2018 Nr. 17

LIETUVOS MUZIEJŲ RINKINIAI

XXI mokslinė konferencija
NEPRIKLAUSOMYBĖS METŲ ŽENKLAI LIETUVOS MUZIEJUOSE

FOTOGRAFIJOS MUZIEJUS

LIETUVOS MUZIEJŲ ASOCIACIJA
RINKINIŲ MOKSLINIO TYRIMO SEKCIJA
ASSOCIATION OF LITHUANIAN MUSEUMS
SECTION OF SCIENTIFIC RESEARCH OF COLLECTIONS

LIETUVOS MUZIEJŲ RINKINIAI

XXI mokslinė konferencija

NEPRIKLAUSOMYBĖS METŲ ŽENKLAI LIETUVOS MUZIEJUOSE

* * *

COLLECTIONS OF LITHUANIAN MUSEUMS

The 21th Scientific Conference

SIGNS OF THE YEAR OF INDEPENDENCE IN LITHUANIAN MUSEUMS

ISTORINĖ LIETUVOS RESPUBLIKOS PREZIDENTŪRA
KAUNE, 2018 M. BALANDŽIO 24 D.
THE HISTORICAL PRESIDENTIAL PALACE OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA
IN KAUNAS, APRIL 24, 2018

ISSN 1822-0657

Konferencijos organizacinis komitetas,
leidinio redakcinė kolegija:

Dalius Avižinis, Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai;
Dainius Elertas, Lietuvos jūrų muziejus;
dr. Zita Pikelytė, Panevėžio kraštotyros muziejus;
Virginija Šiukščienė, Šiaulių „Aušros“ muziejus;
Dalia Tarandaitė, Lietuvos dailės muziejus.

Sudarytojas
Dalius Avižinis

Konferencijos ir leidinio rėmėjai:

LIETUVOS RESPUBLIKOS KULTŪROS MINISTERIJA

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

LIETUVOS MUZIEJŲ ASOCIACIJA

ISTORINĖ PREZIDENTŪRA KAUNE

Viršeliuose:
Pirmajame – Istorinės Lietuvos Respublikos Prezidentūros Kaune nuotrauka
(fotografas Evaldas Virketis)
Ketvirtajame – Albina Osipavičiūtė

© Lietuvos muziejų asociacija, 2018

TURINYS / CONTENTS

PRATARMĖ.....5
PREFACE

MOKSLINĖS KONFERENCIJOS „NEPRIKLAUSOMYBĖS METŲ ŽENKLAI LIETUVOS MUZIEJUOSE“ STRAIPSNIAI.....7
ARTICLES OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE ”SIGNS OF THE YEAR OF INDEPENDENCE IN LITHUANIAN MUSEUMS“

Tomas Petrauskas. Trakų istorijos muziejus / Trakai Historical Museum
Trakų istorijos muziejuje saugomi Jono Basanavičiaus laiškai.....8
The Letters of Jonas Basanavičiaus are Stored in Trakai Historical Museum

Jūratė Jagminienė. Lietuvos švietimo istorijos muziejus / Museum of Lithuanian Education History
Antanas ir Juozas Vokietaičiai – naujos, modernios pedagogų kartos ugdytojai.....16
Historical Memory: The Modern Generation of Pedagogues fostered by Antanas and Juozas Vokietaičiai

Virginija Šiukščienė. Šiaulių „Aušros“ muziejus / Šiauliai „Aušros“ Museum
Nepriklausomų valstybių – Lietuvos ir Latvijos – kūrėjai Mintaujos gimnazijoje.....25
The Creators of Independent States – Lithuania and Latvia – in Mintau Gymnasium

Eugenijus Rūkas. Lietuvos sporto muziejus / Lithuanian Sport Museum
Lietuvos ir išeivijos sportininkai – olimpiniai čempionai.....35
Lithuanian and Exile Lithuanian Athletes – The Olimpic Champions

Romualdas Adomavičius. Lietuvos jūrų muziejus / Lithuanian Sea Museum
Istorinės trispalvės Lietuvos Jūrų muziejaus rinkiniuose 39
Historical Flags of Lithuania in the Collections of Lithuanian Sea Museum

Mantas Noreika. Vytauto Didžiojo karo muziejus / Vytautas the Great War Museum
ANBO I – Pirmosios Lietuvos Respublikos karo aviacijos palikimas.....47
ANBO I – The Legacy of the First Military Aviation of the Republic of Lithuania

Vytautas Tenešis. Trakų istorijos muziejus / Trakai Historical Museum
Artilerijos karininkų vinjetės Trakų istorijos muziejaus rinkiniuose.....51
The Vignettes of Artilery Officers in the Collections of Trakai Historical Museum

Dr. Zita Pikelytė. Panevėžio kraštotyros muziejus / Panevėžys Local Lore Museum
Abipus objektyvo: nepriklausomybės ženklai prieškario fotografijose.....59
On the both Sides of Lens: The Signs of Independence in the Photographs of the Pre-War Period

Janina Bucevičė. Žemaičių muziejus „Alka“ / Samogitian Museum “Alka”
Tarpukario Telšių ženklas – Žemaičių muziejus „Alka“.....66
The Sign of Interwar Telšiai – Samogitian Museum “Alka“

Raimondas Petrikas. Žemaičių muziejus „Alka“ / Samogitian Museum “Alka”
Tarpukario Nepriklausomybės ženklų beieškant: Žemaičių muziejaus „Alka“ rinkiniai.....73
Looking for the Signs of Independence of Interwar Period: The Collections of Samogitian Museum “Alka“

Dr. Sigita Bagužaitė-Talačkienė. Palangos gintaro muziejus / Palanga Amber Museum
XIX a. antrosios pusės ir XX a. pirmosios pusės gintaro pramonės atspindžiai Palangos gintaro muziejaus rinkinyje.....82
The Reflections of Amber Industry of the Second Half of the 19th Century – the First Half of the 20th Century
in the Collection of Palanga Amber Museum

Jūratė Gaidelienė. Panevėžio kraštotyros muziejus / Panevėžys Local Lore Museum
Skulptoriaus Juozo Zikaro palikimas, saugomas Panevėžio kraštotyros muziejuje.....90
The Legacy of the Sculptor Juozas Zikaras in Panevežys Local Lore Museum

Dr. Ignas Narbutas. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus / M. K. Čiurlionis National Museum of Art
Nepriklausomos Lietuvos valstybės ženklų kelias į muziejų pirmosios okupacijos metu (1940–1941): Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus Numizmatikos skyriaus pavyzdys……....96
The Road of the Signs of Independent Lithuania to the Museum during the Years of the First Occupation (1940 – 1941): The Case of the Division of Numismatics of M. K. Čiurlionis National Museum of Art

Aušra Jonušytė. Kupiškio etnografijos muziejus / Kupiškis Ethnographic Museum
Sugrįžęs į Lietuvą žemės saujele (apie Ministrą Pirmininką Antaną Merkį)…….....…….....101
The Last Prime Minister of Interwar Lithuania – Antanas Merkys

PRATARMĖ

2018 m. balandžio 24 d. Istorinėje Lietuvos Respublikos Prezidentūroje Kaune vyko XXI Lietuvos muziejų asociacijos Rinkinių mokslinio tyrimo sekcijos konferencija „Nepriklausomybės metų ženklai Lietuvos muziejuose“. Svarbiausiame muziejininkų metų forume buvo prisiminti ir aktualizuoti svarbiausi Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. laimėjimai, turėję įtakos mokslo, menų, kultūros, švietimo, pramonės, diplomatijos ir kitų sričių plėtrai. Konferencija surengta Istorinėje Lietuvos Respublikos Prezidentūroje Kaune – unikalioje Lietuvos valstybingumo memorialinėje-edukacinėje erdvėje. Renginio metu pranešimus pristatė 14 muziejininkų, iš viso konferencijoje dalyvavo 124 dalyviai iš 45 Lietuvos muziejų ir kitų paveldo institucijų.

Šiame leidinyje publikuojami konferencijos pranešėjų parengti straipsniai. Pirmasis, kurį parengė Tomas Petrauskas, supažindina su dr. Jono Basanavičiaus laiškais, saugomais Trakų istorijos muziejuje. Lietuvos švietimo istorijos muziejaus muziejininkės Jūratės Jagminienės straipsnis skirtas modernios pedagogų kartos ugdytojams Antanui ir Juozui Vokietaičiams. Virginija Šiukščienė pristato Šiaulių „Aušros“ muziejaus kartu su Latvijos kolegomis rengtą projektą, leidžiantį įsivaizduoti, kokią svarbią reikšmę Lietuvos ir Latvijos kūrėjams turėjo Mintaujos gimnazija. Eugenijus Rūkas savo straipsniu primena ir kartu supažindina su Lietuvos ir lietuvių kilmės sportininkais, pasiekusiais reikšmingiausias pergales tarpukariu. Romualdo Adomavičiaus straipsnyje pristatomos istorinės trispalvės, eksponuojamos Lietuvos jūrų muziejuje. Apie vienintelį išlikusį ir Vytauto Didžiojo karo muziejuje saugomą ANBO I lėktuvą bei jo išsaugojimo istoriją straipsnyje pasakoja Mantas Noreika. Vytautas Tenešis pristato artilerijos karininkų vinjetes, saugomas Trakų istorijos muziejuje ir iliustruojančias Lietuvos kariuomenės artilerijos istoriją. Dr. Zita Pikelytė analizuoja Nepriklausomybės ženklus prieškario fotografijose. Net du staripsniai, kuriuos parengė Janina Bucevičė ir Raimondas Petrikas, nukelia į tarpukario Telšius. Apie gintaro pramonę XX a. pirmojoje pusėje ir jos pavyzdžius Palangos gintaro muziejuje pasakojama dr. Sigitos Bagužaitės-Talačkienė straipsnyje. Jūratė Gaidelienė pristato skulptoriaus Juozo Zikaro palikimą Panevėžio kraštotyros muziejuje. Apie skaudų pirmosios okupacijos laikotarpį (1940–1941) ir to pasekoje į Nacionalinį M. K. Čiurlionio dailės muziejų patekusius įvairius nepriklausomos Lietuvos valstybės ženklus supažindina dr. Ignas Narbutas. Paskutinis straipsnis, kurį parengė Kupiškio etnografijos muziejaus muziejininkė Aušra Jonušytė, skirtas paskutiniojo tarpukario Lietuvos Ministro pirmininko Antano Merkio asmenybei.

Nuoširdžiai noriu padėkoti viesiems pranešėjams, konferencijos dalyviams, visiems, padėjusiems surengti konferenciją ir paruošti šį leidinį. Ypač noriu padėkoti Istorinės Lietuvos Respublikos Prezidentūros Kaune vadovei Renatai Mikalajūnienei ir jos kolegoms. O visiems skaitytojams linkiu malonaus skaitymo ir įdomios pažinties su Nepriklausomybės metų ženklais Lietuvos muziejuose.

Dalius Avižinis

MOKSLINĖS KONFERENCIJOS „NEPRIKLAUSOMYBĖS METŲ ŽENKLAI LIETUVOS MUZIEJUOSE“ STRAIPSNIAI

ARTICLES OF THE SCIENTIFIC CONFERENCE “SIGNS OF THE YEAR OF INDEPENDENCE IN LITHUANIAN MUSEUMS“

TRAKŲ ISTORIJOS MUZIEJUJE SAUGOMI JONO BASANAVIČIAUS LAIŠKAI

Tomas Petrauskas
Trakų istorijos muziejus

Šiemet minime Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo 100 metų jubiliejų. 1918 m. Vasario 16 d. Lietuvos Taryba paskelbė Lietuvos Nepriklausomybės Aktą, kurį pasirašė 20 signatarų. Švęsdami Vasario 16-ąją kasmet prisiminame šiuos iškilius asmenis, kurie prieš 100 metų, dar nenutilus Pirmojo pasaulinio karo audroms, ryžosi atkurti laisvą Lietuvos valstybę. Nors visi Vasario 16-osios akto signatarai lietuvių istorinėje atmintyje yra didžiai gerbiami asmenys, vis dėlto vienas iš jų visada išskiriamas Nepriklausomybės paskelbimo kontekste. Tai – dr. Jonas Basanavičius, tautos patriarchu tituluojamas Lietuvos Tarybos pirmininkas, pirmasis pasirašęs Nepriklausomybės Aktą.

Basanavičius – neeilinė asmenybė Lietuvos istorijoje. Jis buvo kvalifikuotas gydytojas, 1879 m. įgijęs išsilavinimą Maskvos universitete, iki 1882 m. dirbo medicininį darbą Bulgarijoje, Lom Palankos mieste, vėliau, iki 1884 m., gyveno Prahoje ir Vienoje, po to vėl grįžo į Bulgariją. Nuo 1892 m. gyveno ir dirbo Varnoje (Bulgarija). Aukštą Basanavičiaus kaip mediko kompetenciją liudija faktas, kad 1893 m. jis tapo privačiu Bulgarijos kunigaikščio Ferdinando (1861–1948) rezidencijos gydytoju. Gyvendamas užsienyje Basanavičius intensyviai darbavosi Lietuvos kultūrinėje ir politinėje sferoje, palaikė ryšius su tėvynėje likusiais ir į užsienį išvykusiais bendražygiais, rūpinosi tuo metu caro valdžios įsakymu uždraustos lietuviškos spaudos ruošimu bei platinimu, rašė straipsnius į lietuviškus laikraščius. 1883 m. Basanavičius parengė pirmojo lietuviško laikraščio *Aušra* pirmąjį numerį. 1904 m. grįžo į Lietuvą ir pradėjo intensyvią visuomeninę bei politinę veiklą, kurios kulminacija tapo valstybės Nepriklausomybės paskelbimas.

Minint 100-ąjį Nepriklausomybės jubiliejų, verta atidžiau panagrinėti ankstyvesnę tautos patriarcho veiklą, kuri tapo svarbiu pagrindu vėlesniam valstybės atkūrimo procesui. Taigi, šiek tiek nukrypstant nuo 1918–1940 metų chronologinių rėmų, šiame pranešime bus pristatomi unikalūs Trakų istorijos muziejaus fonduose saugomi eksponatai – originalūs Basanavičiaus laiškai, rašyti 1892–1913 metais. Šie laiškai yra iš žymaus knygnešio, publicisto ir leidėjo Petro Mikolainio (1868–1934) archyvo.

Su Mikolainiu bendravo nemažai žymių aktyviai lietuvybę puoselėjusių inteligentų. Be Basanavičiaus, Mikolainiui rašė ir Vincas Kudirka (1858–1899), Jonas Vileišis (1872–1942), aušrininkas Jonas Šliūpas (1861–1944), būsimasis Lietuvos Prezidentas Kazys Grinius (1866–1950) ir kt. Apie Mikolainį, jo veiklą ir korespondenciją parašyta išsami studija *Knygnešys, leidėjas, publicistas Petras Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir atsiminimuose*[1], kurioje publikuojami ir aptariamieji Trakų istorijos muziejaus fonduose saugomi Basanavičiaus rašyti laiškai.

Didžioji pristatomos korespondencijos dalis skirta būtent Mikolainiui, dar trys laiškai adresuoti Juozui J. Paukščiui (1871–1914) – JAV lietuvių išeivijos veikėjui, laikraščio *Vienybė Lietuvninkų* leidėjui.

Jono Basanavičiaus laiškai Petrui Mikolainiui (Motiejui Noveskiui) į Tilžę

Dalis Trakų istorijos muziejuje saugomų Mikolainiui adresuotų Basanavičiaus laiškų buvo siųsta į Tilžę (iki 1896 m.), kita dalis – į JAV, kur 1896 m. išvyko knygnešys. Gyvendamas Tilžėje Mikolainis buvo pasivadinęs Motiejumi Noveskiu[2], tad ir Basanavičius rašydamas jam laiškus nurodo būtent tokį adresato vardą ir pavardę. Tilžėje Mikolainis buvo įkūręs lietuviškos spaudos parduotuvę, taip pat dirbo pas vietinį spaustuvininką ir siųsdavo užsienyje gyvenusiems tautiečiams lietuviškų knygų bei laikraščių (apie šią savo veiklą netgi buvo paskelbęs laikraštyje *Varpas*[3]). Tarp Mikolainio klientų buvo ir Basanavičius. Aptariamojoje korespondencijoje daktaras labai dažnai užsisako naujos lietuviškos spaudos, kalba apie naujų veikalų spausdinimą, koregavimą, leidybos reikalus, publikacijas to meto svarbiausiuose lietuviškuose laikraščiuose, tokiuose kaip *Varpas, Vienybė Lietuvninkų*, *Apšvieta*. Basanavičius, pradėdamas laišką, į Mikolainį dažniausiai kreipiasi familiariai – „Godotinas brolau“, kartais – „Mielas Tautieti“, o atsisveikindamas beveik visada palinki „labų dienų“. Laiškų tekstai parašyti senovine kalba. Nedaugžodžiaudamas Basanavičius

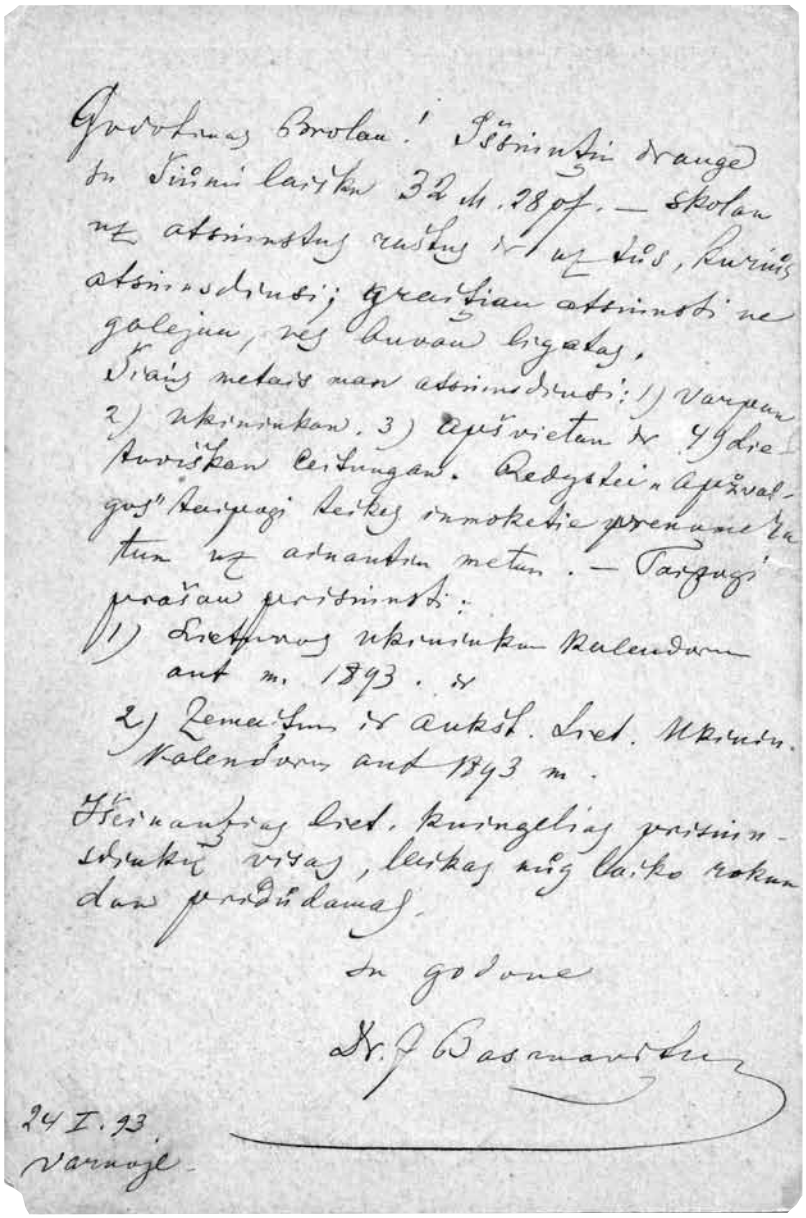

1893-01-24 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui

eina tiesiai prie reikalų (kai kurie laiškai labai trumpi), visgi laiškai nėra vien dalykiniai – tekstuose justi bičiuliški siuntėjo ir adresato santykiai. Į Tilžę siųsti laiškai – atvirlaiškių tipo.

Pirmasis iš aptariamųjų Basanavičiaus laiškų Mikolainiui į Tilžę parašytas 1892 m. rugsėjo 8 d. Jį daktaras rašė iš Lom Palankos, kur tuo metu dirbo. Basanavičius šiame laiške išreiškia nusivylimą Mar-

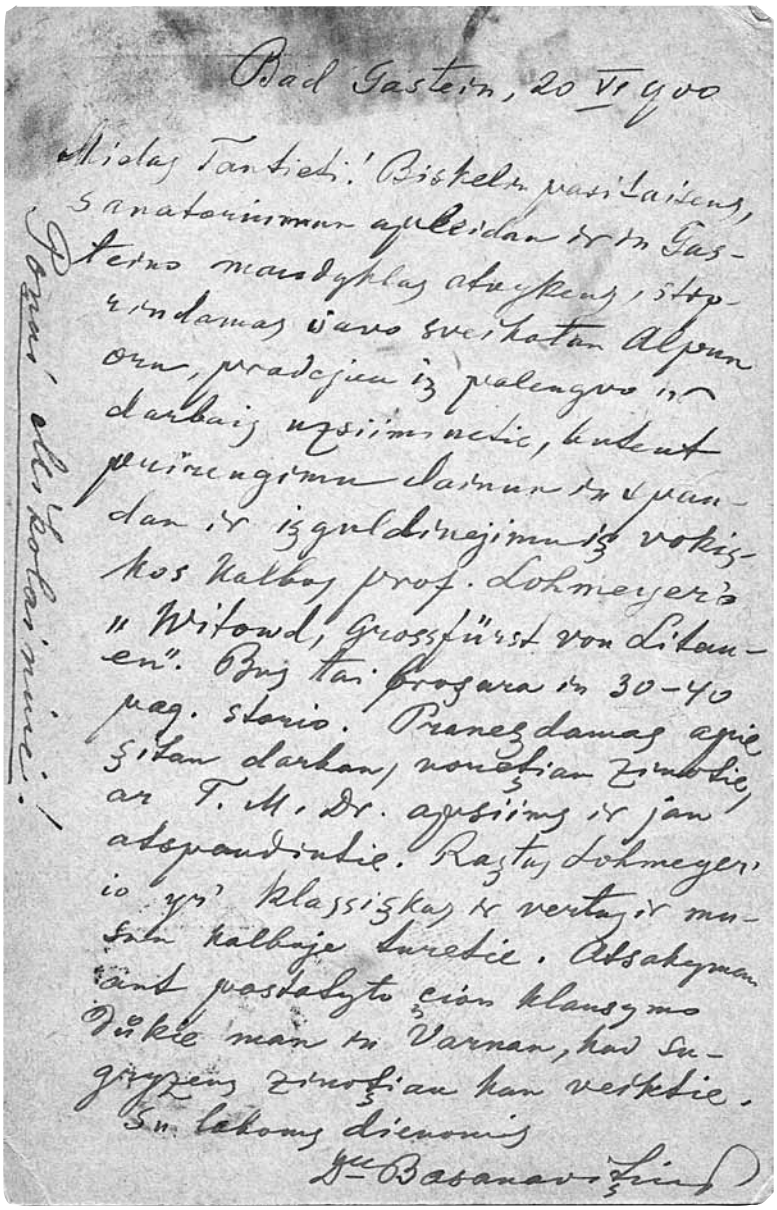

Bad Gastein, 20 VI 900

Mielas Tantieti! Biskelin pasitaisens, sanatoriumun apleidau ir in Gasteino maudyklas atvykens, stiprindamas savo sveikatan Alpun oru, pradejau iz palengvo ir darbais uzsiimnetie, buteut prirengimu dainun in spaudan ir izguldinejimu iz vokiskos kalbos prof. Lohmeyer'o „Witowd, Grossfürst von Litauen". Bus tai broszura in 30-40 pag. storio. Pranezdamas apie zitan darban, noretian zinotie, ar T. M. Dr. apsiims ir jau atspaudintie. Raztus Lohmeyer'io yr' klassiskas ir vertus ir musun kalboje turetie. Atsakyman ant postatyto cion klausymo dukie man in Varnau, kad sugryzens zinotian kan veiktie.

Su lakoms dienomis

Dr. Basanavičius

Ponui Mikolainiui!

1900-06-20 Jono Basanavičiaus laiškas Juozui J. Paukščiui

tynu Jankumi (1858–1946) – vienu iš aušrininkų, spaustuvininku, dar vadinamu Mažosios Lietuvos patriarchu. Basanavičius, kaip galima suprasti iš teksto, kiek anksčiau iš Mikolainio buvo sužinojęs „nesmagių naujienų apie Jankų". Nusivylęs daktaras klausia: „Ar gi jis in „neprietelu" pavirstu?"[4] Veikiausiai čia

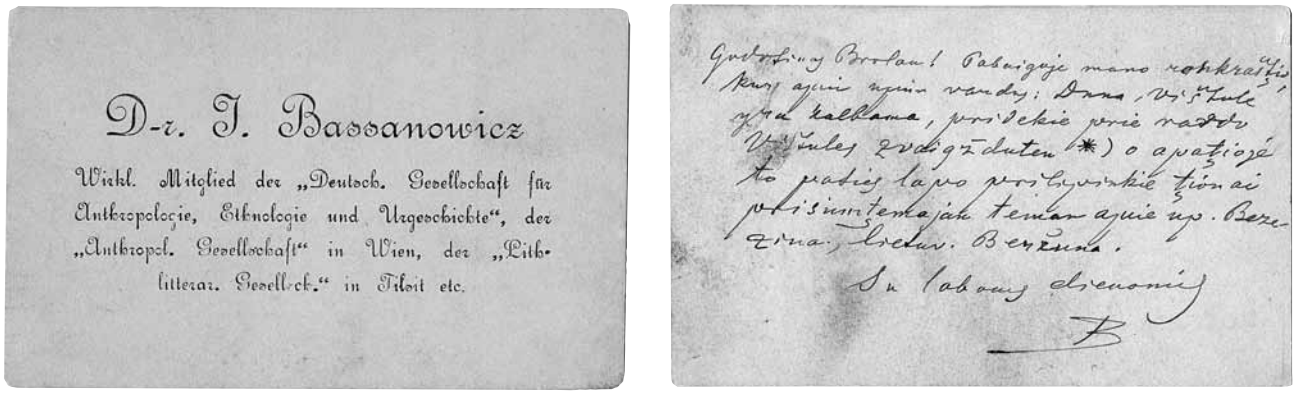
D-r. J. Bassanowicz

Wirkl. Mitglied der „Deutsch. Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte", der „Anthropol. Gesellschaft" in Wien, der „Lith. litterar. Gesellsch." in Tilsit etc.

Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui ant vizitinės kortelės, apie 1900 m.

daktaras kalbėjo apie 1892 m. kilusį konfliktą tarp Martyno Jankaus ir varpininkų organizacijos[5]. Po dešimties metų, 1902-aisiais, tarp paties Basanavičiaus ir Jankaus kilo asmeninis konfliktas, galutinai supriešinęs buvusius bendražygius[6]. Aptariamame laiške Basanavičius taip pat skundžiasi, kad negauna lietuviškos spaudos ir klausia adresato, ar jis galįs tuo pasirūpinti. Daktaras prašo jam atsiųsti visus naujausius laikraščio *Varpas* ir žurnalo *Apšvieta* numerius. Laiško pabaigoje dar pasiteirauja Mikolainio informacijos apie situaciją subankrutavus Jankui. Daktaras vietoje parašo uždeda savo antspaudą, kuriame jo pavadė užrašyta lenkiška forma – J. Bassanowicz.

Mikolainis įgyvendino daktaro prašymą, nes po kelių mėnesių, tų pačių metų lapkričio 24 d., rašytame laiške jam Basanavičius jau dėkoja už atsiųstą spaudą bei pažada už ją atsiskaityti. Taip pat Basanavičius informavo apie pasikeitusį savo adresą – 1892 m. rugsėjo 24 d. jis buvo paskirtas dirbti į Varną ir spalio 20 d. išvyko iš Lom Palankos[7], nors vietos gyventojų buvo mylimas ir gerbiamas gydytojas[8]. Aptariamame laiške Basanavičius prašo Mikolainio atsiųsti jam į Varną naujai išleistų lietuviškų knygų ir apie pasikeitusį adresą informuoti Tilžės spaustuvininką Ottą von Mauderodę, kad šis žinotų, kur siųsti laikraštį *Apžvalga*.

Kitą laišką Mikolainiui Basanavičius parašė 1893 m. sausio 24 d. iš Varnos. Kartu su laišku daktaras išsiuntė knygnešiui ir piniginę skolą už gautą spaudą (laiške netgi nurodoma preciziškai tiksli suma – 32 markės ir 28 pfeningai). Daktaras teisinosi, kad negalėjo pinigų išsiųsti anksčiau, nes buvo ligotas – dar 1892 m. gruodžio pradžioje daktarą ištiko širdies aritmija, kuri jį kamavo ir vėliau[9]. Basanavičius prašo Mikolainio sumokėti už jį laikraščio *Apžvalga* prenumeratos mokestį ir vėl užsisako lietuviškos spaudos: laikraščių *Varpas*, *Ūkininkas*, *Apšvieta* ir *Lietivška Ceitunga*, taip pat dvejus (skirtingus) 1893 m. ūkininko kalendorius bei visas naujas lietuviškas knygeles. Daktaras nepamiršta pridurti, kad už siuntinius Mikolainis pateiktų jam sąskaitą. Atsisveikindamas parašo: „Su godone"[10]. Po kelių dienų, sausio 30 d., Basanavičius Mikolainiui parašė dar vieną laišką, kuriame užsisakė lietuviškai išverstą Adomo Mickevičiaus poemą *Konradas Valenrodas*. Taip pat paprašė nusiųsti 1893 metų *Varpo* 1-ąjį numerį istorikei ir publicistei Konstancijai Skirmuntt-Skirmuntaitei (1865–1934), nurodydamas jos adresą. Minėtame laikraščio numeryje publikuota paties Basanavičiaus recenzija Skirmuntt-Skirmuntaitės veikalui *Istorija Lietuvos, trumpai apsaky*ta (originalus pavaidinimas lenkų k.: *Dzieje Litwy, opowiedziane w zarysie*). Po kelių mėnesių, balandžio 2 d., Basanavičius parašė Mikolainiui dar vieną labai trumpą laišką, kuriame tik paprašė nusiųsti Skirmuntt-Skirmuntaitei 1893 metų 3-ąjį *Varpo* numerį.

Basanavičius su Mikolainiu toliau aptarinėjo lietuviškos spaudos platinimo reikalus ir planus. 1893 m. birželio 20 d. rašytame laiške daktaras informavo, kad aušrininko Andriaus Vištelio-Višteliausko (1837–1812) žmona Adolfa Višteliauskienė (Wysztelewska) turinti knygų, kurias norėtų parduoti; tarp jų esą ir nemažai Juzefo Ignaco Kraševskio poemos *Vitolio rauda* egzempliorių. Basanavavičius siūlo knygnešiui šias knygas nupirkti ir perparduoti, pažymėdamas, kad tai būsią abipusiai naudinga ir Višteliauskienei, ir pačiam Mikolainiui. Laiške daktaras nurodo ir Višteliauskienės adresą.

1894 m. vasario 6 d. Basanavičius Mikolainiui rašė iš Merano (Italija), kur tuo metu gydėsi sanatorijoje. Į Meraną daktaras išvyko 1893 m. gruodžio mėnesį pablogėjus sveikatai[11]. Daktaras informuoja apie šį faktą, kad atsakomąjį laišką knygnešys siųstų į Meraną. Be to, Basanavčius prašo atsiųsti jam Miunchene gyvenančio asmens, pavarde Žitkevičius, adresą (veikiausiai daktaras kalba apie dailininką Praną Žitkevičių (1870–1917), kuris tuo metu studijavo Miunchene ir bendradarbiavo su *Varpo* ir *Vienybės Lietuvninkų* atstovais[12]). Daktaras rašo,

kad po kelių savaičių pats vyksiąs į Miuncheną ir norėtų susitikti su Žitkevičiumi (jų susitikimas įvyko kovo mėnesį[13]), tad prašo Mikolainio adreso „nepatingeti atsiusdinti“[14]. Taip pat prašo ir *Varpo* redaktoriaus adreso. Atsakymo iš Mikolainio sulaukė greitai, nes jau po savaitės, vasario 13 d., Basanavičius laiške dėkoja knygnešiui už atsiųstą adresą ir žada greitai išsiųsti skolą. Daktaras rašė dar būdamas Merane, bet planuodamas greitai išvykti į Miuncheną. Laiške užsiminė ir apie savo sveikatos būklę: nors ji ir pagerėjusi, vis dėlto jaučiąsis dar „pusiau invalidas“[15] ir negalįs dirbti raštiško darbo. Naujas knygas nurodė siųsti į Varną, kur grįžęs rastų siuntinius.

1895 m. kovo 6 d. Basanavičius Mikolainiui rašė jau iš Varnos ir vėl domėjosi lietuviškos spaudos naujienomis bei užsisakė nemažai leidinių. Daktaras teiravosi naujos knygos apie lietuviškus dainų balsus, kurią parašęs Tilžės gimnazijos mokytojas, pavarde Nastas arba Rast (Basanavičius tiksliai nežinojo jo pavardės, tad laiške įvardijo abu variantus), ir prašė jam ją atsiųsti, pabrėždamas – „labai reikalinga“[16]. Taip pat prašė JAV išleistos knygos *Lietuviškos dainos iš visur surinktos* (sudaryta Juozo Paukščio, išleista Plimute 1893 m.) bei laikraščių: *Varpo*, *Saulės*, *Lietuvos* ir *Garso* (pastarieji trys laikraščiai buvo leidžiami JAV). Dar daktaras užsakė nupirkti Tilžės fotografo Roberto Minzloffo nuotraukų iš „Birutės šventės“ bei tokių, kuriose būtų nupaveiksluoti lietuvių tautiniai rūbai ir Nemuno, Tilžės, kitų vietų vaizdai. Kaip visuomet, Basanavičius skrupulingai pažada apmokėti siuntimo išlaidas bei širdingai padėkoja. Laiško paraštėje daktaras priduria prierašą, klausdamas ar Mikolainis gavo anksčiau jam išsiųstus pinigus. Tai – paskutinis iš pristatomų laiškų, kurį Basanavičius siuntė Mikolainiui į Tilžę, adresatu įvardijęs M. Noveskį.

Jono Basanavičiaus laiškai Petrui Mikolainiui į JAV

1896 m. pradžioje Mikolainis išvyko į JAV ir apsigyveno Plimuto mieste Pensilvanijos valstijoje, greitai įsitraukė į laikraščio *Vienybė Lietuvninkų* (1897–1900 ir 1902–1903 m. buvo šio laikraščio redaktoriumi[17]) bei kitų lietuvių organizacijų veiklą. Tačiau, kaip yra liudijęs Vincas Kudirka, Mikolainiui išvykus į JAV, sutriko lietuvių spauda[18]. Mikolainio susirašinėjimas su Basanavičiumi nenutrūko – daktaras jam siuntė laiškus ir į JAV, dabar jau nurodydamas adresato tikruosius vardą ir pavardę.

Kitas laiškas rašytas 1896 m. balandžio 11 d. Basanavičius jį parašė tebegyvendamas Varnoje. Šį laišką sudaro du lapai, jame daktaras prašo paskelbti *Vienybėje* jo surinktas lietuviškas dainas (kurias siuntė drauge su laišku). Basanavičius rašo, kad šiuo metu pats jų atspausdinti negali, nes yra ligotas (daktarą 1896 m. kamavo parestezijos[19]) ir užsiėmęs kitais darbais, bet nurodo, kad išleistas rinkinys turįs vadintis *Oškabalių (ir Skriaudių) dainos, surinktos per J. Basanavičių*. 1897 m. sausio 9 d. laiške Mikolainiui Basanavičius rašė, kad savo surinktas lietuvių dainas jau išsiuntęs Juozui Paukščiui, o dabar jas perduodąs ir pačiam adresatui. Daktaras ir jo prašo išspausdinti dainas ir netgi duoda kelis gramatinius patarimus. Laiško pabaigoje siunčia linkėjimus Tėvynės mylėtojų draugijai – slaptam sambūriui, rėmusiam knygnešystę, kurio vienas iš steigėjų buvo ir Mikolainis.

Apie 1900-uosius Basanavičius Mikolainiui parašė dar vieną laišką. Šis laiškas išsiskiria tuo, kad parašytas ant jo vizitinės kortelės. Nors joje prie daktaro pavardės, užrašytos lenkiška forma – „Bassanowicz“ – yra trumpinys „Dr.“, visgi tai ne gydytojo pareigas liudijanti vizitinė kortelė. Vokiškame tekste nurodomos trys mokslinės draugijos, kurių nariu buvo Basanavičius: „Vokietijos antropologijos, etnologijos ir priešistorijos draugija“ (*Deusche Gesellschaft fuer Antropologie, Ethnologie und Uhrgeschichte*) Berlyne[20], „Antropologijos draugija“ (*Antropologische Gesellschaft*) Vienoje ir „Lietuvių literatūros draugija“ (*Litauische litterarische Gesellschaft*) Tilžėje. Laiškas neilgas, jame Basanavičius tik trumpai nurodo, kaip pakoreguoti jo rankraštį apie upių vardus.

1903 m. balandžio 15 d. rašytame laiške Basanavičius kalbėjo apie savo tuo metu dirbamus darbus. Užsimena apie rašomus atsiminimus apie *Aušros* veiklą ir kad jie bus išspausdinti *Vienybėje Lietuvninkų*. Jis ragino ir Mikolainį parašyti naujai leidžiamame kalendoriuje apie *Aušros* istoriją, nes aptariamaisiais metais kaip tik buvo minimas šio laikraščio 20 metų jubiliejus. Taip pat Basanavičius užsiminė, kad rengia naują folkloristinį-etnografinį laikraštį *Lietuvių Tauta* (laikraštis pradėtas leisti 1907 m.[21]), bet negalįs rasti leidėjo. Daktaras Mikolainio prašė pakalbėti su Tėvynės mylėtojų draugija apie galimybę leisti naująjį laikraštį. Taip pat prašė pasidomėti, ar prie laikraščio prisidėtų organizacija „Susivienijimas lietuvių Amerikoje“ (Mikolainis priklausė ir šiai organizacijai).

1903 m. rugpjūčio 13 ir 18 d. Basanavičius Mikolainiui parašė du laiškus. Pirmajame daktaras informavo, kad liepęs JAV lietuvių kunigui Antanui Milukui (1871–1943) išsiųsti Mikolainiui reikalingas nuotraukas. Taip pat trumpai ir filosofiškai išsakė nuomonę apie *Aušros* misiją. Anot Basanavičiaus, *Aušra* buvo įsteigta ne dėl kovos su tamsy-

bėmis, bet dėl švietėjiškų tikslų. Antrajame (rugpjūčio 18 d.) laiške Basanavičius rašė, jog Milukas praradęs nuotraukas, kurias turėjęs nusiųsti Mikolainiui, todėl dabar daktaras siūlė pasinaudoti dailininko litografo paslaugomis.

1904 m. balandžio 5 d. Basanavičius Mikolainiui rašė į Niujorką. Prie laiško pridėjo vieną savo nuotrauką ir išreiškė džiugesį dėl planų leisti jo paties inicijuotą laikraštį *Lietuvių Tauta*. Daktaras pažymėjo, kad tai turįs būti vienareikšmiškai mokslinis laikraštis, skirtas lietuvių tautybės, folkloro ir dainų tyrimams. Jeigu laikraštis nebūtų išleistas, Basanavičius žadėjo visą sukauptą medžiagą paskelbti *Lietuviškai-trakiškose studijose* (paties Basanavičiaus parašytame veikale).

Paskutinis iš Trakų istorijos muziejuje turimų Basanavičiaus laiškų Mikolainiui rašytas 1913 m. gruodžio 2 d. Tuo metu daktaras jau gyveno Lietuvoje, Vilniuje (laiške nurodo ir savo adresą – „Lydos g. nr. 7“). Laiške Basanavičius teiraujasi Mikolainio, kada būsiąs išleistas rinkimų Suvalkuose aprašymas (kalbama apie 1912 m. pabaigoje vykusius rinkimus į IV Rusijos imperijos Valstybės Dūmą). Pabrėžia, jog to dažnai klausinėjantys žmonės, o tuo metu Petro Leono išleista brošiūra su Kauno rinkimų aprašymu esanti gerai perkama: „Panaši Leono brošura su aprašymu Kauno rinkimų eina, kaip girdėt, labai gerai.“ Baigdamas laišką Basanavičius ragina Mikolainį greičiau išleisti šią brošiūrą ir atsisveikina tokiais žodžiais: „Atsako laukdamas, spaudžiu Tamistos delną!“[22] Šio laiško paraštėje Basanavičius prašo daugiau rašyti apie „Tautos namus“, kurių idėją pats visada puoselėjo. Tai – vienintelis iš aptariamų laiškų, kurį Basanavičius parašė panaikinus lietuviškos spaudos draudimą.

Jono Basanavičiaus laiškai Juozui J. Paukščiui

Be Basanavičiaus laiškų, adresuotų Mikolainiui, Trakų istorijos muziejaus fonduose saugomi trys daktaro rašyti laiškai Juozui J. Paukščiui. Visi trys adresuoti į JAV miestą Plimutą Pensilvanijos valstijoje, kur tuo metu gyveno Paukštys ir buvo leidžiamas laikraštis *Vienybė Lietuvninkų* (1907 m. laikraštis perkeltas į Niujorką, Bruklino rajoną). 1897 m. Paukštys perėmė šio laikraščio leidybą. Aptariamuose laiškuose Basanavičius daugiausiai kalba apie spaudos ir publicistikos reikalus.

Pirmąjį iš aptariamų laiškų Basanavičius parašė 1900 m. gegužės 20 d. iš sanatorijos Purkersdorfe, netoli Vienos, kur tuo metu stiprino pablogėjusią sveikatą. Laiške daktaras padėkojo Paukščiui, kad šis apsiėmė išleisti daktaro išverstą į lietuvių kalbą veikalą (falsifikatą) Grovo Kyburg'o *kelionė Lietuvona 1397 m.* ir paprašė atsiųsti 15 egzempliorių jam į Varną, nes norįs šią brošiūrą duoti pažįstamiems[23]. Daktaras informuoja, kad šiuo metu esti sanatorijoje ir trumpai užsimena apie savo sveikatą, kuri, pasak jo, gerėjanti, tačiau jis dar negalįs nieko rašyti laikraščiui *Vienybė Lietuvninkų* ir dėl to apgailestaująs.

Antrasis laiškas parašytas po mėnesio – tų pačių metų birželio 20 d. Laišką Basanavičius atsiuntė jau iš kitos sanatorijos Bad Gasteine (Austrija). Rašo, kad, gerėjant sveikatai, planuoja išversti į lietuvių kalbą ir paruošti spaudai vokiečių istoriko Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Karlo Heinricho Lohmeyerio (1832–1909) veikalą *Witowd, Grossfürst von Litauen (Vytautas, Lietuvos Didysis Kunigaikštis)*. Pasak daktaro, šis veikalas yra „klasiškas ir vertas mūsų kalboje turėti“[24]. Basanavičius teiraujasi Paukščio, ar Tėvynės mylėtojų draugija galėtų imtis išleisti minėtą veikalą ir prašo atsakymą siųsti jam į Varną, kur netrukus sugrįšiąs iš sanatorijos.

Paskutinis iš šiame straipsnyje aptariamų Basanavičiaus laiškų parašytas 1903 m. gegužės 28 d. Nors šis atvirlaiškio tipo laiškas adresuotas Paukščiui, tačiau adresato vietoje yra ir prierašas: „Pon. Mikolainiui“. Laiške išryškėja asmeninio daktaro konflikto su Martynu Jankumi ženklai. Basanavičius kartu su laišku siunčia straipsnį, pavadinimu „Iš *Aušros* gyvenimo“. Daktaras, pabrėždamas, kad Jankaus „gromatos užgauna ne vieną aktualų dalyką“[25], išreiškia lūkestį, kad laiško adresatas aprašytų patį Jankų ir susirašinėjimą su juo. Basanavičius Jankų sarkastiškai vadina „patriotu“, šį žodį rašydamas kabutėse. 1903 metais Basanavičiaus ir Jankaus konfliktas dėl *Aušros* archyvo pasiekė aukščiausią tašką – buvę bendražygiai rimtai susikivirčijo[26]. Apie tarp jųdviejų atsiradusią abipusę antipatiją byloja ir minėtas laiškas.

Nors aptariamuosiuose laiškuose dar nekalbama apie Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo reikalus, vis dėlto tai unikalūs artefaktai, leidžiantys per asmeninę korespondenciją iš arčiau pažinti Basanavičiaus kalbos stilių bei rašyseną, iš dalies – jo charakterio bruožus, ankstyvesnę veiklą. Laiškuose atsiskleidžia tautos patriarcho asmeninių interesų spektro dalis lietuvių spaudos draudimo laikotarpiu. Minimi laikraščiai, knygos bei kiti leidiniai turėjo didelės įtakos XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių tautinio sąjūdžio procesui, kuris vedė link modernios tautos ir valstybės susikūrimo. Šio proceso kulminacija įvyko 1918 m. vasario 16 dieną, o svarbiausią vaidmenį atliko dr. Jonas Basanavičius.

Nuorodos:

1 *Knygnešys, leidėjas, publicistas Petras Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir atsiminimuose*, sudarytoja Danguolė Mikulėnienė, Vilnius: „Petro ofsetas“, 2012.
2 Danguolė Mikulėnienė, Valdas Selenis, „Petras Mikolainis – knygnešys, leidėjas publicistas“, in: *ten pat*, p. 21.
3 *Lietuvių Enciklopedija*, t. XVIII, Boston, 1959, p. 427.
4 1892-09-08 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui, saugomas Trakų istorijos muziejuje (toliau – TIM).
5 Domas Kaunas, „*Auszros* archyvas ir jo likimas“, in: *„Auszros“ archyvas: Martyno Jankaus rinkinys*, sudarė ir parengė Domas Kaunas ir Audronė Matijošienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011, p. 15.
6 *Ten pat,* p. 16–17.
7 Jonas Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 136.
8 Adolfas Nezabitauskis, *Jonas Basanavičius*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 202–203.
9 J. Basanavičius, p. 136–137.
10 1893-01-24 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui (TIM).
11 J. Basanavičius, p. 140.
12 *Lietuvių Enciklopedija*, t. XXXV, Boston, 1966, p. 365–366.
13 J. Basanavičius, p. 142
14 1894-02-06 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui (TIM).
15 1894-02-13 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui (TIM).
16 1895-03-06 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui (TIM).
17 *Lietuvių Enciklopedija*, t. XXXIII, Boston, 1965, p. 542.
18 Algirdas Matulevičius, *Tautos žadinimo šaukliai*: *aušrininkų, varpininkų ir dvasininkų korespondencija lietuvių tautinio atgimimo klausimais*, Vilnius: Andrena, 2017, p. 66.
19 J. Basanavičius, p. 143–144.
20 J. Nezabitauskis, p. 212.
21 A. Nezabitauskis, p. 273.
22 1913-12-02 Jono Basanavičiaus laiškas Petrui Mikolainiui (TIM).
23 1900-05-20 Jono Basanavičiaus laiškas Juozui J. Paukščiui (TIM).
24 1900-06-20 Jono Basanavičiaus laiškas Juozui J. Paukščiui (TIM).
25 1903-05-28 Jono Basanavičiaus laiškas Juozui J. Paukščiui (TIM).
26 Algirdas Grigaravičius, *Atsiskyrėlis iš Suvalkijos: Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbai*, Vilnius: Versus aureus, 2017, p. 132–133.

THE LETTERS OF JONAS BASANAVIČIUS ARE STORED IN TRAKAI HISTORY MUSEUM

Tomas Petrauskas
Trakai History Museum

This year we commemorate the 100th anniversary since the Lithuania was proclaimed Independent. On 16th February 1918, Lithuanian Council announced the Act of Lithuania's Independence, which was signed by 20 signatories. Every year, commemorating the 16th of February we remember those outstanding personalities, who 100 years ago were not afraid to restore free Lithuania. Although all signatories of the 16th February Act in the Lithuanians' historical memory are notorious personalities, in the context of Independence restoration, one of them is always more emphasized – dr. Jonas Basanavičius, the patriarch of the nation, who was the chairman of the Lithuanian Council, and who was the first to sign the Independence Act.

Until 16th February J. Basanavičius also made a significant contribution to Lithuanian education and culture. Therefore, commemorating the 100th anniversary of Independence of Lithuania and remembering the patriarch of the nation it is worth to analyse his early activities, which had a significant influence on the later process of state restoration. Thus slightly deviating from the chronological framework of the year 1918–1940, this article introduces the unique exhibits – original letters, which were written between 1892 and 1913 by J. Basanavičius, stored in the funds of Trakai History Museum.

These letters are from the archive of a famous book smuggler, publicist and publisher Petras Mikolainis. A lot of famous personalities, who engaged in activities of fostering Lithuanian culture, communicated with P. Mikolainis. A comprehensive study *Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir atsiminimuose* (*Mikolainis (1868–1934) in Letters and Memories*) (compiled by Danguolė Mikulėnienė, Vilnius, 2012) about P. Mikolainis, his activities and correspondence was written. The letters written by J. Basanavičius and which are stored in Trakai History Museum are published in this study as well. The bigger part of correspondence is dedicated to P. Mikolainis, and three more letters are addressed to Juozas J. Paukštis (1871–1914) – US Lithuanian emigrant figure, a publisher of the newspaper *Vienybė lietuvninkų*.

Although these letters do not discuss the restoration of Independence of Lithuania, however, they are authentic examples of J. Basanavičius' correspondence. They not only provide the information about the activity and scope of interests of Lithuanian patriarch, but also reveal his style of writing.

ANTANAS IR JUOZAS VOKIETAIČIAI – NAUJOS, MODERNIOS PEDAGOGŲ KARTOS UGDYTOJAI

Jūratė Jagminienė
Lietuvos švietimo istorijos muziejus

Lietuvos švietimo istorijos muziejuje saugomas gausus istorinis Antano Vokietaičio (1877–1950), žymaus pedagogo, chorvedžio, publicisto, visuomenės veikėjo, palikimas, kurį muziejui padovanojo jo duktė Aldona Vokietaitytė: rankraščius, laiškus, dokumentus, nuotraukas, amžininkų prisiminimus ir kt.

Šiandien nieko nestebina, kad kauniečiai myli savo miestą, o ypač – Žaliakalnį. Žalios gatvelės, apsodintos įvairių rūšių medžiais, ir autentiška, originali medinė architektūra žavi ypatinga aura, paslaptingomis istorijomis, ten gyvenusiųjų likimais. Daugelis mūrinių bei medinių pastatų mena tarpukaryje čia įsikūrusias Lietuvos garsenybes – Petrą Galaunę, Kazį Binkį, Vincą Mykolaitį-Putiną, Vincą Krėvę-Mickevičių, Balį Sruogą, Antaną Vienuolį, Matą Šalčių, Kiprą Petrauską, Antaną Samuolį, Adomą Galdiką, Juozą Zikarą, Feliksą Vizbarą, Petrą Kalpoką ir daug kitų įžymybių. Iki šių dienų Žaliakalnis išlaikė autentišką ano meto dvasią. Viena gatvių pavadinta Antano ir Juozo Vokietaičių vardu, tačiau tikriausiai retas kuris eidamas ja susimąsto apie brolių Vokietaičių nuopelnus Lietuvos švietimui? Todėl, manau, verta apie juos priminti visuomenei.

Antanas Vokietaitis (1877–1950)

Meilė muzikai – visam gyvenimui

Broliai Antanas ir Juozas Vokietaičiai gimė ir augo Suvalkijoje, Bevardiškių kaime. Abu mokėsi Veiverių mokytojų seminarijoje, Juozas ją baigė 1890, Antanas – 1897 metais. Anuomet tai buvo vienintelė lietuvių mokytojų seminarija (veikusi nuo XIX a. II p. iki XX a. 2 deš.), kurioje tarp daugybės dėstomų dalykų ypač daug dėmesio buvo skiriama muzikiniam ugdymui – net šešios septynios pamokos per savaitę. Įdomu, kad į seminariją priimdavo tik muzikinę klausą turėjusius jaunuolius. Visi seminaristai privalėjo išmokti griežti smuiku. Seminarijoje buvo įkurtas simfoninis orkestras, kuriame visą mokymosi laikotarpį – trejus metus – smuiku griežė Antanas Vokietaitis. Muzikinis išsilavinimas tolesnei brolių Vokietaičių pedagoginei karjerai turėjo ypatingą reikšmę. Meilė muzikai juos lydėjo visą gyvenimą. Antano Vokietaičio dukra mokytoja Aldona Vokietaitytė atsiminimuose apie tėvą rašė:

> Visą savo gyvenimą iki mirties (1950 m.) nesiskyrė su smuiku, kasdien vakare mūsų namuose skambėdavo nuotaikingi Mendelsono, Šuberto, Dvoržako, Čaikovskio ir kt. kūriniai. Ypač tėtė mėgo kamerinę muziką, visur susirasdavo partnerių ir organizuodavo kvartetus, duetus. Dalyvavo Kauno „Dainos“ draugijos kvartete, kuriame pirmu smuiku grojo senų laikų Kaune žinomas smuikininkas M. Leškevičius, antru smuiku tėtės brolis Juozas Vokietaitis, „Saulės“ mokyt. kursų direktorius, altu tėtė ir violončele kun. J. Byla. Tais laikais, kai dar nebuvo radijo, televizorių, daugelis inteligentų šeimų mėgdavo šitaip pamuzikuoti, grodavo ir tėvai, ir vaikai.[1]

Kadangi Lietuvoje lietuviams neleista mokytojauti, A. Vokietaitis buvo priverstas darbo ieškoti svetur. 1897 m. jis išvyko į Lenkiją ir savo pedagoginę karjerą pradėjo Lodzės, Varšuvos, Liublino apskričių pradinėse mokyklose. Laisvalaikiu A. Vokietaitis

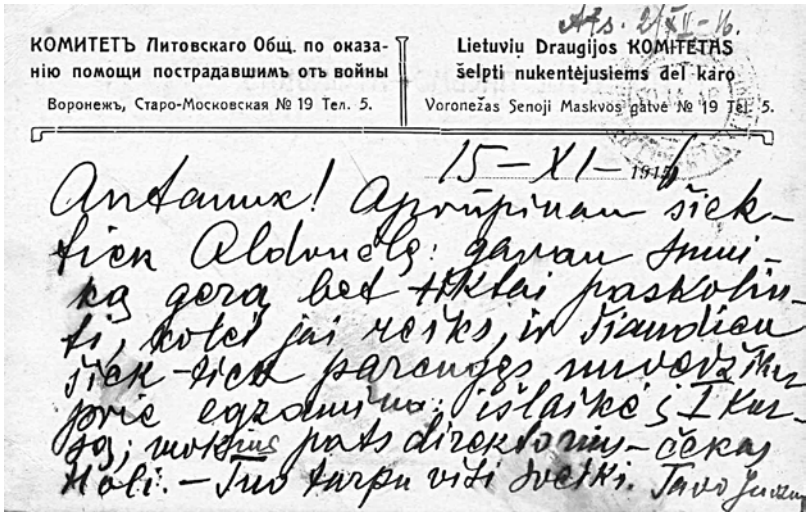
КОМИТЕТЪ Литовскаго Общ. по оказанію помощи пострадавшимъ отъ войны
Воронежъ, Старо-Московская № 19 Тел. 5.

Lietuvių Draugijos KOMITETAS šelpti nukentėjusiems del karo
Voronežas Senoji Maskvos gatvė № 19 Tel. 5.

15—XI—1916

ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО—ATVIRUKAS

Juozo Vokietaičio atvirlaiškis broliui Antanui. Voronežas, 1916 m.

grojo mėgėjų orkestre ir kvartete, lankydavo visus koncertus. Pirmieji metai, praleisti toli nuo gimtinės, buvo nelengvas išbandymas dvidešimtmečiam jaunuoliui, nemokėjusiam lenkų kalbos. Tik didelė meilė pedagogo profesijai ir vaikams padėjo nugalėti visus sunkumus ir įgyti vertingos patirties.

Naujovių pradininkas

1907 m. vasario 16 d. A. Vokietaitis gavo paskyrimą eiti Žagarės pradinės mokyklos vedėjo pareigas. Tuo metu šioje pradinėje mokykloje lietuvių kalba dar nebuvo dėstoma. A. Vokietaitis vienas pirmųjų įvedė joje lietuvių kalbos dėstymą, stengėsi dvi pirmąsias klases mokyti tik gimtąja kalba. Rūpinosi įsigyti lietuviškų vadovėlių. Apie tai savo atsiminimuose buvusi A. Vokietaičio mokinė Pranciška Šimanskytė-Nemunienė rašė:

> Turėdama vienuolika metų, pradėjau lankyti mūsų miestelio mokyklą. Mokytojas buvo rusas. Nė vieno žodžio lietuviškai. Pamokas pradėdavome ir baigdavome, šlovindami carą. Bet štai 1907 m. žiemą mokyklon atvyko mokytojas Antanas Vokietaitis. Mes buvome baisiai nustebinti, kai jis pačią pirmą pamoką prabilo į mus lietuviškai. Sunku pasirodė iš karto suprasti žodį „sąsiuvinis“, kai jis visą laiką vadinosi „tetradka“, pieštukas – „alupka“, plunksnakotis – „ručka“. Atrodė, kad aš ne lietuvaitė, – tokia nesuprantama pasirodė lietuvių kalba. Bet taip buvo tik iš pradžių. Mūsų naujasis mokytojas taip gražiai ir nuoširdžiai viską išaiškindavo, kad nedaug reikėdavo patiems mokytis. Jis išmokė mus pajausti lietuvių kalbos grožį, turtingumą, išmokė ją pamilti ir gerbti.[2]

Naujasis mokyklos vedėjas iš mokytojų reikalavo atsisakyti knyginio mokymo, žinių kalimo. Jis siekė teoriją sieti su gyvenimo praktika, pamokose naudoti vaizdines mokymo priemones. Kad mokiniai geriau perprastų gamtos mokslus, A. Vokietaitis prie mokyklos užveisė sodą ir daržą. Jame kartu

Комитетъ Николаевской Главной Физической Обсерваторіи

въ засѣданіи 21 Ноября 1913 года, по представленію Директора Обсерваторіи, на основаніи парагр. 19 ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго 24 Декабря 1912 г. Устава Обсерваторіи, утвердилъ

КОРРЕСПОНДЕНТОМЪ

НИКОЛАЕВСКОЙ ГЛАВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ОБСЕРВАТОРІИ

Антона Матвѣевича Вокетайтиса

за оказанную наукѣ и Обсерваторіи пользу и постановилъ выдать ему настоящій дипломъ.

Президентъ Императорской Академіи Наукъ

Директоръ Николаевской Главной Физической Обсерваторіи

Už septynerių metų tiriamąjį darbą Antanui Vokietaičiui suteiktas Vyriausiosios fizikos observatorijos Peterburge korespondento vardas ir specialus ženklelis. Peterburgas, 1913 m.

su mokiniais sodino medelius, mokė juos prižiūrėti. Darželyje augino daržoves, gėles. Geografijos pamokas neretai vesdavo gamtoje, pavyzdžiui, aiškindavo, kaip išmatuoti piliakalnio aukštį, sudaryti savo apylinkės planą ir kt. Jam labai rūpėjo estetiška aplinka. Mergaites skatino būti tvarkingas, rūpintis klasės jaukumu, atnešti žydinčių gėlių, klasės sienas papuošti moksleivių piešiniais. Ypač reikalavo, kad būtų švarūs sąsiuviniai. Tuomet tai buvo nauja ir pažangu.

Mokyklos sklype A. Vokietaitis įrengė meteorologinių stebėjimų stotį. Jam vadovaujant vyresnių skyrių moksleiviai atlikdavo visapusiškus meteorologinius stebėjimus, duomenis kruopščiai užrašydavo ir siųsdavo į Peterburgą. Už 7 metų tiriamąjį darbą A. Vokietaičiui buvo suteiktas Vyriausiosios fizikos observatorijos Peterburge (*Главной Физической Обсерватории*) korespondento vardas ir specialus ženklelis. Diplomą pasirašė tuometinis Mokslų akademijos prezidentas ir naujai paskirtas observatorijos direktorius, žymus to meto geofizikas B. Golicinas.

A. Vokietaitis rūpinosi ir suaugusiųjų švietimu. Sekmadieniais po pamaldų mokykloje lietuviškai skaitydavo paskaitas. Kartu su gydytoju Petru Avižoniu ir kitais Žagarės inteligentais organizuodavo lietuviškus vakarus, rodydavo spektaklius (pvz., „Velnias ne boba“, „Amerika pirtyje“, „Genovaitė“, „Piršliai“), kuriuose ir pats vaidindavo. Iš vietos gyventojų buvo subūręs chorą, kuriam vadovavo iki 1913 m. Tokia aktyvi šviečiamoji veikla nepatiko caro valdininkams, todėl mokytojas buvo nuolatos sekamas, o 1913 m. perkeltas dirbti vedėju į Kuršėnų pradinę mokyklą.

Pirmojo pasaulinio karo metais A. Vokietaitis mobilizuotas į carinės Rusijos kariuomenę. Iš pradžių tarnavo Daugpilyje, vėliau – Vitebske.

Ugdant naują, modernią pedagogų kartą

Po karo, 1918-aisiais, A. Vokietaitis grįžo į Lietuvą. Prasidėjo naujas pedagoginės veiklos etapas. Nedelsdamas ėmė mokytojauti Rietavo progimnazijoje – buvo išsiilgęs mokytojo darbo. Jo nuomone, nėra kilnesnio ir malonesnio darbo, kaip mokytojo. Nuo 1919 m. dirbo Vilniaus, Kauno, Alytaus apskričių, o 1932–1938 m. – Kauno miesto pradinių mokyklų inspektoriumi. Šios pareigos buvo sunkios ir atsakingos. Reikėjo rūpintis naujų lietuviškų mokyklų kūrimu, mokymo priemonėmis, vadovėliais ir kt. Net 19 metų jis važinėjo po Lietuvos miestų ir miestelių pradines mokyklas ir tikrino mokytojų darbą. Tai darė ne formaliai: duodavo mokytojams praktinių patarimų, aiškindavo, kaip mokymo procesą susieti su vaizdinėmis mokymo priemonėmis, o jei jų trūksta – kaip pasigaminti patiems. Visada pabrėždavo didelį vaizdinio mokymo pranašumą prieš abstraktų, vien žodinį. Patardavo, kaip pamokoje panaudoti kraštotyrinę medžiagą. Prisiminimuose apie A. Vokietaitį buvusi mokytoja Ona Stoškienė rašė:

> ...Manau, nesuklysiu pasakiusi, kad A. Vokietaitis buvo labai geras pedagogas, mokytojo tikras draugas, reikale tėvas. Tai nešališkas, be išimties nepaprastai reiklus, griežtas inspektorius.[3]

Kita buvusi mokytoja Elena Chackelsytė prisiminimuose pažymėjo:

Vilkaviškio apskrities pradinių mokyklų rankų darbų parodos dalyviai. 1-oje eilėje iš kairės trečias stovi Juozas Vokietaitis, 3-ioje eilėje pirmas iš dešinės – Antanas Vokietaitis. 1928 m.

> A. Vokietaitis gerbdavo mokytojus. Jo teisingos pastabos neužgaudavo – taip nuoširdžiai ir taktiškai jos būdavo išreiškiamos. [...] Visuomet palaikydavo ir aukštai įvertindavo kiekvieną mokytojo bandymą ir pastangas naudoti savo darbe naujus metodus ir priemones.[4]

Pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais labai trūko kvalifikuotų mokytojų. Tą problemą padėjo spręsti 1919 m. suorganizuoti vasaros mokytojų kursai, kuriems vadovavo ir kuriuose dėstė A. Vokietaitis. Pedagogų kvalifikacijos kėlimo kursai buvo labiau bendrojo lavinimo pobūdžio ir padėjo atlikti mokytojų parengimo funkcijas. Nuo 1922-ųjų jie įgavo specializuotą pedagoginį, metodinį, praktinį pobūdį. Kursus siekta labiau suderinti su pradinės mokyklos poreikiais.

1922–1923 metais Švietimo ministerija A. Vokietaitį komandiravo į Darbo seminariją Leipcige susipažinti su naujais mokymo bei auklėjimo metodais, su darbo principo taikymu pradinėse mokyklose. Grįžęs įgyta patirtimi mielai dalijosi su kolegomis pedagogais. A. Vokietaitis (neretai ir Pedagoginio muziejaus direktorius Vincas Ruzgas) vadovavo ir dėstė mokytojų pedagoginiuose darbo kursuose, kurie vyko Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Ukmergėje, Rokiškyje, Telšiuose, Kėdainiuose, Marijampolėje ir kituose Lietuvos miestuose. Mokytojų kursuose A. Vokietaitis dėstė darbinio mokymo ir kraštotyros metodiką, knygrišystę, Ruzgas – gyvosios gamtos tyrimo darbų metodiką. Kursai turėjo didelį pasisekimą ir buvo labai naudingi pradinių mokyklų mokytojams. Jiems pasibaigus būdavo organizuojamos kursų klausytojų darbų parodos, ekskursijos po žymesnes Lietuvos vietas, rengiami koncertai. Vokietaitytė rašė:

> Atsimenu tokį koncertą 1919 m. vasarą Telšiuose, kur tėtė vadovavo pradinių mokyklų mokytojų kursams. Tėtė smuikavo vienas, paskiau grojo kvartetas, mokytojų choras, duetai, be to, koncerte dalyvavo pianistė Aleksandra Dirvianskaitė, kuri akompanavo tėtei. Tuo metu toks koncertas padarė labai didelį įspūdį.[5]

A. Vokietaitis turėjo didelį autoritetą tarp mokytojų. Visus stebino jo nepaprastas punktualumas. Jis sakydavo, kad didžiausia žmogui duota brangenybė – tai laikas, ir niekam nevalia juo piktnaudžiauti, nes prarasta valandėlė dingsta negrįžtamai. Visada būdavo pasitempęs, energingas, temperamentingas, valingas, veiklus, nepailstantis, tvarkingas, santūrus, kupinas vis naujų idėjų, kūrybingas... Pasižymėjo nepaprastu darbštumu, pareigingumu, reiklumu sau ir vadovaujamiems mokytojams, tačiau buvo objektyvus, nepriekabus. A. Vokietaičio išvaizdą mokytojas Jonas Vajega labai vaizdžiai aprašė prisiminimuose:

> Visa jo išvaizda ne tik manęs neapvylė, bet dar sutvirtino tą nuomonę, kad Lietuvoje tebėra tikrų Vytauto laikų didvyrių. Aukštas, tiesus, plačiapetis, stambių kaulų vyras, galva jau kiek pirmyn pasidavusi, stuomeningas, rankos ilgos, didžiulės plaštakos, o galva, tarsi liūto, tik ne plati, o siaura; didelė, atvira kakta, stambi nosis, aukštyn sušukuoti, jau pražilę, standūs plaukai ir akys mėlynos mėlynos, kurios visai išvaizdai

Pedagoginių darbo kursų dalyviai. Knygrišystės darbai. Šalia spintos stovi kursų vedėjas ir dėstytojas Antanas Vokietaitis. Ukmergė, 1930 m.

priduoda kažkokio vaikiško gerumo. Vis susičiaupęs, rimtas. Ką sakydamas, retkarčiais pakelia galvą, į akis pasižiūri ir retai nusišypso plačia šypsena, kuri paperka pašnekovą. Toks tvirtas, kietas, valingas ir jo charakteris buvo. Tikras vyriškumo įsikūnijimas. Kai kam jis grėsmingai atrodė, jo bauginosi. Arčiau jį pažinę, kitokią nuomonę susidarydavo.[6]

Veiklus visuomenininkas

A. Vokietaitis buvo didelis Lietuvos patriotas, profesionalus pedagogas ir aktyvus visuomenininkas. Dalyvavo Lietuvių mokytojų sąjungos, Šaulių sąjungos, Vilniui vaduoti sąjungos ir kitų draugijų veikloje. Rašė straipsnius pedagogikos klausimais ir publikavo periodinėje spaudoje – leidiniuose *Naujoji mokykla*, *Švietimo darbas*, *Tautos mokykla* ir kt. Su dideliu entuziazmu organizavo pradinių mokyklų moksleivių dainų ir sporto šventes, iškylas, ekskursijas, vasaros stovyklas. Prisiminimuose Vajega rašė:

> 1936 m. vasarą Giruliuose jis (A. Vokietaitis, – aut. past.) [...] buvo vienos stovyklos viršininkas. Tai buvo Kauno miesto ir Klaipėdos krašto mokinių ir mokytojų lietuvių bendra stovykla. Sumaniai organizavo ir tvarkė jis visą darbą. Tas darbas jam nebuvo sunkus, nes mokėjo parinkti tinkamus padėjėjus. Čia jo dešinė ranka buvo mokytojas Pranas Karalius. Kiti – J. Mileris, V. Izokaitis, K. Palčiauskas, Vl. Šimkus, V. Kišonas ir man teko būti. Iš Kauno miesto buvo 39 mokiniai ir 6 mokytojai, Klaipėdos krašto – 42 mokiniai ir 5 mokytojai. Klaipėdiečiai mokytojai dirbo su Kauno vaikais, kauniškiai – su klaipėdiškiais. Tikslas – susiartinti, pasižinti, susidraugauti. Stovyklavo tik berniukai. Pats stovyklos viršininkas kas rytą eidavo su visais į jūrą praustis ir maudytis. Dažnai ir pabėgėdavo, ir virvėmis vandenyje organizuodavo besimaudančiųjų apsaugą. Ir tinklinį pažaisdavo, mokėjo linksmai bendrauti su mokytojais ir mokiniais. Kaip brangu prisiminti tuos paskutiniuosius Klaipėdos krašto lietuvininkus! Baltaplaukiai mokinukai sakėsi esą žvejų arba *liosininkų*, vadinasi, bežemių, vaikai. O mokytojai Kasperaitis, Atas, Janužys, Virgininkas, Jurkaitis, retkarčiais pasirodąs inspektorius Šliaža – tikro pedagoginio darbo pažibos. Viso Klaipėdos krašto mokytojai lietuviai stovykloje pravedė savo pasitarimą. Stovykla pilnai pasiekė savo tikslą. Ir tai buvo A. Vokietaičio nuopelnas.

1938 m. A. Vokietaičio iniciatyva surengta didelė Kauno miesto pradinių mokyklų moksleivių sporto ir dainų šventė, kurioje dalyvavo 3 000 mokinių, ir Kauno miesto pradinių mokyklų pedagoginė paroda. Populiarindamas vaizdinį mokymą, jis organizuodavo mokytojų ir mokinių pagamintų vaizdinių mokymo priemonių parodas. Pedagoginio muziejaus rengiamose respublikinėse pedagoginėse parodose skatino dalyvauti ir rajonų pradinių mokyklų mokytojus.

Menininkas

A. Vokietaitis visose gyvenimo situacijose daug dėmesio skyrė estetikai, menui – poezijai, muzikai, teatrui. Tiek per šventes, tiek kasdienybėje, tiek draugijoje, tiek vienumoje siekė grožio ir gėrio harmo-

Antanas ir Juozas Vokietaičiai bei Antanas Žmuidzinavičius stebi Kauno apskrities Veliuonos valsčiaus pradinių mokyklų dainų ir sporto šventę. 1930 m.

Prie Antano Vokietaičio namo. Iš dešinės sėdi Antanas Vokietaitis, dukra Aldona, brolio Juozo Vokietaičio sūnus Vytautas, dukros Birutė, Gražina ir Antano Vokietaičio žmona Marija. Kaunas, 1934 m.

nijos. „Kaip gyvą jį matau sudarytame su Jurgiu Puodžiukynu ir kitais pedagogais smuikų kvartete ir kituose ansambliuose. Į muziką jis dėjo visą savo grožio ir gėrio ištroškusią sielą“[7], – prisiminimuose rašė žymus pedagogas, literatūrologas ir kolega Zigmas Kuzmickis.

Kad A. Vokietaičiui rūpėjo grožis, menas, galime suprasti iš vieno epizodo, kai jis dirbo Ukmergės mokytojų seminarijos direktoriumi (1938–1944). Jis atkreipė dėmesį, kad mokyklų aplinka gana niūri, tad nusprendė ją praskaidrinti meno kūriniais – paveikslais. Pasirūpino, kad Ukmergės savivaldybė skirtų lėšų, ir 1942-ųjų žiemą Ukmergės burmistras Stasys Martinaitis, dailininkas Petras Tarabilda, mokytojas J. Žemaitaitis ir A. Vokietaitis išvyko į Kauną pas Antaną Žmuidzinavičių. Šis maloniai juos priėmė savo kabinete ir *prie kavutės* visi aptarė, kaip Žmuidzina-

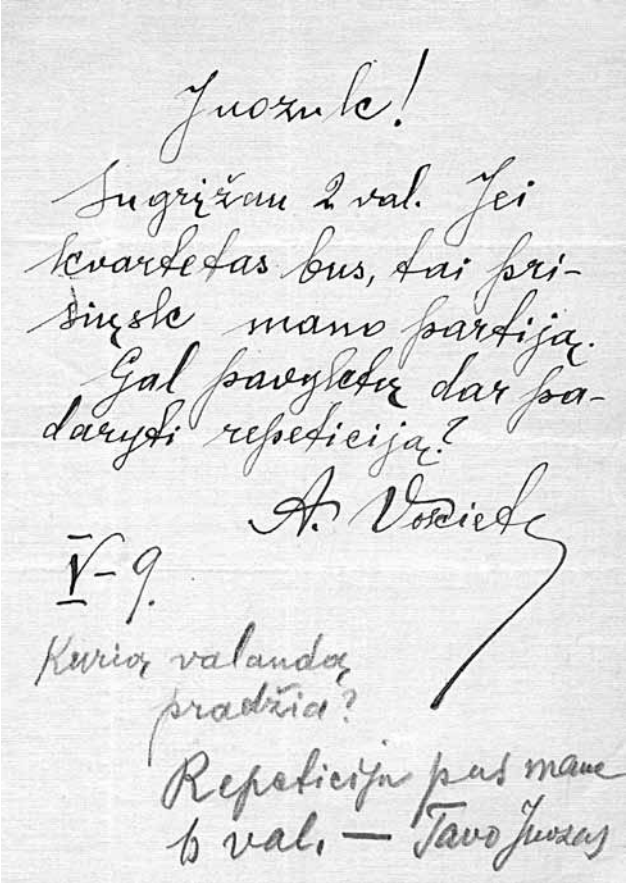
Juozuk!
Sugrįžau 2 val. Jei kvartetas bus, tai prisiųsk mano partiją. Gal pavyktų dar padaryti repeticiją?
A. Vokietaitis
V-9.
Kurią valandą pradžia?
Repeticija pas mane 6 val. — Tavo Juozas

Antano ir Juozo Vokietaičių rankraštis

vičiui tarpininkaujant iš Kauno dailininkų nupirkti per šimtą paveikslų. Praėjo šiek tiek laiko, ir kūriniai kabojo vienoje Ukmergės mokyklos salėje. Tai buvo bene pirmoji dailės paroda Ukmergėje. Vienas didžiausių Petro Kalpoko tapybos darbų „Sielininkai“ papuošė Ukmergės gimnazijos vestibiulį.

Ištikimiausi A. Vokietaičio gyvenimo draugai ir nenumaldoma aistra buvo knyga, smuikas ir šachmatai. Kuzmickis prisiminimuose rašė:

> Dar vieną meno sritį buvo aistringai pamilęs Vokietaitis – šachmatus. Tuo žaidimu turėjau pramuštą galvą ir aš. Malonu man prisiminti bendravimą šitame gyvenimo skiautelyje su didžiu šachmatų mylėtoju. Vienu metu buvome sudarę šachmatų būrelį iš kelių pedagogų. Klajojome pakaitais čia pas Vokietaitį, čia pas Puodžiukyną, čia pas mane... Reikėjo matyti, su kokiu menišku įkarščiu žaidė šachmatais Vokietaitis. Ne, jis ne žaidė – jis griežė, grojo šachmatų figūromis.
>
> Kitu metu buvo sudarytas pedagoginis šachmatų turnyras, kuriame dalyvavo keliolika pedagogų, jų tarpe, žinoma, ir Vokietaitis. Jis čia ir vėl liepsnojo: iš šachmatų jis, rodėsi, norėjo išskelti dieviškąją ugnį ir ja uždegti mūsų pedagogines širdis. Aš sudrebėjau prieš tą didį menininką ir... prakišau jam abi partijas, nors buvau iškovojęs tame turnyre ko ne pirmąją laimėjimo vietą.[8]

Lietuvių švietimo draugijos „Saulė“ pedagoginių kursų dalyviai ir dėstytojai. 1-oje eilėje ketvirta iš dešinės sėdi Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, penktas – Juozas Vokietaitis, šeštas – kunigas Konstantinas Olšauskas. Kaunas, 1911 m.

Juozas Vokietaitis (1872–1931)

A. Vokietaičio nuomone, tikras inteligentas negali būti abejingas muzikai, menui, grožiui. Jo įsitikinimu, kiekvieno pedagogo pareiga skatinti jaunimą domėtis ir pamilti teatrą, dainą, meną. Asmeniniu pavyzdžiu įrodė, kad gėris ir grožis plinta skleidžiamas, todėl pelnytai buvo gerbiamas ir vertinamas pedagogų, kolegų. Kaip prisimena Vajega:

> Jo (A. Vokietaičio – aut. past.) 60 m. sukaktuvės buvo tikras Kauno m. mokyklų gyvenimo triumfas. Visi mokytojai labai nuoširdžiai tam įvykiui ruošėsi. Pačios iškilmės vyko moderniausioje tuo metu Juozo Vokietaičio vardo pradžios mokykloje Šančiuose. Ir oficialioji dalis, ir pobūvis praėjo pakilia nuotaika. Tokie įvykiai Kauno pradžios mokyklų gyvenime tuo metu buvo labai reti. Solenizantas kukliai atsakė: nesijaučiąs vertas tokio pagerbimo, jis nieko ypatinga neatlikęs, tik savo tiesiogines pareigas sąžiningai ėjęs. Linksmojoje dalyje pats sukaktuvininkas pasirodė su kvartetu ir mudu su A. Nesavu, „Linksmieji broliai mokytojai“. Vėliau organizatoriams A. Vokietaitis atsidėkojo priėmimu savo namuose[9]
>
> .

A. Vokietaitis iki gyvenimo pabaigos buvo atsidavęs pedagoginiam darbui. 1938–1940 ir 1941–1944 m. vadovavo Ukmergės mokytojų seminarijai, o 1940–1941 m. – Trakų mokytojų seminarijai. Po karo, 1944–1950 m., dirbo Kauno mokytojų seminarijoje bei Kauno 4-osios jaunimo mokyklos mokytoju.

Įspūdingi brolio darbai

A. Vokietaičio brolis **Juozas Vokietaitis (1872–1931)** taip pat buvo žymus pedagogas, chorvedys, visuomenės veikėjas. Baigęs Veiverių mokytojų seminariją, mokytojavo Lenkijoje. Grįžęs į Kauną, J. Vokietaitis 1907–1914 m. vadovavo „Saulės“ draugijos mokytojų kursams. Dėstė muziką ir vadovavo chorui. Pirmojo pasaulinio karo metais J. Vokietaitis rūpinosi moksleivių perkėlimu į Voronežą, toliau dėstė pedagogiką, muziką mokytojų kursuose. Martyno Yčo lietuvių mergaičių gimnazijoje mokė matematikos, vadovavo chorui.

Po karo, 1918 m., J. Vokietaitis ir kiti lietuvių inteligentai bei moksleiviai iš Voronežo grįžo į Lietuvą. J. Vokietaitis su šeima apsigyveno Kaune. Lietuvių mokytojų rengimas buvo svarbiausias jo rūpestis. Jis nedelsdamas „Saulės“ mokytojų kursus pertvarkė į „Saulės“ mokytojų seminariją ir iki 1925 m. jai vadovavo. Dėstė psichologiją, pedagogiką, pedagogikos istoriją. Vadovavo chorui. 1919–1931 m. J. Vokietaitis buvo Lietuvos Respublikos švietimo ministerijos Pradžios mokslo departamento direktorius ir Knygų leidimo komisijos narys. 1931 m. – Kauno miesto burmistras. Priklausė Lietuvių mokslo draugijai, „Dainos“ draugijai, Lietuvių draugijai nukentėjusiems dėl karo šelpti, buvo vienas Lietuvių mokytojų sąjungos Lenkijoje ir Voroneže steigėjų. Visas pedagogo gyvenimas siejosi su spauda, jo straipsnius spausdino *Lietuvos ūkininkas*, *Šaltinis*, *Vienybė*, *Vilniaus žinios*, *Švietimo darbas*, *Lietuva*, *Tėvynės sargas*, *Rytas* ir kiti leidiniai.

Turbūt daugelis sutiks, kad gyvenime nėra didesnio džiaugsmo, kaip dirbti mėgstamą darbą, turėti galimybę šviestis ir tą šviesą skleisti kitiems, būti pripažintam ir vertinamam. Ko gero, tokia ir buvo Antano ir Juozo Vokietaičių prasmingo gyvenimo formulė...

Nuorodos:

1 Aldona Vokietaitytė, „Pedagogo Antano Vokietaičio meilė muzikai, dainai, jo estetinės pažiūros“, 1978, Lietuvos švietimo istorijos muziejus (toliau – LŠIM), f. 4-c, b. 261, p. 2.
2 Pranciška Šimanskytė-Nemunienė, „Prisiminimai apie mokytoją Antaną Vokietaitį. Žagarės mokyklos vedėją 1907–1913 m.“, 1965, LŠIM, f. 4-c, b. 275/1, p. 1.
3 Ona Stoškienė, „Iš prisiminimų...“, 1968, LŠIM, f. 4-c, b. 275/1, p. 21.
4 Elena Chackelsytė, „Atsiminimai...“, 1960, LŠIM, f. 4-c, b. 275/1, p. 17.
5 A. Vokietaitytė, „Pedagogo...“, p. 2.
6 J. Vajega, „Ąžuolo šaknys“, 1970, LŠIM, f. 4-c, b. 275/1, p. 2.
7 Zigmas Kuzmickis, „Antanas Vokietaitis“, 1969, LŠIM, f. 4-c, b. 275/1, p. 6.
8 *Ten pat*, p. 7.
9 J. Vajega, „Ąžuolo šaknys“, p. 4.

HISTORICAL MEMORY: THE MODERN GENERATION OF PEDAGOGUES FOSTERED BY ANTANAS AND JUOZAS VOKIETAIČIAI

Jūratė Jagminienė
Museum of Lithuanian Education History

This year commemorating the 100th anniversary of restored Lithuanian state, we remember the persons who created young Lithuanian state, the system of education, paved the way for culture, and ardently worked for the well-being of Lithuania. Famous pedagogues, publicists, chorus leaders, public figures brothers Antanas and Juozas Vokietaičiai were among the intelligentsia of interwar Lithuania.

Museum of Lithuanian Education History stores a prolific legacy of A. Vokietaitis (1877–1950) (manuscripts, letters, documents, photos, etc.), which was donated to the museum by his daughter Aldona Vokietaitytė.

Investigating the historical material of legacy of A. Vokietaitis, interesting memories written by his contemporaries may be found, which allow to know better his personality, evaluate his relationship with environment, where he used to live and work, his interests, friends, family members, etc. Therefore, the present article discusses the life and work of Antanas and Juozas Vokietaičiai, who all their life devoted to teaching – educated the modern generation of pedagogues.

NEPRIKLAUSOMŲ VALSTYBIŲ – LIETUVOS IR LATVIJOS – KŪRĖJAI MINTAUJOS GIMNAZIJOJE

Virginija Šiukščienė
Šiaulių „Aušros“ muziejus

2018-aisiais minimi dviejų kaimyninių šalių – Lietuvos ir Latvijos – Nepriklausomybių 100-mečio jubiliejai paskatino atkreipti dėmesį į išskirtinę švietimo instituciją – Mintaujos (nuo 1918 m. – Jelgava, Latvija) gimnaziją, kurioje mokėsi būsimieji Latvijos Respublikos prezidentai Janis Čakstė ir Albertas Kviesis, Lietuvos Respublikos prezidentas Antanas Smetona, ministrai pirmininkai: Mykolas Sleževičius, Vytautas Petrulis, Juozas Tūbelis, Vladas Mironas bei gausus būrys abiejų šalių politikos, ekonomikos, mokslo, kultūros ir meno atstovų, darbu ir kūryba prisidėjusių prie abiejų šalių suklestėjimo.

„Aušros“ muziejus, bendradarbiaudamas su Gederto Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejumi, kuris įsikūręs buvusios Mintaujos gimnazijos pastate, iniciavo parodą, kurioje, pasitelkus muziejines priemones, pasakojama gimnazijos istorija ir pristatoma joje besimokiusių abiejų tautų atstovų veikla, likimai, atskleidžiamas Lietuvos ir Latvijos kelias į Nepriklausomybę, perteikiami nepriklausomų valstybių istorijos fragmentai, nušviečiamos Nepriklausomybės praradimo aplinkybės. Parodos koncepcija paremta dvišališkumo aspektu, paroda dvikalbė, parengta lietuvių ir latvių kalbomis.

Straipsnyje pateikiama projektui sukaupta medžiaga, tiesiogiai susijusi su konferencijos tema.

Academia Petrina – Mintaujos gimnazija

1775 m. Kuršo kunigaikščio Pėterio Byrono įsteigta akademija, jo garbei pavadinta *Academia Petrina*, tapo pirmąja aukštesniąja mokymo įstaiga Latvijoje. Specialiai mokymo įstaigai skirtą pastatą suprojektavo kunigaikščio rūmų architektas danas Severinas Jensenas. Po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo 1795 m. Rusijai, be kitų teritorijų, atiteko Kuršo ir Žiemgalos kunigaikštystė. Mintauja tapo įsteigtos Kuršo gubernijos sostine. *Academia Petrina* buvo pervardyta Mintaujos akademija, o 1806 m. ji tapo gimnazija. XIX a. II p.–XX a. pr. Mintaujos gimnazija buvo svarbi ne tik Kuršo, bet ir kaimyninės Kauno gubernijos švietimo institucija. 1861 m. atleisti nuo baudžiavos lietuviai ėmė ekonomiškai stiprėti. Kadangi po 1863–1864 m. sukilimo lietuviškose gubernijose įvestas lietuviškos spaudos draudimas, lietuviai savo vaikų mokslams rinkosi Mintaujos gimnaziją, kuri buvo viena iš nedaugelio tuometinės Pietų Latvijos ir Šiaurės Lietuvos aukštesniųjų mokyklų. Kražiuose 1817–1844 m. veikusi gimnazija buvo perkelta į Kauną. 1853 m. atidaryta Šiaulių berniukų gimnazija nesutalpino visų norinčiųjų. Be to, joje buvo mokoma rusų kalba, o Mintaujoje iki 1887 m. mokyta vokiečių kalba. Mintaujoje veikė ir realinė bei mergaičių gimnazijos. Tai buvo paranku gausioms lietuvių šeimoms, kurių berniukai galėjo rinktis mokslus klasikinėje ar realinėje gimnazijose, o mergaitės – mergaičių gimnazijoje. XIX a. pab. ketvirtadalį Mintaujos gyventojų sudarė lietuviai. Jau 1885 m. čia veikė Katalikų labdaros draugija, kurioje buvo ir lietuvių. Draugija teikė pagalbą neturtingiems gimnazistams katalikams. 1902 m. įkurta Lietuvių savitarpio pagalbos draugija, kuri 1905 m. Mintaujos lietuviams surengė pirmą teatro spektaklį. 1905 m. Mintaujoje įsikūrė lietuvių socialdemokratų grupė. Į 1905 m. Didįjį Vilniaus Seimą buvo deleguota ir lietuvių iš Mintaujos. Į Mintaują lietuvius traukė ir aktyvus kultūrinis gyvenimas. 1895 m. Mintaujoje vyko IV visuotinė latvių dainų šventė, kuriai specialiai buvo pastatytas pastatas. Be to, svarbus buvo ir ekonominis aspektas: Mintaują per dieną buvo galima pasiekti vežimu, čia buvo santykinai nebrangu gyventi; tėvai, atvežę vaikus į Mintaują, vietiniame turguje parduodavo žemės ūkio produktus, pirkdavo pramonės gaminių, tad kelionė apsimokėdavo. Dėl šių priežasčių XIX a. pab. kai kuriais metais lietuviai sudarydavo daugiau nei pusę Mintaujos gimnazijos mokinių.

Mintaujos gimnazijos mokytojas Jonas Jablonskis ir jo aplinka

Į Mintaujos gimnaziją dirbti senųjų kalbų (graikų, lotynų) mokytoju 1889 m. pradžioje buvo paskirtas Jonas Jablonskis, apie kurį iš karto susispietė lietuvių būrelis: teisininkai Motiejus Lozoraitis, Motiejus Čepas, teismo kandidatai Antanas Krikščiukaitis-Aišbė, Vladas Mačys, aušrininkas poetas Mečislovas Davainis-Silvestraitis, 1893 m.

Mintaujos gimnazija XX a. pr.
Atvirukas, G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejus

Mintauja XX a. pr.
Atvirukas, G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejus

prie jų prisidėjo į Mintaują paskirtas vikaru kunigas Juozas Tumas-Vaižgantas, kuris ieškojo prieglaudos nuo klebonijoje viešpatavusios agresyvios lenkiškumo atmosferos. 1894 m. vasarą Jablonskio namuose įvyko varpininkų suvažiavimas. Lietuviška dvasia į jo namus traukė lietuvius gimnazistus. Jablonskis labai greitai rado bendrą kalbą su jais, būrė gimnazistus apie save ir darė didžiulę įtaką jų nuotaikoms ir tolesnio kelio pasirinkimui. Mokiniams jis patardavo studijuoti kunigo, advokato, gydytojo profesijas, kad, baigę mokslus, galėtų likti Lietuvoje. Mokytojas mokiniams skolindavo knygų, parūpindavo darbo. Pasiūlęs gabiam mokiniui Antanui Smetonai pamokyti bajoro litvomano Antano Chodakausko sūnų Romaną, savotiškai nulėmė jo tolimesnį likimą – 1895 m. vasarą Smetona susipažino su vienuolikamete Romano seserimi Sofija. Ši pažintis išaugo į meilę ir santuoką. Jablonskis 1896 m. už „lietuvybės darbą“ buvo iš Mintaujos iškeltas į Revelį Estijoje[1].

Jonas Jablonskis, 1889–1896 m. Mintaujos gimnazijoje dirbęs senųjų kalbų mokytoju.
Fot. nežinomas, apie 1900–1905 m. Maironio lietuvių literatūros muziejus

Rašytojos Liudvikos Didžiulienės-Žmonos mokinių pensionas

Jablonskiui rūpėjo ne tik moksleivių mokymas, bet ir auklėjimas. Jo nuomone, žmogų auklėja ne tiek mokykla, kiek šeima, todėl jam atrodė svarbu, kad lietuviai gimnazistai Mintaujoje gyventų gerose šeimynose. Tuo tikslu jis į Mintaują parkviesdino Liudviką Didžiulienę-Žmoną, kurią pažinojo ne tik kaip rašytoją, lietuviškos spaudos platintoją, bet ir kaip rūpestingą šeimos moterį, žmoną ir motiną. 1896–1907 m. Didžiulienė-Žmona, kartu su vaikais gyvendama Mintaujoje, tuometinėje Krantinės gatvėje įkūrė mokinių bendrabutį-pensioną, kuris tapo vienu iš lietuvybės židinių, globojo lietuvius moksleivius. XIX a. pab. net 40 proc. gimnazijos moksleivių būstą nuomojosi. Mokydamiesi Mintaujoje, Didžiulienės pensione gyveno Smetona, Juozas Vaičkus, Juozas Tūbelis, Konstantinas Jasiukaitis, Justinas Vienožinskis ir kt. būsimieji nepriklausomos Lietuvos kultūros, visuomenės ir politikos veikėjai. Didžiulienė padarė didelį darbą auklėdama Mintaujos gimnazijoje besimokiusius lietuvius. Išlikusi Didžiu-

Liudvikos Didžiulienės-Žmonos (sėdi centre) pensiono gyventojai. Fot. Karlas Kunertas, Mintauja apie 1907 m. A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinis muziejus

lienės korespondencija su Griežionėlių dvare, kuris buvo pagrindinis gausios šeimos pragyvenimo šaltinis, likusiu sutuoktiniu knygnešiu, bibliografu Stanislovu Didžiuliu suteikia žinių apie buitinius gyvenimo Mintaujoje aspektus. Daugiau nei dešimtmetį atskirai gyvenusi šeima dalydavosi žiniomis apie vaikų sveikatą, mokslą, buities smulkmenomis. Viename iš laiškų Didžiulienė-Žmona rašė sutuoktiniui:

> Wakar buwome pirtyje – išsiwanojome gražiai berniukai už 35 o mes už 70 – pasamdžiau mergina ant menesio – 3 rub. gal bus ne bloga latwyte – praszau ne bedoti pinigu ne pristigsiu – už 2 menesiu wel galesiu Tamstai nusiusti sziek tiek.[2]

Didžiulių vaikai mokėsi Mintaujos mokyklose ir gimnazijose. Vyriausioji dukra Ona mokėsi privačiai, sūnus Vytautas – vokiečių mokykloje, dukros Vanda, Michalina, Aldona, lankė Mergaičių gimnaziją, sūnūs Antanas ir Algirdas Severinas – Mintaujos gimnaziją. Visi aktyviai dalyvavo platinant draudžiamą lietuvišką spaudą. Nepriklausomoje Lietuvoje visi tapo žinomais įvairių sričių specialistais ir visuomenės veikėjais. Viena dukterų – Aldona – dienoraštyje taip prisiminė Motiną:

> Rašė į laikraščius straipsnelius, rašė apysakas, dramas, rinko žmonių dainas, pasakas, patarles. Interesavos visuomenės gyvenimu ir kartu su tėvu važiuodavo į slaptus susirinkimus... [...] [V]aikus kitaip kreipė – linksmais, darbščiais, protingais norėjo padaryti...[3]

Didžiulienė-Žmona buvo ne vienintelė motina, laikinai, kol vaikai mokėsi, gyvenusi Mintaujoje. Keletą metų čia praleido ir bajoro Antano Chodakausko žmona Marija Joana Chodakauskienė, kurių trys vaikai – dukros Sofija (būsimoji Prezidento Antano Smetonos žmona), Jadvyga (būsimoji Ministro Pirmininko Juozo Tūbelio žmona) ir sūnus Tadas – taip pat mokėsi Mintaujoje.

„Kūdikio“ draugija
Pasipriešinimas rusinimui

1888 m. Mintaujos gimnazijoje susikūrė lietuvių mokinių kuopelė, pasivadinusi „Lietuvių draugystė“. Gimnazistas Petras Avižonis ją perorganizavo į „Kūdikio“ draugiją – naują slaptą mokinių organizaciją, kuriai įstatus parengti padėjo Jonas Jablonskis. Jis mokinius daug kartų šelpė knygomis, laikraščiais ir naudingais patarimais. Draugijos tikslas buvo mokytis lietuvių kalbos ir istorijos, ugdyti tėvynės meilę ir tautinę savivoką. Mokiniai gaudavo, skaitydavo ir platindavo draudžiamą lietuvišką spaudą, palaikė ryšius su kitų gimnazijų lietuvių moksleivija, kartu pramogaudavo: laiveliais nuplaukdavo už miesto, dainuodavo lietuviškas dainas.

Draugija veikė 1890–1899 m. ir daug prisidėjo prie gimnazistų patriotinių nuotaikų formavimo, išugdė ne vieną būsimos nepriklausomos Lietuvos valstybės ir visuomenės veikėją. Į draugijos narius priimdavo gimnazistus nuo penktosios klasės. Draugijos nariai buvo Antanas, Vytautas ir Ona Didžiuliai, Povilas Gaidelionis, Pijus Grigaitis, Povilas Jakubėnas, Kazimieras Jokantas, Petras Kalpokas, Vladas Mironas, Juozas Paknys, Antanas Smetona, Juozas Tūbelis, Vladas Stašinskas, Jurgis Šlapelis ir kt. Apie Smetonos dalyvavimą draugijos veikloje Aleksandras Merkelis rašė:

> Atvykęs į Mintaują ir susipažinęs su lietuvių mokinių gyvenimu, A. Smetona tuojau įstojo į „Kūdikio“ draugiją, o būdamas VI ir VII klasėje buvo veikliausias tos draugijos narys, uolus jos programos vykdytojas. Jis rašinėdavo lietuviškai prozos ir poezijos kūrinėlius, kuriuos taisydavo Jablonskis; stropiai mokėsi lietuvių kalbos ir buvo gabiausias Jablonskio [...] mokinys.[4]

„Kūdikio“ draugijos nariai. Iš kairės: pirmoje eilėje pirmas – Antanas Smetona, antroje eilėje antras – Petras Avižonis, trečioje eilėje penktas – Vladas Mironas. Fot. nežinomas, apie 1894 m. Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus

1896 m. Mintaujos gimnazijoje rusinimo tikslais buvo įvesta nauja tvarka: įsakyta stačiatikiams, katalikams ir evangelikams melstis atskirai. Evangelikai turėjo melstis vokiškai, katalikai, kaip ir stačiatikiai, – rusiškai. Lietuviai, kurie sudarė gimnazijos daugumą, pasijuto įžeisti. Vyresniųjų klasių gimnazistai ir „Kūdikio“ draugijos nariai prisidėjo organizuojant pasipriešinimą privalomam stačiatikių maldų skaitymui rusų kalba. Pažangiam mokiniui Tūbeliui buvo įsakyta skaityti maldą rusų kalba:

> Iš tokio kuklaus ir pavyzdingo mokinio nelaukta jokio pasipriešinimo. J. Tūbelis tačiau griežtai atsisakė skaityti rusišką maldos tekstą. Už tai dar tą pačią dieną buvo pašalintas iš gimnazijos. Toks 14-kos metų J. Tūbelio didvyriškas pasielgimas smarkiai visus paveikė[5].

Kelios dešimtys gimnazistų (Juozas Vaičkus, Petras Kraujalis, Jurgis Šlapelis, Peliksas Martišius, Vladas Mironas ir kt.) buvo pašalinti iš gimnazijos. Mokiniai rašė laiškus popiežiui, Rusijos carienei ir švietimo ministrui:

> Ponuli! Teikis prisakyt, kad mums leistų melstis už ciesorių prigimtoje kalboje. Jei tai ne nuo Tamstos priguli, meldžiame nunešti mūsų karštas maldas prie kojų Jo Mylistos Visų mielaširdingiausio ciesoriaus mūsų Mikolajaus II. O, jis išklausys mus![6]

1897 m. kai kurie iš pašalintųjų gimnazistų priimti atgal, bet dalis – Smetona, Tūbelis, būsimasis Nepriklausomybės akto signataras Jonas Smilgevičius ir kt. – į gimnaziją nebegrįžo. 1934 m. minint tuomet jau Lietuvos Respublikos Prezidento Smetonos 60-metį, jubiliejui skirtame straipsnyje žurnale *Jaunųjų pasaulis* rašyta:

> Mintaujoje Antano gyvenimas ėjo sklandžiai ir laimingai; būtų baigęs gimnaziją, jeigu iš jos nebūtų... pašalinę. O pašalino dėl to, kad gimnazijos vadovybė įtarė jį organizavus pasipriešinimą lietuvių mokinių tarpe, nesimelsti prieš pamokas rusiškai.[7]

Buvę Mintaujos gimnazistai Lietuvos Nepriklausomybės išvakarėse ir skelbiant nepriklausomas Lietuvos ir Latvijos Respublikas

Daugelis Mintaujos gimnazijos absolventų ir besimokiusiųjų gimnazijoje XIX a. pab.–XX a. pr. mokslus tęsė toliau, studijavo universitetuose, tapo

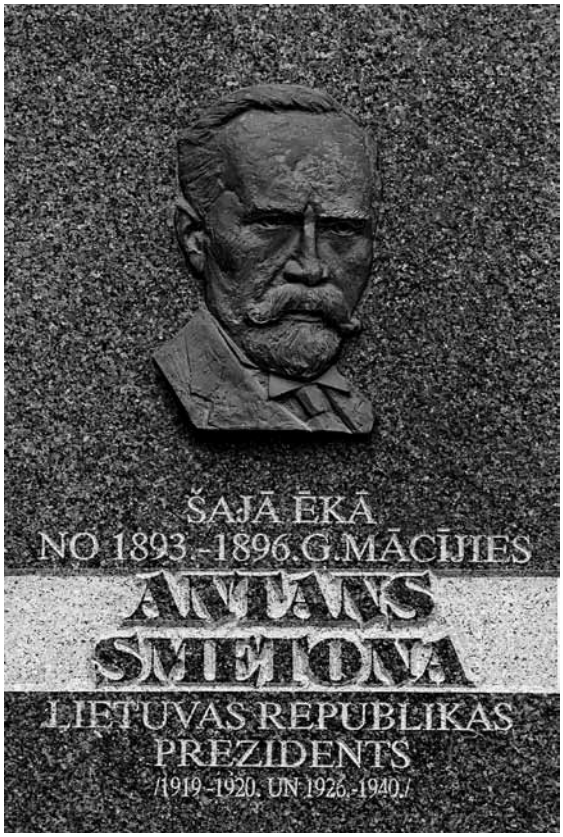

Atminimo lenta Lietuvos Respublikos Prezidentui Antanui Smetonai ant buvusios Mintaujos gimnazijos pastato (dabar G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejus), atidengta 1994 m. Autorius Guntis Pandars. Fot. Giedrius Šiukščius, 2015 m.

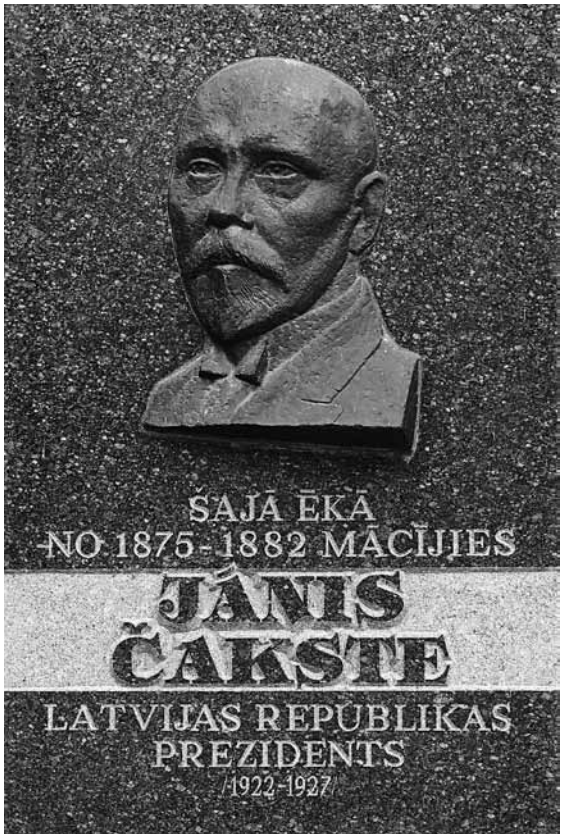

Atminimo lenta Latvijos Respublikos Prezidentui Janiui Čakstei ant buvusios Mintaujos gimnazijos pastato (dabar G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejus), atidengta 1994 m. Autorius Guntis Pandars. Fot. Giedrius Šiukščius, 2015 m.

žymiais pasirinktos srities specialistais, aktyviai įsitraukė į lietuvių tautinį judėjimą, klojo jaunos nepriklausomos valstybės pamatus, aktyviai dalyvavo ją kuriant.

1917 m. rugsėjo 18–22 d. Vilniuje sušauktoje Lietuvių konferencijoje išrinkta Lietuvos taryba nutarė siekti, kad Lietuva taptų demokratine valstybe. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos taryba priėmė nutarimą, skelbiantį, kad Lietuva „atstatanti nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“[8].

Į Lietuvių konferencijos prezidiumą pateko 3 buvę Mintaujos gimnazistai – Kazys Bizauskas, Antanas Smetona ir Juozas Paknys, o Lietuvos Taryboje, paskelbusioje apie Lietuvos Nepriklausomybės atstatymą, buvo 4 buvę Mintaujos gimnazistai: Kazys Bizauskas, Vladas Mironas, Antanas Smetona ir Jonas Smilgevičius.

1918 m. lapkričio 18 d. Rygoje susirinkusi iš įvairių politinių partijų atstovų sudaryta Latvijos tautos taryba paskelbė šalies Nepriklausomybę. Tarp Latvijos tautos tarybos narių nebuvo Mintaujos gimnazijos gimnazistų.

Mintaujos gimnazijos auklėtiniai – Lietuvos ir Latvijos Prezidentai

Vienas iš trijų tarpukario Lietuvos ir du iš keturių tarpukario Latvijos Prezidentų buvo Mintaujos gimnazijos mokiniai.

Antanas Smetona (1874–1944) – Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, pirmasis ir paskutinis tarpukario Lietuvos Respublikos Prezidentas, vienas iškiliausių Lietuvos valstybės ir visuomenės veikėjų. Lietuvos Valstybės tarybai 1919 m. balandžio 4 d. įsteigus Prezidento instituciją, Smetona buvo išrinktas pirmuoju Lietuvos Respublikos Prezidentu. Šias pareigas ėjo iki 1920 m. birželio 19 d. 1921 m. Smetona paskirtas Lietuvos delegacijos sienoms su Latvija nustatyti pirmininku, 1923 m. – Lietuvos Vyriausybės aukštuoju įgaliotiniu Klaipėdos kraštui. 1920–1924 m. jis buvo Lietuvių tautos pažangos par-

tijos vadovas, aktyvus Lietuvos Šaulių sąjungos narys, periodinių leidinių redaktorius ir leidėjas. 1923–1927 m. Lietuvos universitete dėstė etiką, lietuvių kalbos stilistiką, senovės filosofiją, išvertė iš graikų kalbos keletą klasikinių veikalų. 1926 m. Smetonai suteiktas docento vardas, 1932 m. – Vytauto Didžiojo universiteto filosofijos garbės daktaro vardas.

1924 m. Smetona aktyviai kūrė Tautos pažangos partiją (vėliau Lietuvos tautininkų sąjunga), 1925–1926 m. buvo jos pirmininkas. Po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo Lietuvos Respublikos Seimas Smetoną išrinko Lietuvos Prezidentu. 1931 ir 1938 m. Prezidentu buvo perrinktas. Būdamas valstybės vadovu, perorientavo kultūrinį, ekonominį Lietuvos gyvenimą iš Rytų į Vakarus, siekė valstybės klestėjimo, įvairiapusio jos plėtojimo. 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai paskelbus ultimatumą Lietuvai, Smetona, nesulaukęs Vyriausybės palaikymo dėl ginkluoto pasipriešinimo, pasitraukė į Vokietiją, vėliau – į Šveicariją ir JAV, kur 1944 m. sausio 9 d. žuvo per gaisrą.

Janis Čakstė (1859–1927) – teisininkas, visuomenės veikėjas, pirmasis Latvijos Respublikos Prezidentas. Pradinį išsilavinimą įgijo namuose ir 1872–1875 m. Mintaujos Šv. Onos pradinėje mokykloje. 1875–1882 m. lankė Mintaujos gimnaziją, 1886 m. baigė Maskvos universiteto Teisės fakultetą. Studijuodamas pradėjo visuomeninę veiklą: 1883 m. įsteigė Maskvos latvių studentų draugiją, dalyvavo steigiant latvių mėnraštį *Austrums*. Nuo 1886 m. iki 1888 m. dirbo Kuršo gubernijos prokuroro sekretoriumi, nuo 1888 m. užsiėmė advokato praktika. Dalyvavo visuomeninių organizacijų veikloje: nuo 1887 m. buvo Mintaujos latvių draugijos, Kuršo bitininkystės draugijos, IV visuotinės latvių dainų šventės, vykusios Mintaujoje 1895 m., pagrindinis organizatorius. 1888–1914 m. laikraščio *Tēvija* leidėjas, iki 1906 m. – ir jo redaktorius. 1906 m. Čakstė buvo išrinktas į Rusijos Valstybės Dūmą nuo Kuršo gubernijos. Kartu su kitais 166 Dūmos deputatais pasirašė vadinamąją Vyborgo deklaraciją Suomijoje, kvietusią piliečius nemokėti mokesčių ir ignoruoti esamą karo prievolės tvarką, kol bus sušaukta naujoji Dūma. Už tai buvo nuteistas trims mėnesiams. 1915 m. Čakstė persikėlė į Dorpatą (dabar Tartu), kur dalyvavo steigiant Latvių pabėgėlių centro komitetą, 1917 m. tapo jo pirmininku.

1918 m. lapkričio 17 d. Čakstė buvo išrinktas Latvijos Tautos Tarybos pirmininku. 1919 m. Paryžiaus taikos konferencijoje vadovavo Latvijos delegacijai. 1920–1922 m. buvo Latvijos Respublikos Steigiamojo Susirinkimo pirmininkas. 1922 m.

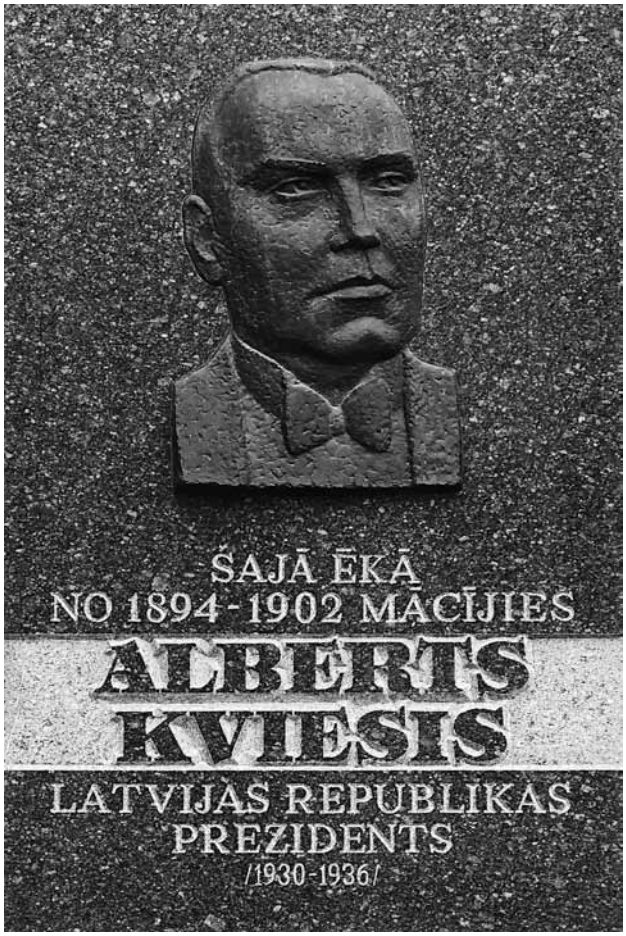

Atminimo lenta Latvijos Respublikos Prezidentui Albertui Kviesiui ant buvusios Mintaujos gimnazijos pastato (dabar G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejus), atidengta 1996 m. Autorius Guntis Pandars. Fot. Giedrius Šiukščius, 2015 m.

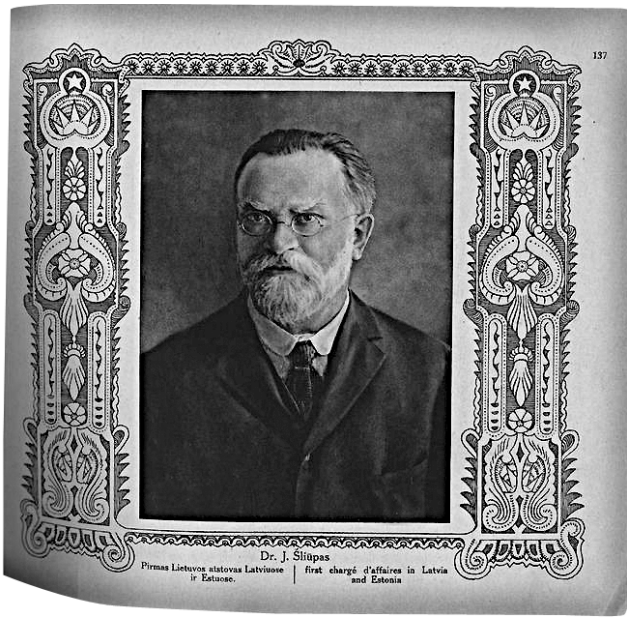

Pirmasis Lietuvos atstovas Latvijoje ir Estijoje dr. Jonas Šliūpas. Fot. Adomas Kliučinskis. (Iš: Lietuvos albumas, pareng. L. Gira, Kaunas, 1921). Šiaulių „Aušros“ muziejus

Susitikimas Jelgavos geležinkelio stotyje. Iš kairės: kanauninkas Juozas Tumas-Vaižgantas, prelatas Maironis, monsinjoras Kazimieras Jasėnas ir Jelgavos gimnazijos direktorius Janis Lapinš. 1932 m. gegužės 7 d. Jelgavos gimnazijoje buvo surengtas iškilmingas Maironio kūrybos vakaras. Fot. nežinomas. Maironio lietuvių literatūros muziejus

lapkričio 14 d. Čakstė išrinktas Latvijos Respublikos Prezidentu. 1925 m. perrinktas antrai kadencijai, kurios nebaigė, – mirė 1927 m. kovo 14 d., palaidotas Rygoje. Prezidentas turėjo gausią šeimą – 8 vaikus. Galbūt tai, kad buvo gimęs Latvijos-Lietuvos pasienyje, gal kitos priežastys lėmė, kad vaikams suteikė lietuviškus vardus – dukras pavadino Janina ir Aldona, sūnų – Gediminu. 1930 m. prie Jelgavos gimnazijos atidengtas paminklas Prezidentui Čakstei; paminklas 1951 m. buvo nugriautas. 2003 m. Prezidentui Čakstei skirtas paminklas atidengtas miesto centre (skulptorė Arta Dumpė).

Albertas Kviesis (1881–1944) – trečiasis Latvijos Respublikos Prezidentas. 1894–1902 m. mokėsi Mintaujos gimnazijoje. Keletas mokslo metų sutapo su būsimo Lietuvos Respublikos Prezidento Smetonos mokslais Mintaujoje. Todėl neatmestina, kad būsimieji prezidentai gimnazijoje galėjo pažinti vienas kitą, bendrauti. 1907 m. baigė Dorpato universiteto Teisės fakultetą, pradėjo dirbti Mintaujoje advokatu. 1917 m. buvo išrinktas į Dorpato latvių teisininkų biurą, dalyvavo latvių tautos apsisprendimo teisių ir naujos teismų sistemos aptarime. 1918 m. lapkričio 17 d. Kviesis, kaip vienas iš Latvijos Tautos Tarybos delegatų, buvo išrinktas Tautos Tarybos pirmininko Čakstės pavaduotoju teisės klausimais. Pirmaisiais nepriklausomos Latvijos metais aktyviai dirbo kuriant teismų sistemą. 1919 m. buvo paskirtas Teismų rūmų nariu, 1923 m. kovo 26 d. – Teismų rūmų pirmininku. 1930 m. išrinktas valstybės Prezidentu, 1933 m. perrinktas antrai kadencijai. Po Ministrų Prezidento Karlio Ulmanio surengto perversmo 1934 m. gegužės 15 d. Kviesis liko eiti pareigas iki įgaliojimų pabaigos 1936 m. Po perversmo prezidentas neteko realios valdžios. Kviesiui buvo lemta 1935 m. lapkričio 18 d. atidengti latvių tautos laisvės simbolį – Laisvės paminklą, išgyventi Latvijos valstybingumo netekimą sovietų okupacijos metais, patirti vokiečių okupaciją ir vykstant į emigraciją vis dėlto likti Latvijoje amžiams – jis mirė 1944 m. rugpjūčio 9 d. vokiečių laive „Monte Rosa“, kuris rengėsi išvykti į Vokietiją. Palaidotas Rygoje.

Mintaujos gimnazistai – garsūs Lietuvos ir Latvijos politikai, mokslininkai, menininkai

Mintaujoje mokėsi net penki būsimi Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai: Mykolas Sleževičius, Ernestas Galvanauskas (mokėsi Mintaujos realinėje gimnazijoje), Vytautas Petrulis, Juozas Tūbelis, Vladas Mironas, pirmasis Latvijos Saeimos pirmininkas Frydrichas Viesmanis, Saeimos narys, politikas ir literatas kunigas Francis Trasunas, keletas Lietuvos Respublikos ministrų (švietimo ministrai Kazys Bizauskas, Juozas Tonkūnas ir kt.), keliolika žymių mokslininkų (hidrologas, profesorius Steponas Kolupaila, oftalmologas, profesorius, Lietuvos universiteto rektorius Petras Avižonis, inžinierius mechanikas, profesorius Kazimieras Vasiliauskas, filosofas, profesorius Vladimiras Šilkarskis, inžinierius, pirmasis Kauno radijo stoties viršininkas Alfonsas Jurskis, inžinierius technologas, docentas Antanas Gravrogkas ir kt.), menininkų (dailininkai, profesoriai Petras Kalpokas, Gedertas Eliasas), kitų sričių specialistų, dirbusių ir kūrusių nepriklausomų valstybių – Lietuvos ir Latvijos – labui.

Parodos „Nepriklausomų valstybių – Lietuvos ir Latvijos – kūrėjai Mintaujos gimnazijoje“ atidarymas G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejuje 2016 m. lapkričio 16 d. Fot. Edvardas Tamošiūnas

Mintaujoje mokėsi ir pirmasis nepriklausomos Lietuvos atstovas Latvijoje ir Estijoje – dr. Jonas Šliūpas (1961–1944). Latvija Šliūpui artima tapo gana anksti, 1873–1880 m. mokantis Mintaujos gimnazijoje, kur pradėjo formuotis jo, kaip kovotojo už lietuvybę, asmenybė bei lietuvių ir latvių vienybės idėja („Įkvėpimą kovoti įsigijau dar besimokindamas Mintaujoje (Jelgavoje), kur aš matydavau latvius turint savus laikraščius ir [...] kasmet švenčiant tūlas giesmių ir tautiškas šventes.“[9]) Susipažinęs su Livonijos ir savarankiškai išstudijavęs Lietuvos istoriją, jis suvokė, kad lietuvių ir latvių tautos yra labai artimos. Šliūpas beveik visą gyvenimą aktyviai propagavo ir skelbė bendros lietuvių ir latvių valstybės idėją, kuri niekada nebuvo įgyvendinta. Būdamas Amerikoje, parašė ir išleido latvių istorijai skirtą veikalą[10]. 1919 m. rugsėjo mėn. buvo paskirtas Lietuvos atstovu Latvijoje ir Estijoje. Dirbo Rygoje, tačiau iš latvių politikų pritarimo bendros valstybės idėjai nesulaukė. Į Lietuvą grįžo 1921 m., dirbo Biržuose, mokytojavo Šiauliuose, dėstė Kaune, buvo Palangos burmistras. 1928 ir 1936 m. apdovanotas Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino I ir II laipsnio ordinais, o 1933 m. – Latvijos trijų žvaigždžių ordinu. Aktyviai dalyvavo Lietuvių-latvių draugijos veikloje. Mirė 1944 m. lapkričio 6 d. Berlyne, 1947 m. urna su pelenais palaidota Čikagoje, JAV.

Mintaujos gimnaziją baigė ir Kazimieras Jasėnas (1867–1950) – Romos katalikų kunigas, prelatas, dailėtyrininkas, šešių monografijų autorius, lietuvis, palikęs ryškų pėdsaką XIX a. pab.–XX a. pr. Mintaujos kultūriniame ir visuomeniniame gyvenime. 1889 m. jis baigė Kauno kunigų seminariją, nuo 1890 m. buvo vikaras Tryškiuose, Mintaujoje. Šešerius metus kunigavo Tukume, Brunavoje. Abiejose parapijose pastatė bažnyčias, rūpinosi jaunimo auklėjimu. 1902 m. vėl perkeltas į Mintaują, kurioje 1906 m. pastatė puošnią katalikų bažnyčią (dabar – Nekaltosios Švč. Mergelės Marijos katedra). Joje dirbo iki 1944 m. Popiežius Pijus XII 1930 m. Jasėnui suteikė monsinjoro titulą. Jasėnas dėstė Mintaujos ir kt. Latvijos gimnazijose, Latvijos universitete. Rūpinosi katalikiška, švietėjiška veikla, platino draudžiamą lietuvišką spaudą. 1902–1944 m. buvo Lietuvių ir latvių vienybės draugijos, 1937–1944 m. Latvijos lietuvių sąjungos pirmininkas. Žymiausi darbai: *Visuotinė meno istorija* (1923–1938, 3 t.), *Didžiosios Prancūzų revoliucijos vaizdai* (1935), *Estetikos reikšmė etiniame žmogaus gyvenime* (1935 m.), *Iš meno priešaušrio* (1939 m.).

1944 m. vasarą per mūšius prie Jelgavos Jasėno akyse sudegė didingas bažnyčios pastatas, klebonija, pražuvo gausi biblioteka, kurią buvo nutaręs padovanoti Kauno Vytauto Didžiojo universitetui. Gyvenimo negandų slegiamas, sukrėstas kultūros vertybių netekties, monsinjoras Jasėnas mirė 1950 m. Liepojoje. Už nuopelnus baltų tautų kultūrai ir Romos katalikų bažnyčiai Jasėnas apdovanotas Latvijos trijų žvaigždžių ordinu ir Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino ordinu. Tapęs artimas latvių tautai, Jasėnas niekada nenutraukė saitų su Lietuva, stengėsi prisidėti prie jos gerovės kėlimo. Tai buvo kilnus dvasininkas kultūrininkas, visą savo gyvenimą uoliai dirbęs latvių ir lietuvių tautoms.

Išsamiau kai kurias parodoje gvildenamas temas atskleisti trukdė tai, kad Mintaujos gimnazijos archyvas per Pirmąjį pasaulinį karą buvo išvežtas į Taganrogą (Rusija) ir ten žuvo. Buvusiame Mintaujos gimnazijos pastate nuo 1952 m. veikiantis G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejus taip pat nėra

sukaupęs eksponatų bei archyvinės ir muziejinės medžiagos apie gimnazijos istoriją ir buvusius jos auklėtinius, todėl eksponatai, muziejinės vertybės, archyvinė medžiaga parodai buvo renkami po kruopelytę Latvijos ir Lietuvos atminties institucijose, privačiose kolekcijose. Pvz., Mintaujos gimnazijos baigimo atestato originalas buvo aptiktas tik privačiame vilniečio Ferdinando Vaitekūno archyve. Parodai atrinkti originalūs eksponatai ir eksponatų kopijos iš Adolfo Alunano memorialinio, Antano Baranausko ir Antano Vienuolio-Žukausko memorialinio, Alytaus kraštotyros muziejų, Francio Trasuno muziejaus „Kolnasāta“, G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno, Kauno IX forto, Kauno miesto, Kauno technologijos universiteto, Latvijos nacionalinio istorijos, Lietuvos nacionalinio, Lietuvos švietimo istorijos, Maironio lietuvių literatūros muziejų, Marijos ir Jurgio Šlapelių namo-muziejaus, Mažosios Lietuvos istorijos, Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės, Rygos istorijos ir laivininkystės, Vytauto Didžiojo karo, Šiaulių „Aušros“, Šiaulių Juliaus Janonio gimnazijos, Pakruojo krašto „Žiemgalos“ muziejų, Latvijos nacionalinės, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo, Šiaulių universiteto bibliotekų, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto, Latvijos valstybės istorijos, Lietuvos valstybės istorijos, Latvijos universiteto Literatūros, tautosakos ir meno instituto, Latvių tautosakos, Jelgavos Nekaltosios Švč. Mergelės Marijos katedros archyvų, Telšių vyskupijos kurijos, privačių Aivaro Cimermanio, Eglės Griciuvienės, Markausų šeimos, Felikso Vaitiekūno, prof. Stanislovo Sajausko, Modrio Ziemelio archyvų ir kolekcijų.

Tarptautinė paroda „Nepriklausomų valstybių – Lietuvos ir Latvijos – kūrėjai Mintaujos gimnazijoje“ pradėta eksponuoti 2016 m. lapkričio 16 d. Latvijoje, G. Eliaso Jelgavos istorijos ir meno muziejuje (parodos atidarymas tapo pirmuoju oficialiu renginiu, skirtu Latvijos Nepriklausomybės 100-mečiui), 2017 m. ji eksponuota Šiaulių „Aušros“ muziejuje, Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje Vilniuje, Palangos kurorto muziejuje, Rygos lietuvių vidurinėje mokykloje, 2018 m. – Rokiškio krašto, Maironio lietuvių literatūros muziejuje Kaune, Biržų krašto muziejuje „Sėla“. Paroda ir tokio paties pavadinimo parodos knyga[11] įprasmina abiejų šalių – Lietuvos ir Latvijos – Nepriklausomybių 100-mečius, įsilieja į šiems jubiliejams skirtus abiejų šalių renginius ir prisideda prie abiejų tautų istorinės atminties formavimo.

Nuorodos:

1 Garbės prof. J. Jablonskio trumpas *curruculum vitae*, Kauno technologijos universiteto muziejus, KTU-M GEK-95, l. 1.

2 Liudvikos Didžiulienės-Žmonos laiškas Stasiui Didžiuliui, Mintauja, 1896, spalio 6 d., A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinis muziejus, VŽM 6788, D 1980, l. 1.

3 Aldonos Didžiulytės dienoraštis, XX a. pr., Šiaulių „Aušros“ muziejus, ŠAM GEK 52196, I-R 6097, l. 4–5.

4 Aleksandras Merkelis, „Antanas Smetona Mintaujos gimnazijoje“, *Šviesos kelias*, 1934, nr. 8, p. 470.

5 *Juozo Tūbelio gyvenimo ir veiklos bruožai. Jo 10 metų ministeriavimo sukakčiai paminėti*, Kaunas: „Pažangos“ bendrovė, 1936, p. 11.

6 Liudvika Didžiulienė-Žmona, *Raštai*, Vilnius, 1996, t. 1, p. 496.

7 V. Dainoras, „Kai aš jaunas buvau...“, *Jaunųjų pasaulis*, 1934, Nr. 2, p. 2.

8 *Lietuvos aidas*, 1918, vasario 19, Nr. 22, p. 1.

9 Jonas Šliūpas, *Trumputė epizodiška mano gyvenimo eigos apibrėža*: autobiografija, Palanga, 1942, Šiaulių universiteto biblioteka, Jono Šliūpo archyvas, F 1-3, l. 2.

10 Jonas Šliūpas, *Latvių tauta, kitąkart ir šiądien*, Plymutas, 1900.

11 *Nepriklausomų valstybių – Lietuvos ir Latvijos – kūrėjai Mintaujos gimnazijoje. Parodos knyga / Neatkarīgo valstu – Lietuvas un Latvijas – veidotāji Jelgavas ģimnāzijā. Izstādes grāmata*, sudarytojos ir tekstų autorės Virginija Šiukščienė, Birutė Lukošiūtė, Šiauliai, 2016, 144 p.

THE CREATORS OF INDEPENDENT STATES – LITHUANIA AND LATVIA – IN MITAU GYMNASIUM

Virginija Šiukščienė
Šiauliai „Aušros" Museum

The present article introduces the exhibition and exhibition book "The Creators of Independent States – Lithuania and Latvia – in Mitau Gymnasium."

The centennial anniversaries of Independence of two neighbouring countries – Lithuania and Latvia, commemorated in 2018, have given impetus to pay attention to an exceptional educational institution Mitau (now Jelgava, Latvia) gymnasium, where the following outstanding personalities were studying: the future Presidents of the Republic of Latvia Jānis Čakste and Alberts Kviesis, the President of the Republic of Lithuania Antanas Smetona, Prime Ministers Mykolas Sleževičius, Vytautas Petrulis, Juozas Tūbelis, Vladas Mironas as well as a large number of representatives of politics, economics, science, culture and arts from both countries, who contributed to the prosperity of two countries by their work and creation, such as Krišjanis Baronas, Adolfas Alunanas, Frydrichas Viesmanis, Francis Trasunas, Gedertas Eliasas, Jonas Šliūpas, Jonas Smilgevičius, Kazimieras Bizauskas, Vladimiras Šilkarskis, Steponas Kolupaila, Kazimieras Jasėnas, Petras Kalpokas, etc.

The exhibition was initiated by "Aušros" museum, in collaboration with Ģederts Eliass History and Art Museum of Jelgava, which is located in the building of former Mitau gymnasium. The exhibition tells the history of the museum as well as introduces the activities and fates of representatives of both nations who were studying in this gymnasium. The attention is paid to one of the gymnasium teachers Jonas Jablonskis who disseminated the Lithuanian spirit, made a huge influence on gymnasium students' attitudes and shaped their future lives, "Kūdikio" society of Lithuanian gymnasium students, the centre of Lithuanian culture – a boarding school established by a writer Liudvika Didžiulienė-Žmona, the road to Independence of Lithuania and Latvia is revealed as well. The exhibition and exhibition book are bilingual, prepared in the Lithuanian and Latvian languages. The material has been collected from 29 memory institutions of Lithuania and Latvia and six private archives in both countries.

The exhibition and exhibition book "The Creators of Independent States – Lithuania and Latvia – in Mitau Gymnasium" give meaning to the 100th anniversaries of Independence of both countries – Lithuania and Latvia, join the events of both countries dedicated to the anniversaries and contribute to the shaping of historical memory of both nations.

LIETUVOS IR IŠEIVIJOS SPORTININKAI – OLIMPINIAI ČEMPIONAI

Eugenijus Rūkas
Lietuvos sporto muziejus

Albina Osipavičiūtė (Osipowich)

Valstybės atkūrimo 100-mečio proga Lietuvos sporto muziejus parengė ir išleido atvirukų rinkinį *Lietuvos ir išeivijos sportininkai – olimpiniai čempionai*. Rinkinyje 28 spalvoti ir nespalvoti atvirukai, dalis jų portretiniai, dalis – užfiksuotos varžybų akimirkos. Tai pirmas toks leidinys, kuriame pristatomi visi Lietuvos ir lietuvių išeivijos sportininkai, tapę olimpiniais čempionais tarpukariu (1920–1940 m.), sovietmečiu (1952–1988 m.) ir po Nepriklausomybės atkūrimo (nuo 1992 m.). Pirmosios Lietuvos Respublikos 26 sportininkai dalyvavo 1924 m. Paryžiaus ir 1928 m. Amsterdamo vasaros bei 1928 m. Sankt Morico žiemos olimpinėse žaidynėse, tačiau medalių iškovoti nepavyko.

Atvirukų rinkinys pradedamas JAV lietuvės **Albinos Osipavičiūtės (Osipovič)** (1911–1964) nuotrauka. 1928 m. Amsterdamo olimpiadoje 17-metė plaukikė laimėjo du aukso medalius: 100 m distancijoje laisvu stiliumi ji pasiekė naują olimpinį rekordą, o estafetėje 4 x 100 m laisvu stiliumi pasiekė olimpinį ir pasaulio rekordą.

1936 m. Berlyno olimpinėse žaidynėse surengtas pirmasis olimpinis vyrų krepšinio turnyras. Pirmaisiais olimpiniais krepšinio čempionais tapę amerikiečiai žaidė dviem komandomis, o vienos iš jų kapitonu buvo JAV lietuvis **Pranas Lubinas (Frank Lubin)** (1910–1999). Dar vienas JAV lietuvis **Edwardas Williamas Rimkus** (1913–1999) tapo 1948 m. Sankt Morico žiemos olimpiados čempionu keturviečių ledrogių (bobslėjaus) varžybose.

Po Antrojo pasaulinio karo, sovietinės okupacijos metais, vasaros ir žiemos olimpinėse žaidynėse dalyvavo 101 Lietuvos atletas, 22 iš jų tapo olimpiniais čempionais, nors sportininkai tuo metu atstovavo ne suvereniai Lietuvai, o ją okupavusiai Sovietų Sąjungai (SSRS). Pirmaisiais čempionais 1968 m. Meksiko olimpiadoje tapo boksininkas **Danas Pozniakas** (1939–2005) ir tinklininkas **Vasilijus Matuševas** (1945–1989). 1972 m. iš Miuncheno olimpinių žaidynių du aukso medalius į Lietuvą parvežė legendinis krepšininkas **Modestas Paulauskas** (g. 1945) ir irkluotojas kanojininkas **Vladislovas Česiūnas** (g. 1940). Jo „auksinis“ irklas eksponuojamas Lietuvos sporto muziejuje. 1976 m. Monrealio olimpinių žaidynių čempionėmis tapo legendinė krepšininkė **Angelė Jankūnaitė-Rupšienė** (g. 1952) ir legendinė rankininkė **Aldona Česaitytė-Nenėnienė** (1949–1999). Po ketverių metų Maskvos olimpiadoje (1980) jos antrą kartą pasipuošė aukso medaliais, tapdamos pirmosiomis Lietuvos sportininkėmis – dukart olimpinėmis čempionėmis. Olimpinį auksą Maskvos žaidynėse iškovojo dar penki Lietuvos sportininkai: plaukikai **Lina Kačiušytė** (g. 1963) (su olimpiniu rekordu) ir **Robertas Žulpa** (g. 1960), krepšininkė **Vida Šulskytė-Beselienė** (g. 1956), rankininkė **Sigita Mažeikaitė-Strečen** (g. 1958) ir lengvaatletis sprinteris **Remigijus Valiulis** (g. 1958).

Gintautas Umaras

Net devyni Lietuvos sportininkai grįžo olimpiniais čempionais iš 1988 m. Seulo olimpinių žaidynių. Aukso medaliais pasipuošė legendiniai krepšininkai **Arvydas Sabonis** (g. 1964), **Šarūnas Marčiulionis** (g. 1964), **Rimas Kurtinaitis** (g. 1960) **ir Valdemaras Chomičius** (g. 1959). (1992 ir 1996 metais jie tapo Barselonos ir Atlantos olimpinių žaidynių bronzos medalininkais; pastarosiose žaidynėse be Chomičiaus). Seule olimpiniais čempionais tai pat tapo futbolininkai **Arminas Narbekovas** (g. 1965) ir **Arvydas Janonis** (g. 1961), rankininkas **Valdemaras Novickis** (g. 1956) bei treko dviratininkai **Artūras Kasputis** (g. 1967) ir **Gintautas Umaras** (g. 1963). Pastarasis iki šiol yra vienintelis Lietuvos sportininkas vienoje olimpiadoje iškovojęs du aukso medalius.

Du Lietuvos sportininkai tapo žiemos olimpinių žaidynių čempionais. 1984 m. Sarajevo olimpiadoje auksą iškovojo biatlonininkas **Algimantas Šalna** (g. 1959), 1988 m. Kalgario žaidynėse slidininkė **Vida Mogenytė-Vencienė** (g. 1961) iškovojo olimpinį auksą ir bronzą. Šis medalis eksponuojamas Lietuvos sporto muziejuje.

Beje, Seulo ir Kalgario olimpinės žaidynės 1988-aisiais buvo paskutinės, kuriose Lietuvos atletai turėjo atstovauti Sovietų Sąjungai. Po ketverių metų –

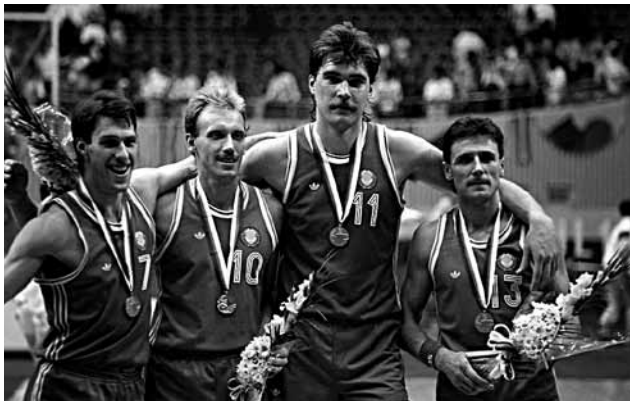

Šarūnas Marčiulionis, Rimas Kurtinaitis, Arvydas Sabonis ir Valdemaras Chomičius

Romas Ubartas

1992-aisiais – Albervilio žiemos ir Barselonos vasaros olimpiadose jau skambėjo atgimusios Lietuvos valstybės himnas, plazdėjo Lietuvos valstybės vėliava, o mūsų olimpiečių krūtines puošė Lietuvos valstybės herbas.

Pirmuoju 1992 m. Barselonos olimpinių žaidynių čempionu iš Lietuvos tapo disko metikas **Romas Ubartas** (g. 1960) – 1988 m. Seulo olimpiados vicečempionas. Tų pačių metų Albervilio žie-

Virgilijus Alekna

mos olimpiados čempionu su NVS (Nepriklausomų valstybių sandraugos) rinktine tapo ledo ritulininkas **Darius Kasparaitis** (g. 1972) (su Rusijos rinktine jis tapo 1998 m. Nagano žaidynių vicečempionu ir 2002 m. – Solt Leik Sičio olimpiados bronzos medalininku).

Du aukso medalius Lietuvos olimpiečiai iškovojo 2000-aisiais Sidnėjaus olimpinėse žaidynėse. Olimpiniais čempionais tapo šaulė **Daina Gudzinevičiūtė** (g. 1965) (su dviem olimpiniais rekordais) ir disko metikas **Virgilijus Alekna** (g. 1972). Po ketverių metų, 2004-aisiais, jis iškovojo antrą aukso medalį Atėnų olimpiadoje ir tapo bronzos medalininku 2008 m. Pekino olimpinėse žaidynėse. Be to, Alekna yra du kartus Pasaulio ir kartą Europos disko metimo čempionas, taigi jis – **tituluočiausias sportininkas Lietuvos sporto istorijoje**.

Olimpinių čempionų galeriją vainikuoja plaukikė **Rūta Meilutytė** (g. 1997) ir penkiakovininkė **Laura Asadauskaitė-Zadneprovskienė** (g. 1984) –

Algimantas Šalna

2012 m. Londono olimpiados aukso medalininkės. Meilutytė tapo jauniausia 100 m plaukimo krūtine olimpine čempione, Asadauskaitė-Zadneprovskienė – čempione ir olimpine rekordininke.

Taigi, dvidešimt aštuoni Lietuvos (įskaitant Darių Kasparaitį) ir trys lietuvių išeivijos atletai yra iškovoję 36 olimpinius aukso medalius, keturi sportininkai yra dukart olimpiniai čempionai.

Bibliografija:

Artūras Poviliūnas, *Olimpinė Lietuva 1918–2008: lūžiai, etapai, pasauliniai kontekstai,* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010.

Lietuvos visų laikų olimpiečių(1924–2012 m.) matrikula, parengė Artūras Poviliūnas, Algimantas Gudiškis, Danutė Svitojūtė, Vilnius: Lietuvos tautinis olimpinis komitetas, Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2013.

Lietuvos sporto enciklopedija, T.1–2, Vilnius: Lietuvos sporto informacijos centras, 2010 ir 2013.

LITHUANIAN AND EXILE LITHUANIAN ATHLETES – THE OLYMPIC CHAMPIONS

Eugenijus Rūkas
Lithuanian Sport Museum

In relation to the 100th anniversary of the restoration of Lithuanian state, Lithuanian Sport Museum prepared and published the set of postcards "Lithuanian and Exile Lithuanian Athletes – the Olympic Champions." The set contains 28 colourful as well as black and white postcards, some of them are portraits, the rest part of them – the captured moments of competitions. This is the first publication introducing all athletes of Lithuania and Lithuanian exiles, who became the Olympic champions in the interwar period (1920–1940), Soviet times (1952– 1988), and after the restoration of Independence (since 1992).

The set comprises three athletes of Lithuanian exiles and 28 Lithuanian athletes (a hockey player Darius Kasparaitis is among them) who have won 36 gold medals. Therefore, the set of postcards aims to introduce and honour these athletes.

ISTORINĖS TRISPALVĖS LIETUVOS JŪRŲ MUZIEJAUS RINKINIUOSE

Romualdas Adomavičius
Lietuvos jūrų muziejus

Lietuvos valstybės atkūrimo 100-mečio minėjimas – gera proga muziejams naujai pažvelgti į saugomus rinkinius, jų struktūrą ir atskirus eksponatus. Lietuvos jūrų muziejuje saugome ne vieną eksponatą ar jų grupę, susijusią su nepriklausomos Lietuvos sukūrimu 1918-aisiais ir atkūrimu 1990 metais. Šiame straipsnyje pristatome keturis valstybingumo simbolius – keturias autentiškas trispalves, pasakojančias skirtingas ir unikalias Lietuvos istorijas.

Vėliava Klaipėdos uoste

Pirmoji vėliava reprezentuoja tarpukario Lietuvos valstybės pastangas integruoti Klaipėdos kraštą ir įsisavinti Klaipėdos uostą kaip ekonominės-prekybinės reikšmės objektą. Neatsitiktinai 1930–1932 m. buvo pastatytas Naujasis baseinas (dar vadinamas Žiemos uostu), turėjęs jūrų uostą padaryti patogesnį aptarnaujant Lietuvai reikalingų prekių importą ir užsienyje paklausių mūsų prekių eksportą. Lietuvos jūrų muziejuje saugoma 1932 m. gruodžio 17 d., uosto baseino atidarymo iškilmių metu, plevėsavusi trispalvė (viena iš dviejų). Ši vėliava, be to, kad vertinga istoriškai, sykiu yra retas tarpukario Lietuvos valstybingumą liudijantis artefaktas.

Poreikis įrengti naują didesnį baseiną krovininiams laivams Klaipėdos uosto centrinėje dalyje kilo apie 1930-uosius, susiklosčius naujoms užsienio prekybos sąlygoms. 1923 m. Lietuvai prisijungus Klaipėdos kraštą, tuometinė jūrų uosto struktūra visiškai netiko valstybės ūkio plėtotei. Trūko uosto infrastruktūros (kranų ir sandėliavimui tinkamų patalpų) bei geležinkelio jungties su Lietuva, norint deramai aptarnauti potencialius eksporto (žemės ūkio ir gyvulininkystės produkcija), importo (trąšos, anglis, statybinės medžiagos, mašinos ir pan.) ir tranzito (mediena ir jos produkcija) krovinius. Iki 1930 m. dėl patogesnio susisiekimo didžioji dalis šalies prekybos su užsieniu vyko sausumos keliais arba per gretimus Karaliaučiaus ir Liepojos uostus. Pagrindinis prekybos partneris buvo kaimyninė Vokietija. Po 1930 m., komplikuojantis santykiams su Vokietija, imta aktyviau ieškoti kitų užsienio prekybos partnerių, tad tuo metu pagrindinis investicijų srautas ir nukrypo į Klaipėdos uostą, siekiant jį geriau pritaikyti valstybės ekonominiams poreikiams.

1932 m. pabaigoje oficialiai atidarytas apie 9 mln. litų kainavęs Naujasis uosto baseinas dvigubai praplėtė XIX a. viduryje pastatyto Žiemos uosto baseino akvatoriją ir krantinių ilgį, teikė naujas sąlygas aptarnauti jūrinius laivus su Lietuvos kroviniais. Uostas vienu metu galėjo aptarnauti vidaus vandenų ir jūrinius laivus. Prie baseino buvo įrengti galingesni kranai, kilo valstybinių ūkio bendrovių ir muitinės sandėliai, nutiestas su šalies ekonominiu užnugariu jungiantis geležinkelis. 1936 m. įkurta valstybinės jūrų laivininkystės bendrovė „Lietuvos Baltijos Lloydas“, kurios laivai taip pat būdavo pakraunami Naujajame uoste.

Buriuotojų vėliava jūros šaulių jachtoje

Antroji vėliava, dabar saugoma Lietuvos jūrų muziejuje, būdavo keliama burinėje jachtoje „Šaulys“. Ši vėliava mums pasakoja apie pirmuosius lietuvius buriuotojus, Klaipėdoje pradėjusius Lietuvos buriavimo istoriją. 1935 m. įkurtos Lietuvos buriuotojų sąjungos vėliava – tai lietuviška trispalvė su Gediminaičių stulpais viršutiniame kairiajame kampe raudoname fone, o už stulpų sukryžiuoti du inkarai.

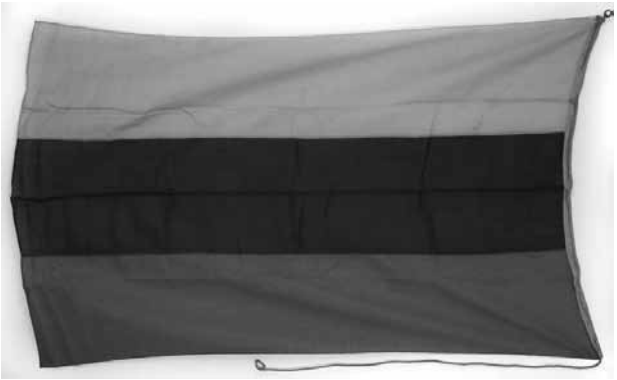

Lietuvos tautinė vėliava (standartinė). Matmenys: ilgis 170 cm, aukštis 102 cm. Medžiaga – vilna, linas, medvilnė, metalas. Pagaminimo metai – apie 1932 m. Technika – audimas. LJM 11388

1934 m. liepos 30 d. Klaipėdos Dariaus ir Girėno šaulių būrio iniciatyva įvykusiame šaulių jūrininkų susirinkime nutarta prie Lietuvos šaulių sąjungos XX Klaipėdos rinktinės įsteigti jūros šaulių būrį, kuris treniruotųsi vandens sportą, laivybą ir laivinius jūrų laivyno pratimus. Iki 1936 m. vasario jūros šaulių būriui vadovavo profesionalus jūrininkas Juozas Kaminskas, vėliau karinio laivyno karininkas Povilas Julius Labanauskas. 1936 m. pradžioje uostamiestyje vyko jūrininkystės ir jūrų karo kursai jūros šauliams ir jūrų skautams. 1938 m. šaulių XX rinktinės vado ir Klaipėdos krašto komendanto pulkininko Raimundo Liormano pastangomis buvo įsteigtas šaulių vandens sporto klubas „Bangputis“, kurio komandoru tapo Kristupas Plonaitis. Naujajam klubui atiteko Rygoje 1936 m. pabaigoje Liormano rūpesčiu su Krašto apsaugos ministerijos pritarimu įsigyta jachta „Šaulys“ (buv. „Laimdota III“). Rimčiau buriuoti jūros šauliai pradėjo 1937 m. pavasarį iš Rygos parplukdžius „Šaulį“ – tuo metu didžiausią burinę jachtą Lietuvoje. Prie šaulių buriuotojų veiklos 1939–1940 m. Šventosios uoste prisidėjo karo laivo „Prezidentas Smetona“ vadovybė ir įgula.

Įkurti Lietuvos buriuotojų sąjungą greičiausiai paskatino tautinės politikos reakcijos į vokiečių vandens sportininkų galbūt revanšistines nuotaikas Klaipėdos krašte ir autoritarinio Smetonos rėžimo siekis kontroliuoti visas sporto sritis. Sportinę veiklą Lietuvoje organizavo 1932 m. vasarą įsteigti Švietimo ministerijai pavaldūs Kūno kultūros rūmai. 1934 m. pradėta Lietuvos pajūrio lietuviškumo ir jūrinės propagandos kampanija. Ji intensyviai vykdyta spaudoje ir Jūros dienos renginiuose. Siekta remti ir skatinti tautiškai lojalias jūrines bendruomenes Klaipėdoje – jūrų skautus, jūros šaulius, santariečius ir buriuotojus. 1935 m. kovo 20 d., po Klaipėdos fiziško auklėjimo komitete surengtų pasitarimų su Klaipėdos jachtklubu ir vokiečių buriuotojų klubais, buvo įsteigta Lietuvos buriuotojų sąjunga. Kovo 30 d. statutą ir pirmininką Kūno kultūros rūmų teikimu patvirtino Švietimo ministras Juozas Tonkūnas. 1935 m. birželio 4 d. įvyko pirmasis Sąjungos vadovybės (pirmininkas Juozas Jurkūnas, nariai: vicepirmininkas Fricas Buntinas, iždininkas Juozas Kaminskas ir sekretorius Albertas Patas) posėdis. Sąjungos nariais buvo visi Kūno kultūros rūmuose registruoti buriavimo sporto subjektai.

Jūros šaulių jachta „Šaulys“

Burlaivio tipas: Bermudinis šliupas
Statybos vieta: Gioteborgas (Švedija)
Korpuso medžiaga: raudonmedis
Matmenys: 16 m ilgis, stiebas 23 m, grimzlė 2,34 m

Naujojo uosto baseino atidarymo iškilmės Klaipėdoje, 1932 m. gruodžio 17 d. Ant krantinėje pastatytų stiebų plevėsuoja dvi trispalvės. KJM pm 4445/12

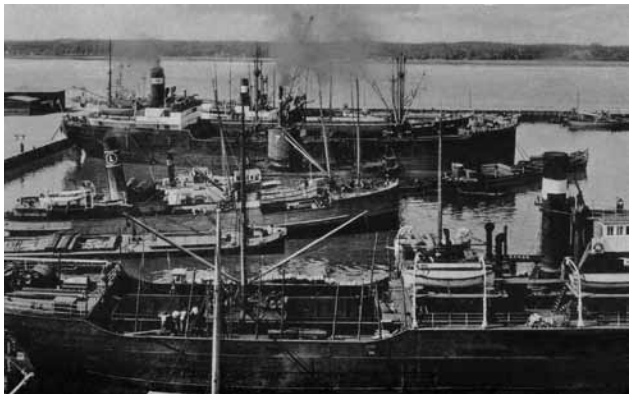

„Lietuvos Baltijos Lloydo“ bendrovės jūrų ir vidaus vandenų laivai (kaminai su raide „L“) Naujajame Klaipėdos uosto baseine, 1937–1939 m. Klaipėdos apskrities viešosios I. Simonaitytės bibliotekos rinkinys

Burių numeris: „T 6“
Burės: grotas ir stakselis, kurių plotas – 130 m^2
Variklis: 10 AJ
Techniniai privalumai: elektros apšvietimas, radijo aparatas

Plaukiojimai: 1937 m. plaukiota regatose Kuršių mariose ir jūroje, praktiniuose išplaukimuose. 1938 m. sezono pradžioje šauliai atliko jūrų kelionę į Dancigą (Gdanską). Tarptautinėje regatoje birželio 18–20 d. Klaipėdoje ir Nidoje savo grupėje „Šaulys“ laimėjo pirmąją vietą. Tų metų vasarą atliktos dar kelios kelionės iki Palangos, dalyvauta vietinėse regatose. Netekus Klaipėdos krašto, 1939 m. birželio pabaigoje „Šaulys“ atplukdytas į Šventosios uostą, prieš tai specialiai išgilinus įplauką. Liepą laivas aktyviai naudotas jūrų skautų ir šaulių buriavimo kursų praktiniams išplaukimams, kurių metu buvo atliktos dvi tolimesnės jūrų kelionės (į Liepojos uostą ir Slitės miestelį Gotlando saloje). Jachta 1939 m. rugpjū-

Jachta „Šaulys“ jūroje prie Šventosios uosto, 1939 m. vasara. KJM pm 9097/98

Lietuvos buriuotojų sąjungos ir jūros šaulių jachtos „Šaulys“ vėliava. Matmenys: ilgis 69 cm, aukštis 44 cm. Medžiaga – vilna, linas, medvilnė. Pagaminimo metai – apie 1937 m. Pagaminimo vieta – siuvykla Klaipėdoje „F. Lass & Co“. Technika – audimas, siuvimas. KJM 6938

čio 15 d. lydėjo Jūros šventės regatos Šventoji–Palanga dalyvius.

Kapitonai – Povilius J. Labanauskas, Vytautas Kuizinas, Henrikas Galvanauskas, Kristupas Plonaitis.

Lemtis: Antrojo pasaulinio karo metais jachta palikta nugrimzdusi Liepojoje.

Unikali karinio laivyno vėliava

Trečioji vėliava liudija trumpą ir dramatišką Lietuvos karinio jūrų laivyno istoriją. 1927 m. birželio 15 d. Lietuvos jūrininkų sąjungos pasiūlytą būsimo karinio laivyno vėliavos projektą patvirtino Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Vėliavos pagrindas – tautinė trispalvė, viduryje – geltoname ir žaliame lauke – raudoname skyde aukso spalvos vyčio kryžius. 1935 m. spalio 26 d. bandomasis išplaukimas į jūrą tapo istoriniu, nes ant vienintelio Lietuvos karo laivo „Prezidentas Smetona“ stiebo pirmą kartą iškelta Lietuvos karinio laivyno vėliava ir laivas su karine įgula išplaukė į Baltijos jūrą. Pagal užsakymą Karaliaučiuje buvo pagamintos 33 laivo vėliavos: dvi didžiosios (2 x 3 m), šešios mažosios (1,3 x 2 m), devynios laivo valčių – keturios didesnės (1 x 1,5 m) ir penkios mažesnės (0,6 x 0,9 m), aštuoni giuisai (0,6 x 0,9 m) ir aštuoni vimpelai (0,2 x 3,5 m).

Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija 1927 m. pavasarį pakrančių apsaugos tikslais įsigijo Vokietijoje, *Geestemünde* (dab. Bremerhafene), statytą minų tralerį „M-59“ už 272 225 Lt. Jam suteiktas vardas – „Prezidentas Smetona“. Pagrindinė laivo užduotis buvo persekioti jūrų sienos pažeidėjus – spirito kontrabandininkus. Kartu jis atliko jūrinės valstybės reprezentacinę funkciją – įgula priimdavo aukštus valdžios pareigūnus ir ekskursijas iš įvairių Lietuvos vietovių. Įsigijus pakrančių apsaugai labiau pritaikytų laivų, 1933 m. pradžioje „Prezidentas Smetona“ perduotas Krašto apsaugos ministerijos žinion. Vadovaujant kapitonui Antanui Kaškeliui, laivas pradėtas ruošti karo tarnybai. 1935 m. rugpjūčio 1 d. kariuomenės vado Stasio Raštikio įsakymu įkurtas Lietuvos karinis laivynas kaip atskira ginkluotės rūšis. „Prezidentas Smetona“ atliko mokomojo karo laivo funkcijas, jame praktiką atliko būsimi uosto, pasienio ir prekybinio laivyno jūreiviai bei jūrų puskarininkiai.

1939 m. kovo 22 d. Klaipėdos kraštą ir uostą perėmė nacistinė Vokietija. Kovo 23 d. vidurdienį karo laivas „Prezidentas Smetona“, pakrančių apsaugos laivai ir uoste stovėję Lietuvos prekybinio laivyno garlaiviai išplaukė iš Klaipėdos prieš pat Vokietijos laivynui įplaukiant į uostą su Hitleriu priešakyje. Tik 1939 m. rugsėjį, pagilinus farvaterį, „Prezidentas Smetona“ įplaukė į Šventosios uostą, kuriame sutiko 1940 m. birželį SSRS pradėtą nepriklausomos Lietuvos Respublikos okupaciją. Tuo metu laivui vadovavo komandoras leitenantas

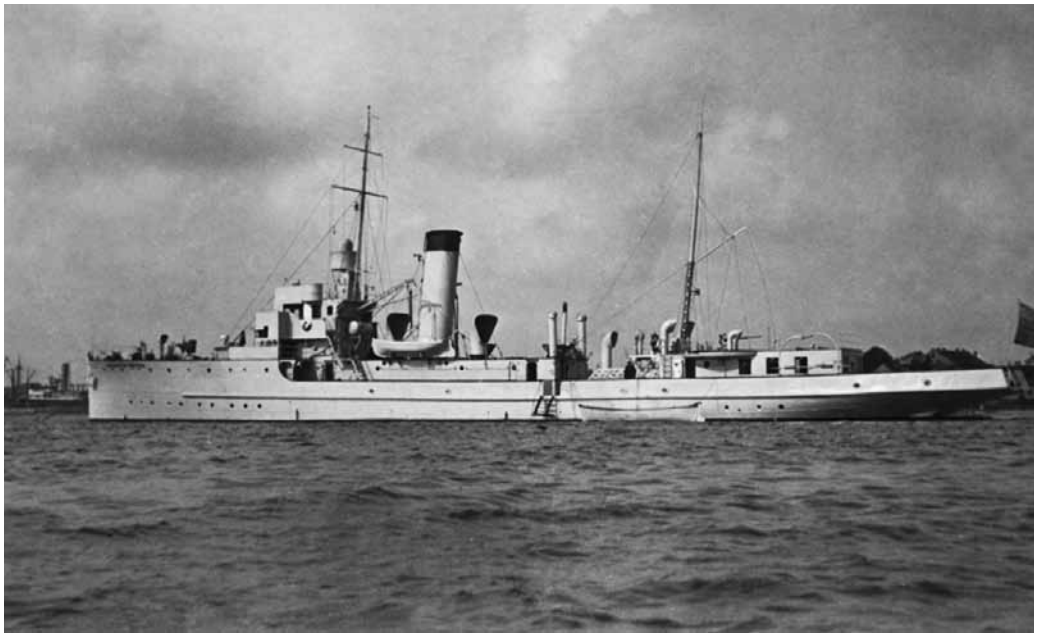

Karo laivas „Prezidentas Smetona“, nuleidęs inkarą Klaipėdos uoste, 1935–1938 m. KJM 8362

Komandoras leitenantas Povilas Julius Labanauskas, XX a. 4 deš. Danutės Karpavičienės rinkinys

Povilas Julius Labanauskas (1908–1999) – pirmasis tarpukario Lietuvos karinio laivyno karininkas. Profesijos pagrindus jis įgijo Italijos ir Prancūzijos aukštosiose karinio laivyno mokyklose. 1940 m. birželį ir liepą karo laivo „Pirmūnas“ (buv. „Prezidentas Smetona“) karininkai – Labanauskas, kapitonas leitenantas Vytautas Kuizinas ir jaunesnysis leitenantas Ričardas Bernardas Nakas, stigdami informacijos apie šalyje vykstančius procesus, ruošėsi pabėgti. 1940 m. liepos pabaigoje SSRS okupuotos Lietuvos pajūryje vyko tylus, bet simboliškai reikšmingas pasipriešinimas okupantams. Siekdami laisvės, trys lietuviai karo laivo „Prezidentas Smetona“ jūrų karininkai nedidele jachta išplaukė iš Šventosios uosto į audringą Baltijos jūrą. Kaip atgimsiančios valstybės viltį kartu su savimi pasiėmė Lietuvos karinio jūrų laivyno vėliavą. Tai viena iš nedaugelio tarpukario Lietuvos kariuomenės vėliavų, neatitekusių sovietams.

Kai lietuviai pasiekė Vokietijos krantą, Labanauskas buvo pasiųstas į Gleisgarbeno (dab. Jagocany kaimas Lenkijoje) politinių pabėgėlių kalėjimą-stovyklą. Jam pavyko ištrūkti į Berlyną, ten pateko į spaustuvę priverstiniams darbams. Turėdamas tikslą pasiekti Jungtines Amerikos Valstijas (JAV), jis kreipėsi į konsulatą dėl vizos. Negavęs teigiamo atsakymo (lietuvių emigracijos kvota jau buvo išnaudota), išsirūpino Brazilijos vizą. Pietų Amerikos šalį pasiekė keleiviniu laivu „Angola“ iš Lisabonos (Portugalija). Po kurio laiko gavo JAV vizą ir įsidarbino į Niujorką plaukiančiame Norvegijos banginių medžiotojų laive. Pakeliui, Trinidado saloje, teko persėsti į JAV keleivinį laivą „SS Argentina“, kuriuo 1941 m. birželio 2 d. (kartu su Vytautu Kuizinu) pasiekė Jungtinių Amerikos Valstijų, tapusių likusio gyvenimo prieglobsčiu, krantus.

Po penkiasdešimties metų Lietuvos karinio jūrų laivyno vėliava atsidūrė 1940 m. lietuvių emigrantų šeimoje Baltimorėje gimusio Lietuvos istorinės ginkluotės ir kariuomenės atributų kolekci-

Tarpukario Lietuvos karinio laivyno vėliavos perdavimo Lietuvos jūrų muziejui ceremonija Užsienio reikalų ministerijoje, 2018 m. vasario 8 d. LR Užsienio reikalų ministerijos nuotrauka

Lietuvos karo laivyno vėliavos aprašymas.

1927 metų birželio mėn. 15 d. Ministerių Kabinetas patvirtino Lietuvos jūrininkų sąjungos pateiktą jį karo laivynui vėliavos projektą.

Karo laivyno vėliavos pagrindan paimta mūsų tautiška vėliava, kuria naudojasi ir mūsų prekybos laivynas. Vėliavos vidury, jos geltoname ir žaliame lauke, yra raudonas skydas su aukso spalvos Vyties kryžiaus ženklu.

Pačios vėliavos dydis 18 × 12 vienetų: geltonasis (viršutinis), žaliasis (vidurinis) ir raudonasis (apatinis) vėliavos laukai turi kiekvienas po 18 vienetų ilgio ir po 4 vienetus pločio.

Skydas. Viršutiniojo skydo briauna (A K A¹) apvalai įgaubta, o apačia smaila ir turi stiprastos raidės „V" pavidalą. Viršutiniosios skydo briaunos įgaubimas turi 4 vienetų ilgio spindulį (kryptis I K). Pats viršutinis skydo briaunos vidurys yra 1½ vieneto atstumoj, skaitant nuo viršutinio vėliavos krašto ir supuola su devintojo (skaitant iš kairės) vieneto linija. Tos pačios briaunos kampai (A A¹) yra linijų persikirtimo taškuose iš kairės ir dešinės septintojo vieneto, o nuo vėliavos viršaus — pirmojo vieneto. Nuo kampų viršūnių žemės skydo briaunos (A B ir A¹ B¹) per 2½ vieneto, skaitant žemyn, yra tiesios, o toliau briauna turi atvirkščiai parašytos raidės „S" išvaizdą. Viršutinis šios raidės dalies lankas (B D ir B¹ D¹) turi 4 vienetų ilgio spindulį (kryptis B C¹ ir B¹ C) su centru linijų persikirtimo taške: iš kairės ir dešinės septintojo vieneto (B ir B¹), o nuo vėliavos viršaus 3½ vieneto. Viršutinis šio lanko galas (B ir B¹) prasideda linijų susikirtimo taške; 3½ vieneto nuo vėliavos viršaus ir septintojo vieneto nuo kairiojo ir dešiniojo vėliavos krašto ir baigiasi linijų susikirtimo taške: 7½ vieneto iš kairiojo ir dešiniojo vėliavos krašto ir 4½ vieneto nuo vėliavos viršaus. Apatinieji šios skydo briaunos dalies lankai turi spindulį 8½ vieneto ilgio (kryptis G K) su centru apatiniame vėliavos krašte 2½ vieneto atstumoj nuo kairiojo ar dešiniojo vėliavos krašto. Žemutiniosios šių lankų dalys prasideda susikirtimu linijų sunkyrž-avimo taške: septintojo vieneto nuo vėliavos viršaus ir devintojo vieneto nuo vėliavos dešiniojo ar kairiojo krašto (F), o viršutiniosios lankų dalys baigiasi linijų susikryžiavimo taške (E ir E¹): 7⅚ vieneto nuo dešiniojo ar kairiojo vėliavos krašto ir 5⅚ vieneto nuo vėliavos viršaus. Likusieji tarp viršutiniųjų ir apatiniųjų šio skydo briaunos dalies protarpiai sujungiami tiesomis linijomis (D E ir D¹ E¹).

Vyties kryžiaus ženklas. Kryžiaus kamėnas turi 4 vienetus aukščio ir vieną plačio. Jo viršūnė prasideda dviejų vienetų nuo vėliavos viršaus tolumo ir sonai per 1½ vieneto nuo kairiosios ir dešiniosios skydo briaunos. Abi kryžmės turi po 2½ vieneto ilgio. Kryžmių ir tarp jų protarpio plotis lygus ⅚ vieneto. *Majoras S. Kaizinas.*

Tarpukario Lietuvos karinio laivyno vėliava. Matmenys – ilgis 300 cm, aukštis 200 cm. Medžiaga – vilna, linas. Pagaminimo metai – apie 1935 m. Pagaminimo vieta – siuvykla Karaliaučiuje. Įspaudas ant vėliavos krašto: KRIEGS-FLG. LITAUEN 2,0 X 3,0. Technika – audimas, siuvimas, dažymas. Šaltinis: Karys, 1928, Nr. 1(449), p.8

onieriaus Henry'o Gaidiso (Henry Gaidis) rankose. Jis asmeniškai bendravo su Lietuvos karinio laivyno pionieriumi Labanausku, kuris perdavė aktyviam JAV lietuvių bendruomenės nariui savo asmeninius daiktus (pvz., karinę uniformą), atsigabentus karo metu iš Lietuvos. Apie 1990 m. Gaidis ginkluotės aukcione Merilando valstijoje, kur daug metų gyveno laivyno komandoras leitenantas, įsigijo Lietuvos karinio laivyno vėliavą. Jis nedrįso paties Labanausko paklausti apie šios vėliavos likimą, manydamas, kad buvusiam jūrų karininkui buvo tekę atsisveikinti su ja dėl finansinių sunkumų emigracijoje. 1999 m. vasario 16 d. paskutiniam karo laivo „Prezidentas Smetona" kapitonui įteiktas Gedimino 2-ojo laipsnio ordinas, po trijų mėnesių Povilas J. Labanauskas mirė.

Atgimimo vėliava

Ketvirtoji vėliava, priešingai nei trečioji, liudijusi Nepriklausomybės praradimą, yra susijusi su Lietuvos Nepriklausomybės atgavimu. Nuo 1988 m. vasaros Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio kontekste vyko daug įvairių viešų akcijų, palaikiusių Lietuvos Nepriklausomybės siekį. Vienu tokiu manifestu tapo ir 1989 m. vasario 13-oji, kai į Klaipėdos uostą įplaukė tanklaivis „British Beech" (liet. „Britų bukas"), kurio įgula laivo priekiniame stiebe, kaip reikalaujama atvykus į užsienio uostą, iškėlė pačių rankomis siūtą trispalvę. 1992 m. gegužės 5 d. ją kartu su laišku Lietuvos Respublikos nepaprastajam ir įgaliotajam ambasadoriui Didžiojoje Britanijoje Vincui Balickui perdavė britų laivo kapitonas I. M. Petersonas. Po kelių mėnesių Lietuvos jūrų muziejui vėliavą ir kapitono laišką įteikė Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo deputatas jūrų kapitonas Juozas Karvelis.

Tanklaivis „British Beech“ (liet. „Britų bukas“), XX a. 7–9 deš.

Lietuvos tautinė vėliava 1989 m. vasario 13 d. iškelta Didžiosios Britanijos tanklaivyje „British Beech“ („Britų bukas“). Matmenys – ilgis 140 cm, aukštis 80 cm. Medžiaga – vilna, medvilnė, brezentas, metralas. Pagaminimo metai – apie 1989 m. Pagaminimo vieta – tanklaivis „British Beech“. Technika – savamokslis siuvimas iš audinių fragmentų. KJM 7665. Fot. Alfonsas Mažūnas

XX a. 9 dešimtmečio pabaigoje Sąjūdžio ir kituose viešuose visuomenės renginiuose pradėta kelti tautinę vėliavą. 1988 m. spalio 7 d. ji oficialiai iškelta Vilniaus Gedimino pilies bokšte. Visuomenės spaudžiama 1988 m. lapkričio 18 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos 11-ojo šaukimo 10-oji sesija pakeitė LTSR Konstituciją ir geltonai, žaliai ir raudonai vėliavai suteikė valstybės vėliavos statusą. Vėliavos spalvos (geltona, artima oranžinei, sodriai žalia ir raudona, artima purpurinei) atkurtos iš nepriklausomos Lietuvos vėliavų, kurias išsaugojo muziejai ir pavieniai asmenys. Geltona reiškia saulę, šviesą ir gerovę, žalia – gamtos grožį, laisvę ir viltį, o raudona – žemę, drąsą, už Tėvynę pralietą kraują. Lietuva pirmoji iš „sąjunginių respublikų“ atkūrė savo istorinę vėliavą.

Tačiau dėl minėtą 1989 m. vasario 13-ąją Klaipėdos uoste apsilankiusio 1964 m. statyto naftos kompanijos „British Petroleum Tanker Co.“ 185 m ilgio tanklaivio „British Beech“ (liet. „Britų bukas“) kilo nemažas šurmulys. Kaip prisimena jo kapitonas I. M. Petersonas, Lietuvos valstybinės dienos (vasario 16 d.) išvakarėse iškelta trispalvė „sovietų pareigūnų nepralinksmino, nors lietuviai buvo aiškiai sužavėti“. Nors istorinė tautinė trispalvė tuo metu vietos valdžios jau buvo oficialiai pripažinta ir viešai naudojama, tačiau tiesiogiai iš Maskvos valdomame Klaipėdos uoste 1989 m. pradžioje tai dar buvo griežtai nepageidaujami reiškiniai. Uosto pareigūnams pareikalavus, tąkart laivo vėliavą teko nuleisti.

Taigi Klaipėdos jūrų muziejuje saugomos keturios trispalvės pasakoja keturias skirtingas istorijas. Visos vėliavos simbolizuoja tautinės Lietuvos kelią prie jūros – įsitvirtinimą Klaipėdos uoste, reprezentacinio karinio laivyno sukūrimą, jūrinio sporto ir jaunimo ugdymo užuomazgas, tarptautinį Lietuvos kaip jūrinės valstybės pripažinimą.

1992 m. gegužės 5 d.

Gerb. Pone,

mano laivas "BRITISH BEECH" 1989 metų vasario mėn. trejetą kartų lankėsi Klaipėdoje ir antrojo vizito metu buvo tenai sukėlęs tam tikrą sąmyšį - iškeldamas Lietuvos vėliavą (pasiūtą laive). Sovietų pareigūnų tai nepralinksmino, nors lietuviai buvo aiškiai sužavėti.

Man pasakojo, kad mūsų laivas buvo pirmasis užsienietis, per pastaruosius 40 metų vėl iškėlęs Lietuvos vėliavą kaip mandagumo vėliavą. Berods, tada apie mus rašė ir vietos spauda. Teko skaityti, kad Jo Ekscelencija p. Pasiuntinys savo ilgos "tremties" Londone metu pats siuvo savo šalies vėliavas; pagalvojau, kad būtų teisinga (nes mano laivas šįmet parduodamas užsienin) šią vėliavą, kaipo turinčią tam tikrų istorinių asociacijų, grąžinti Jums.

Su geriausiais linkėjimais ateičiai,

Jūsų M. PETERSON,

paskutinysis m.l."BRITISH BEECH" kapitonas

Kapitono I. M. Petersono laiškas perduodant vėliavą Lietuvos pasiuntiniui Londone Vincui Balickui, 1992 m. gegužės 5 d. KJM 7666a

HISTORICAL FLAGS OF LITHUANIA IN THE COLLECTIONS OF LITHUANIAN SEA MUSEUM

Romualdas Adomavičius
Lithuanian Sea Museum

The commemoration of the 100th anniversary of restoration of Lithuanian state is a perfect opportunity for the museums to look once again at the stored collections of exhibits. Lithuanian Sea Museum stores a lot of exhibits or collections of exhibits related to the establishment of independent Lithuania in 1918 and its restoration in 1990. The present article aims to introduce the symbols of statehood – four authentic Lithuanian flags, which tell separate histories of Lithuania.

The first flag represents the efforts of interwar period Lithuania to integrate Klaipėda region and overtake Klaipėda seaport as the object of economic/commercial significance. In 1929–1932, the construction of New Basin (also called Winter Port), which had to adapt sea port to the service of import goods necessary for Lithuania and export goods which were in demand abroad, took place. Lithuanian Sea Museum stores the flag which on 17 December 1932 was raised during the ceremony of sea port basin opening.

The second flag was raised onboard of the sailing yacht "Šaulys". The flag tells us about the Lithuanian sailors in the interwar Klaipėda and in general about the sailing in Lithuania. The base of the flag consists of three colours (yellow, green, red), on the upper left corner there are Columns of Gediminas on the background of two crossed anchors – this is the flag of Lithuanian sailors' union founded in 1935.

The third flag testifies the short and dynamic history of Lithuanian navy. The flag consists of three national colours (yellow, green, red), in the middle – in yellow and green space – on a red shield there is a gold colour cross of Vytis. On 26 October 1935, the pilot sailing to the sea became historical, as for the first time on the only mast of Lithuanian navy ship "President Smetona" the Lithuanian navy flag was raised and the ship for the first time sailed to the sea with navy crew. The last captain of navy ship P. Labanauskas took the flag to the USA, and presently till April 2019 the flag will be stored in Lithuanian Sea Museum.

The fourth flag, contrary to the third one, marking the loss of independence, commemorates the regain of independence of Lithuania. Since the summer of 1988, in the context of movement (sąjūdis) in Lithuania, the separate actions supporting the strive for nationality and independence of Lithuania took place. One of them took place on 19 February 1989 in Klaipėda, when after the tanker "British Beach" arrived at the seaport, the crew raised the Lithuanian flag, which they made themselves. In 1992, this flag together with the letter was given to the envoy of already independent Lithuanian in Great Britain J. Karvelis by the ship captain I. M. Petersonas. J. Karvelis gave the flag to Lithuanian Sea Museum.

ANBO I – PIRMOSIOS LIETUVOS RESPUBLIKOS KARO AVIACIJOS PALIKIMAS

Mantas Noreika
Vytauto Didžiojo karo muziejus

ANBO-I aerodrome, 1925 m.

Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu (1918–1940) karo aviacija sparčiai vystėsi ir pasivijo pažangiausias Europos valstybes. Baigiantis XX a. 4 dešimtmečiui pusę Lietuvos karo aviacijos parko sudarė modernūs lietuviški lėktuvai, veikė modernios karo aviacijos dirbtuvės, o lietuvių lakūnai, pilotuodami garsiuosius ANBO lėktuvus, išgarsino Lietuvos vardą. Taip Lietuvos karo aviacija atrodė 4 dešimtmetyje, tačiau pradžia buvo ypač sunki.

Kuriantis kariuomenei, sykiu kūrėsi ir karo aviacija, tačiau kariuomenės, ypač aviacijos, kūrimasis nebuvo lengvas. Jaunai Lietuvos valstybei trūko ne tik lėšų, bet ir specialistų, patalpų ir, svarbiausia, lėktuvų. 1919 m. pradžioje Lietuvoje tebebuvo dislokuoti Vokietijos kariuomenės daliniai, tebeveikė vokiečių karinės bazės. Po ilgai užsitęsusio karo ir po 1918 metų lapkričio revoliucijos sužlugo Vokietijos ekonomika, smarkiai pašlijo vokiečių kareivių drausmė. Tad tvarką šalyje nuspręsta įvesti pasitelkiant labiau motyvuotus ir lojalesnius savanorių dalinius. 1919 m. pradžioje vokiečių okupacinė valdžia bandė stabdyti bolševikų veržimąsi į krašto gilumą, stiprindama Lietuvos kariuomenę[1] ir aviaciją.

Pirmieji Lietuvos Vyriausybės nupirkti karo aviacijos lėktuvai LVG C.VI Kauną pasiekė dar 1919 m. vasarį. Šiems lėktuvams pilotuoti reikėjo patyrusių lakūnų. Perkant lėktuvus, sykiu buvo pasamdyti vokiečių karo lakūnai, o Lietuvos karo aviacijos mokyklos mokiniai tuo metu atlikdavo žvalgų funkcijas. Samdyti vokiečių pilotai, nors ir turėdami didžiulę skraidymo patirtį, nenoriai vykdydavo jiems paskirtas užduotis, todėl buvo suskubta ruošti savus lakūnus.

Karo aviacijos mokykla savo veiklą pradėjo 1919 m. kovo 12 d. Pirmųjų mokyklos absolventų gretose buvo Jurgis Dobkevičius ir Antanas Gustaitis – būsimieji lėktuvų kūrėjai. Pirmoji karo mokyklos laida ne tik mokėsi, bet ir dalyvavo Nepriklausomybės kovose (1919–1920)[2]. Įgyta patirtis fronte vėliau labai pravertė: būtent jie tapo pirmaisiais lietuviškos konstrukcijos lėktuvų DOBI ir ANBO kūrėjais. Dobkevičius sukūrė tris DOBI lėktuvų modifikacijas, tačiau patyrė avariją testuodamas DOBI III ir vėliau nuo sužeidimų mirė.

Pirmasis skrydis virš Kauno, 1925 m.

Lietuvos karo aviacijos vyriausiasis leitenantas (vėliau – brigados generolas) Antanas Gustaitis prie savo suprojektuoto monoplano ANBO-I, XX a. 3 deš.

Gustaitis, įvertinęs DOBI III lėktuvo klaidas, stengėsi sukurti ne tokį greitą, tačiau saugesnį lėktuvą. 1924 m. pradėta pirmoji Antano Gustaičio suprojektuoto lėktuvo gamyba. Verta pažymėti, jog pirmasis Gustaičio lėktuvas buvo statomas už paties konstruktoriaus lėšas kaip asmeninis lavinimosi lėktuvas. 1925 m. vasarą Kaune lėktuvas jau buvo išbandomas ore[3]. Vytauto Didžiojo karo muziejuje saugomos ir pirmojo skrydžio nuotraukos. Bandymų metu užfiksuoti tokie ANBO I skridimo duomenys:

didžiausias greitis: 143 km/val
mažiausias greitis: 50 km/val
į 1000 m aukštį kilo: 7 min
aukščio lubos: 4200 m
prariedėjimas kylant: 30 m
prariedėjimas tupiant: 40 m.[4]

1927 m. šiuo lėktuvu konstruktorius aplankė Rygą, kurioje susipažino su Latvijos karo aviacija ir pademonstravo savo lėktuvo galimybes. Latviams Gustaičio demonstruojamos lėktuvo akrobatinės figūros paliko didžiulį įspūdį. Tuo tarpu Lietuvos karo aviacija nutarė pirmąjį Gustaičio sukonstruotą lėktuvą įsigyti lakūnų treniruotėms. ANBO I Lietuvos karo aviacijoje tarnavo iki pat 1935 m.

Pirmosios Lietuvos Respublikos karo aviacijos istorijoje ANBO I itin svarbus kaip šių lėktuvų pradžią menantis reliktas. ANBO I lėktuvo sėkmė įkvėpė Gustaitį ir toliau kurti lėktuvus, o Lietuvos kariuomenės vadovybė nusprendė išsiųsti savamokslį konstruktorių į Paryžiaus aukštąją aeronautikos mokyklą mokytis aviacijos inžinerijos[5].

Baigęs mokslus Paryžiuje Gustaitis grįžo į Lietuvą ir toliau dirbo Lietuvos karo aviacijoje. Tapęs karo aviacijos viršininku, propagavo savų, lietuviškų, lėktuvų serijinę gamybą. 1930–1933 m. pagamintos ANBO III ir ANBO IV lėktuvų serijos. ANBO IV tapo lietuviškos karo aviacijos simboliu. Taip Lietuvos karo aviacija pradėjo siekti pasaulinių standartų. Dėl aukštų skrydžio parametrų Lietuvos karo aviacijos lėktuvais susidomėjo ir Vakarų Europos valstybės. Gustaitis iš viso sukūrė net 9 skirtingus lėktuvų modelius, iš jų serijiniu būdu buvo gaminami 6 modeliai (ANBO III, ANBO IV, ANBO 41, ANBO V, ANBO 51 ir ANBO VI)[6]. Paskutinis Gustaičio suprojektuotas lėktuvas – ANBO VIII.

Visų Gustaičio projektuotų ir pastatytų lėktuvų nuotraukos išlikusios iki šių dienų įvairiuose Lietuvos muziejuose, dalis saugoma ir Vytauto Didžiojo karo muziejuje. Lietuvos centriniame valstybės archy-

ANBO-I Vytauto Didžiojo karo muziejuje, 1937 m.

ve saugoma ir itin reta filmuota medžiaga, kurioje užfiksuota Pirmosios Lietuvos Respublikos karo aviacijos vaizdų, tarp jų ir 4 dešimtmečio pabaigos Lietuvos karo aviacijos šventės, lėktuvo ANBO VIII kadrai[7].

Siekiant pagerbti 1933 m. tragiškai žuvusių lakūnų Stepono Dariaus ir Stasio Girėno atminimą ir pademonstruoti Lietuvos karo aviacijos pasiekimus, 1934 m. vasarą lietuvių lakūnų eskadrilė su Gustaičiu priešakyje surengė skrydį per Europos sostines. Lietuvos karo aviacijos viršininko Gustaičio vadovaujama eskadrilė aplankė net 13 Europos sostinių[8]. Šis Lietuvos karo aviacijos žygis gali būti pelnytai laikomas garbingiausiu Lietuvos karo aviacijos istorijoje. Kelionės metu ANBO IV lėktuvai išgarsino Lietuvos vardą ir įrodė, jog ir maža šalis, nors neturi gausių gamtos išteklių, dėl savo žmonių intelektinių gebėjimų ir išradingumo gali sukurti ne prastesnius karo aviacijos lėktuvus nei didžiosios valstybės. Būtent šio žygio metu Antano Gustaičio projektuojami lėktuvai susilaukė išskirtinio Vakarų Europos valstybių dėmesio.

Gustaičio dėka Lietuvos karo aviacija 4 dešimtmetyje atsinaujino iš pagrindų: pasenusių konstrukcijų užsienio lėktuvai pakeisti naujais savos gamybos lietuviškais lėktuvais. 1939 m. buvo pristatytas lengvojo bombonešio ANBO VIII prototipas, kuris savo savybėmis prilygo tuometiniams Vokietijos lengviesiems bombonešiams, tačiau prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas ir 1940 m. birželį prasidėjusi Sovietų okupacija sustabdė tolesnį Lietuvos karo aviacijos plėtojimąsi.

Visi Lietuvos karo aviacijos lėktuvai dėl avarijų, Sovietų ir nacistinės Vokietijos okupacijų pasekmių bei dėl Antrojo pasaulinio karo pražuvo, išliko tik vienas kitas. Pastačius naujus Vytauto Didžiojo karo muziejaus rūmus, atskira salė paskirta ir Lietuvos karo aviacijai. Rengiant ekspoziciją 1935 m. ieškota tinkamų eksponatų tuometinės Lietuvos karo aviacijos pasiekimams atspindėti. ANBO I idealiai tiko muziejaus patalpoms dėl mažų matmenų, be to, lakūnų lavinimuisi lėktuvėlis jau buvo pasenęs. Taip pirmasis Gustaičio lėktuvas ANBO I 1935 m. buvo atiduotas saugoti į Karo muziejų, dėl ko lėktuvas išliko iki šių dienų. ANBO I buvo eksponuojamas Lietuvos karo aviacijai skirtoje salėje iki pat antrosios Sovietų okupacijos 1944 m.

Okupacijų metu (1940–1990) Lietuvos valstybingumo ir Pirmosios Lietuvos Respublikos kariuomenės istorija tapo nepageidaujamomis temomis. Muziejaus ekspozicijos pakeistos į valdžiai palankias, o ANBO I buvo išardytas ir perkeltas į saugyklas. Tad ANBO I rūsiuose praleido net 26-erius metus. Pirmosios Lietuvos Respublikos pasiekimus bandyta ištrinti iš žmonių atminties, tačiau lietuviai, ypač aviatoriai, nepamiršo nei Lietuvos aviacijos pasiekimų, nei vienintelio jos palikimo – ANBO I, kuris tebetūnojo muziejaus saugyklose.

ANBO I vėl buvo parodytas visuomenei tik 1970 m., parodos, skirtos Lietuvos aviacijai, metu. Tiesa, tik keletą mėnesių[9]. ANBO I pasirodymas, nors ir trumpas, tačiau suteikė vilties, jog eksponatą pavyks ištraukti į dienos šviesą ir ilgesniam, o gal net visam, laikui. Aviacijos entuziastai ieškojo būdų, kaip ANBO I lėktuvą pateikti nuolatinei ekspozicijai. Įkūrus Visuomeninį sportinės aviacijos muziejų, 1973 m. pavyko iš Karo muziejaus saugyklų atvežti ir garsųjį ANBO I, kuris tapo pagrindiniu šio muziejaus eksponatu. Sportinės aviacijos muziejuje ANBO I išbuvo iki pat 1990 m., kai, įsteigus Lietuvos technikos muziejų, buvo nutarta garsųjį lėktuvą perkelti į Kauno oro uosto laukimo salę, kad jį galėtų išvysti daugiau žmonių. Atgavus Nepriklausomybę ir pasikeitus politinei situacijai, Karo muziejaus darbuotojai nutarė susigrąžinti anksčiau perduotą garsųjį eksponatą. Taip po 20 metų, 1993-aisiais, ANBO I grįžo į savo „pradinę stotelę“ – Vytauto Didžiojo karo muziejaus didžiąją salę.

2007-aisiais, prasidėjus muziejaus vidaus patalpų rekonstrukcijai, nutarta remontų metu ANBO I laikinai perduoti saugoti Aviacijos muziejui, kol bus suremontuotos patalpos. Rekonstrukcija baigėsi 2013 m., restauruotas ANBO I vėl grįžo į muziejų, kur ir dabar eksponuojamas trečiajame aukšte, virš garsiosiojo lėktuvo „Lituanica“ nuolaužų.

Nuorodos:

1 Jonas Vaičenonis, *Lietuvos karių uniformos ir lengvieji ginklai XX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 52.
2 Algirdas Gamziukas, *Antanas Norėjo Būti Ore,* Kaunas: Lietuvos aviacijos muziejus, 1997, p. 45.
3 Antanas Mačiuika, „Dobi ir Anbo“, in: *Karys*, 1935, nr. 29, p. 676.
4 E. Jasiūnas, „Anbo lėktuvai“, in: *Lietuvos Ginkluotos Pajėgos 1918–1940 m.*, Chicago: Vydūno jaunimo fondas, 1986, p. 213.
5 A. Mačiuika, p. 677.
6 A. Gamziukas, p. 108.
7 1939, Prieškario Lietuvos kino kronikos, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, kino dokumentas, nr. 2910-16, prieiga per internetą: http://www.e-kinas.lt/objektas/kinas/2910-16/antano-gustaicio-lektuvo-anbo-statyba-ir-bandymai, žiūrėta 2018-06-07.
8 J. Namikas, „Lietuvos eskadrilė aplink Europą“, in: *Lietuvos Sparnai*, 1935 m., nr. 1, p. 7.
9 G. Ramoška, „Vienintelė relikvija – pirmojo Anbo aviacinė ir muziejinė istorija“, prieiga per internetą: http://www.plienosparnai.lt/page.php?27, žiūrėta 2018-06-07.

ANBO I – THE LEGACY OF THE FIRST MILITARY AVIATION OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA

Mantas Noreika
Vytautas the Great War Museum

The article aims to present the only survived aircraft ANBO-I of the first military aviation of the Republic of Lithuania, the circumstances of its appearance and survival till nowadays. Aiming to comprehensively highlight the achievements of the military aviation in Lithuania, the following topics have been discussed:

1. The beginning of military aviation in Lithuania. In 1919, when the army was being formed, separate types of weapons were formed as well. In 1919 January, Lithuania purchased the first military aircrafts from Germany. In the course of struggles for Independence, military aviation was expanding, and a military aviation school was established. Lithuanian pilots on the front gained experience, which later helped them to construct their own aircrafts.

2. The first tests of Lithuanian aircrafts. Jurgis Dobkevičius was the first who constructed and tested the aircrafts intended for reconnaissance and combat, however, seeking for the highest possible speed, he did not pay much attention to the visibility of the aircraft. During the third test of DOBI-III aircraft, J. Dobkevičius suffered an aircraft crash and later died of injuries.

3. The aircrafts “ANBO” designed by Antanas Gustaitis. Antanas Gustaitis, after evaluating the mistakes of Dobi–III aircraft, tried to create not so fast, but safer aircraft. In 1924, the first construction of the aircraft designed by Antanas Gustaitis was started. In 1925 summer, the aircraft was tested in the air. While working in Lithuanian military aviation, Antanas Gustaitis started to create the aircrafts intended for Lithuanian Armed Forces, however, the Western European countries were interested in them as well.

4. The only survived military aircraft. All aircrafts of Lithuanian military aviation due to accidents, consequences of Soviet occupation and World War II were destroyed, however, one aircraft has survived. This happened because in 1935 ANBO-I aircraft got into the museum.

5. An unwanted exhibit. Since 1944, the expositions highlighting the statehood of Lithuania were destroyed. ANBO-I was dismantled and moved to repositories. Therefore, ANBO-I aircraft spent 26 years in basements.

6. ANBO-I in other museums. From 1973 to 1990, the aircraft was the main exhibit of public Sport Aviation Museum. Later for several years it belonged to Lithuanian Aviation Museum, where it was exhibited in Kaunas airport.

7. The meaning of ANBO-I today. Since 1993, ANBO-1 aircraft has returned to its first museum and is currently one of the most important exhibits reflecting the achievements of the first Lithuanian Armed Forces.

ARTILERIJOS KARININKŲ VINJETĖS TRAKŲ ISTORIJOS MUZIEJAUS RINKINIUOSE

Vytautas Tenešis
Trakų istorijos muziejus

Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkų portretų vinjetė. Karininkai stoję į artileristų tarnybą 1919 m. sausio – kovo mėnesiais. Autorius nežinomas. Kaunas (?). Apie 1929 – 1930 m. Trakų istorijos muziejus

Šiemet minime 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės Akto paskelbimo ir nepriklausomos Lietuvos Respublikos sukūrimo 100-metį. Tais pat metais pradėta kurti ir Lietuvos kariuomenė, kurios viena iš ginklo rūšių buvo artilerija. Išmėginta mūšių laukuose dar XIV a. II pusėje, artilerija bėgant metams darėsi vis svarbesnė, kol galiausiai be nuožmaus „karo dievo“ – ugnies – pagalbos neapsieidavo jokia save gerbianti armija. Tai ypač išryškėjo XIX a. karuose, o labiausiai – Pirmajame pasauliniame kare (1914–1918), kai puolamieji veiksmai tapo beveik neįmanomi be galingų artilerijos parengimų, palaikiusių kitas sausumos kariuomenės rūšis. Dauguma karininkų, kurie kūrė Lietuvos kariuomenę, buvo Pirmojo pasaulinio karo dalyviai, apkasuose išgyvenę stiprius apšaudymus, gerai supratę artilerijos reikšmę ir jos poreikį naujai kuriamoje kariuomenėje.

2012 metais Trakų istorijos muziejus įsigijo 17 fotovinječių rinkinį su Tarpukario Lietuvos kariuomenės karininkų ir karo valdininkų portretais. Patyrinėjus šių karininkų biografijas, paaiškėjo, kad tai yra vientisas fotonuotraukų komplektas, o visi jame įamžinti karininkai savo laiku tarnavo Lietuvos kariuomenės artilerijos daliniuose.

Artilerija buvo antroji kariuomenės rūšis, po pėstininkų, kurią pirmiausiai pradėta formuoti besikūrusioje Lietuvos kariuomenėje. Pirmoji artilerijos baterija (tada egzistavusi dar tik popieriuje) pirmą kartą paminėta 1919 m. sausio 1 d. įsakyme[1]. Fak-

tiškai ji imta formuoti tik sausio 6 d. prie Kaune, Aukštojoje Panemunėje, formuoto 2-ojo pėstininkų pulko, kurio veiksmus turėjo remti. Pirmuoju baterijos vadu paskirtas karininkas (tiesiog karininkas, nes konkrečių karininkų laipsnių sistemos tuo metu dar nebuvo, tad „karininkas“ reiškė greičiau pareigas, o ne laipsnį), buvęs Rusijos armijos papulkininkis Eduardas Jodko (1873–1944), o sausio 24 d., jį paskyrus į aukštesnes pareigas, vadu tapo karininkas (buvęs Rusijos armijos kapitonas) Vincas Geiga (1883–1945)[2], kurio portretas vinjetėse yra pirmas.

Sausio 6 d. Lietuvos kariuomenė įsigijo pirmuosius artilerijos pabūklus: iš vokiečių buvo nupirktos 2 rusiškos trofėjinės 1900/02 m. modelio „tricolės“ (76.2 mm) lauko patrankos[3], kažkiek amunicijos ir 24 prasti arkliai joms vežioti. Pirmieji žingsniai kuriant artileriją ir kitus dalinius buvo sunkūs, trūko aprangos ir kitų būtinų dalykų. Būta tik kelių geriau patyrusių artilerijos specialistų, daugiausiai buvusių Rusijos kariuomenės kariškių. Bet palaipsniui reikalingo inventoriaus daugėjo, mokymus baigė nauji artileristai, vasario mėnesį gauti dar 4 tokie pat „tricoliai“ rusiški pabūklai, o vasario 25 d. artilerijos baterija oficialiai atsiskyrė nuo pėstininkų dalinių ir tapo savarankišku daliniu su atskira savo vadovybe. 1919 m. vasario 26 d. Krašto apsaugos ministerija (KAM) išleido įsakymą formuoti 1-ąjį artilerijos pulką, kuriam vadovauti paskirtas jau minėtas karininkas Jodko[4]. Kovo mėnesį pradėtos formuoti 2-oji ir 3-oji artilerijos baterijos[5].

Jau kovo 28 d. vienas 1-osios baterijos būrys (2 pabūklai) gavo pirmą kovos krikštą nedideliame susidūrime su bolševikais ties Deltuva[6]. O balandžio 2 d. artileristai patyrė pirmuosius nuostolius – mūšyje ties Žasliais žuvo ką tik suformuotos 2-osios baterijos ryšininkas Leonas Vacbergas[7].

Buvo ruošiami ir nauji artileristų kadrai: jau pačios I Karo mokyklos „karužų“ (trumpai galiojęs pirmasis karininko laipsnis, kurį gavo tik tos laidos kariūnai, jau 1919 m. rugsėjo 13 d. pakeistas į „leitenantą“) laidoje buvo 21 artilerijos karininkas[8].

Naujų pabūklų buvo įsigyjama įvairiais keliais. 25 įvairių kalibrų pabūklai kartu su nemažu kiekiu sviedinių gauti iš vokiečių, kurie tuo metu traukėsi. Dar apie 50 įvairių pabūklų paimti kaip trofėjai kovose su bolševikais ir Bermonto-Avalovo daliniais (tiesa, daug trofėjinių ginklų buvo arba prastos kokybės, arba specialiai sugadinti). 1919 m. gruodį 16 pabūklų (4 1906 m. modelio 83.8 mm „QF 18-pounder Mk II“ patrankos ir 12 senų 127 mm „Vickers-Armstrong“ haubicų) gauti iš Didžiosios Britanijos[9]. Taigi Lietuvos kariuomenės artilerijos dalinių skaičius sparčiai augo.

Nors artilerijos padaliniai fronte daugiausiai veikė paskirai kaip pėstininkų ir kavalerijos dalims priklausantis pastiprinimas, vis dėlto, didėjant jų kiekiui, tobulėjant artileristų apmokymo, aprūpinimo ir organizavimo sistemai, teko įsteigti centrinę vadovybę. 1919 m. gegužės pabaigoje Artilerijos dalies (taip bendru terminu buvo vadinami visi artilerijos daliniai) inspektoriumi buvo paskirtas karininkas (pulkininkas) Dzingelevskis[10]. 1919 m. birželio pabaigoje iš Artilerijos pulko baterijų suformuoti stambesni vienetai – divizionai. Kaip tik tuo metu, iki 1919 m. rugpjūčio pabaigos, vyko intensyvūs mūšiai su bolševikais, kol jie buvo galutinai išstumti iš Lietuvos. Tuose mūšiuose aktyviai dalyvavo artilerija remdama pėstininkų veiksmus. 1-oji ir 2-oji baterijos dar ilgiau pasiliko prie Dauguvos, nes turėjo pridengti nuo naujo įsiveržimo ir sustiprinti čia likusius dalinius[11]. Artileristai taip pat aktyviai prisidėjo 1919 m. lapkritį–gruodį kovodami su gerai ginkluote bei karo technika aprūpintais bermontininkais[12].

Per vienerius metus, nors ir labai sunkiomis sąlygomis, vykstant mūšiams, Lietuvos kariuomenė sugebėjo sutelkti gana rimtas artilerijos pajėgas. Iš viso 1919 m. buvo suformuotos 8 lauko artilerijos baterijos[13] dviejuose pulko divizionuose. Per tą laiką kelis kartus pasikeitė vadovybė. 1919 m. spalio 2 d. buvo atleistas iš pareigų ir kartu iš kariuomenės artilerijos inspektorius pulkininkas (rugsėjo 29 d. įvesti karininkų laipsniai[14]) Dzingelevskis[15], atvirai demonstravęs savo prolenkiškas nuotaikas[16]. Jį pakeitė jau minėtas pulkininkas-leitenantas Eduardas Jodko, o pulko vado pareigas perėmė pulkininkas-leitenantas Vincas Geiga[17].

Pasibaigus kovoms su bolševikais ir bermontininkais, išaušo Lietuvos kariuomenei palyginti rami 1920 metų pradžia. Bet jau vasario 22–23 d. Aukštosios Panemunės kareivinėse įvyko bolševikų agentūros paskatintas kareivių maištas, kuriame aktyviausiai pasižymėjo ką tik suformuotos ir fronte dar nebuvusios 8-osios baterijos artileristai. Todėl, numalšinus maištą, 8-oji baterija buvo išformuota, jos numeris išbrauktas iš sąrašų, ir baterija su tokiu numeriu daugiau niekad nebuvo atkurta[18]. Šis maištas ilgam liko gėdinga juoda dėme kariškių savimonėje.

1920-aisiais Lietuvos kariuomenėje daugiausiai vyko organizacinis darbas. Naujas frontas artilerijai atsivėrė 1920 m. liepą–rugpjūtį, kai, vykstant Lenkijos karui su Sovietų Rusija, Lietuvos kariuomenei buvo įsakyta užimti Pietryčių Lietuvos teritorijas, iš kurių pasitraukė lenkai. Reikalai klostėsi itin sudėtingai, buvo balansuojama ties naujo karo su bolševikais riba ir sykiu vis aštrėjo susidūrimai su Lenkijos kariuomene[19]. Ten tuo metu kaip tik buvo sutelkta didesnė dalis visos kariuomenės ir beveik visa artilerija – 8 lauko ir

viena haubicų baterija trijose kariuomenės grupėse[20]. Lietuvių artilerija lenkų fronte dėl vadovybės klaidų ir keltų nerealių pagal tuometinės kariuomenės skaičių uždavinių 1920 m. rugsėjį Seinų–Druskininkų katastrofoje patyrė skaudžių nuostolių: buvo beveik sunaikintos 1-oji, 5-oji lauko bei 1-oji haubicų baterijos, prarasta 10 artilerijos pabūklų, daug artileristų žuvo ar pateko į nelaisvę[21]. Tiesa, prarastos baterijos gana greitai atkurtos – iš naujo suformuota 5-oji baterija jau aktyviai kovėsi Širvintų–Giedraičių mūšyje[22]. Juo labiau, kad liepos 18 d., internavus prie Kruonio į Lietuvos kariuomenės kontroliuojamą teritoriją nuo puolančių bolševikų pasitraukusią lenkų artilerijos brigadą, lietuviams, be kito karinio turto, kartu atiteko ir 16 beveik naujų prancūziškų 75 mm kalibro lauko artilerijos pabūklų, kurie gerokai praturtino artileristų arsenalą[23]. Beveik visa turima artilerija buvo sutelkta ir 1920 m. spalį–lapkritį vykusiuose mūšiuose siekiant atremti lenkų generolo Liuciano Želigovskio mėginimą užimti Vilniaus kraštą. Kaip minėta, ten labiausiai pasižymėjo 5-oji artilerijos baterija ties Giedraičiais[24]. Lapkričio pabaigoje, nurimus mūšiams, dar daugiau nei dvejus metus didesnė dalis artilerijos pajėgų, tai yra 2–7-ta, 9-ta ir 10-ta lauko bei 2-tra haubicų baterijos, toliau buvo sutelktos lenkų kontroliuojamos teritorijos pasienyje, kur padėtis tebebuvo nestabili ir vis kildavo smulkių susidūrimų. Paskutinį kartą artileristams į mūšį teko stoti 1923 m. vasarį, kai 6-ta ir 9-ta lauko baterijos padėjo atremti stambesnį lenkų išpuolį per demarkacijos liniją ties Varėna[25]. Likusios baterijos buvo atitrauktos į šalies gilumą. Per visą Nepriklausomybės kovų laikotarpį žuvo du artilerijos karininkai ir 44 kareiviai, 1 karininkas ir 43 kareiviai dingo be žinios (daugiausiai mūšiuose Suvalkijoje), 14 karininkų ir 82 eiliniai pateko į nelaisvę[26].

Pasibaigus aktyviam kovų sau Lenkija etapui, 1921–1923 m. keitėsi ir artilerijos organizacinė struktūra: išaugęs artilerijos pulkas 1920 m. gruodžio 1 d. performuotas į brigadą, o divizionai – į pulkus. 1921 m. gegužės 29 d. suformuota Artilerijos valdyba, pirmuoju Artilerijos viršininku paskirtas generolas-leitenantas Antanas Martusevičius[27]. Nepriklausomybės kovoms pasibaigus, Artilerijos brigadą sudarė 4 artilerijos pulkai. 1-mas pulkas – 1-ma, 4-ta ir 7-ta lauko artilerijos baterijos. 2-tras pulkas – 2-tra ir 5-ta lauko bei 1-ma haubicų baterija. 3-čias pulkas – 3-čia, 6-ta ir 9-ta lauko bei 1-ma sunkiosios artilerijos baterija. 4-tas pulkas – 10-ta ir 11-ta lauko, 2-tra haubicų bei 2-tra sunkiosios artilerijos baterija[28]. Trumpai teegzistavo atskira tvirtovės artilerijos baterija, bet buvo greit išformuota. Dviejų pabūklų mokomąją bateriją turėjo Karo mokykla.

1919–1920 m. įvairiais būdais – perkant ir pasisavinant kaip trofėjus – buvo įsigyta 118 įvairaus kalibro pabūklų[29]. Iš pažiūros gana įspūdingas skaičius. Deja, daugumas pabūklų buvo nenauji, pradėję tarnybą dar Pirmojo pasaulinio karo frontuose, todėl smarkiai susidėvėję. Didelė dalis iš bermontininkų perimtų trofėjinių pabūklų buvo arba sugadinti, arba neturėjo spynų (išimti spyną – tradicinis būdas užtikrint, kad paliktu pabūklu negalėtų pasinaudot jį užgrobęs priešininkas). Nuo 1920 m. artilerija daugiau negavo nei vieno naujo pabūklo. Trukdė ne tik sunki valstybės finansinė padėtis, bet ir dažna vyriausybių, o kartu ir karinės vadovybės, kaita (krašto apsaugos ministrai per 1919–1940 m. keitėsi 21 kartą, kariuomenės vadai – 10 kartų, kariuomenės štabo viršininkai – net 23 kartus)[30]. Tokia padėtis ilgai neleido kurt nuoseklios, ilgalaike strategija pagrįstos kariuomenės modernizavimo ir aprūpinimo ginkluote politikos.

Pirmąjį sisteminį Lietuvos kariuomenės modernizacijos projektą, atitikusį tuo metu sparčiai modernizuojamų europinio pavyzdžio armijų lygį, 1926 m. vasarą pasiūlė naujuoju kariuomenės Vyriausiojo štabo viršininku tapęs generalinio štabo pulkininkas-leitenantas Kazys Škirpa. Pradėjęs eiti pareigas, jis pareikalavo visų pavaldžių struktūrų vadovybės ataskaitų apie realią padėtį kariuomenėje ir artilerijoje. Išryškėjo liūdnas vaizdas. Artilerijos inspektoriaus pulkininko-leitenanto Prano Uoginto raporte buvo teigiama, kad iš visų artilerijos pulkuose, šarvuotųjų traukinių batalione, mokomojoje baterijoje, Karo mokykloje, Karo muziejuje ir kariuomenės sandėliuose turimų 90 vienetų artilerijos pabūklų beveik pusė labai smarkiai susidėvėję, ypač rusiškosios „tricolės“ bei vokiškos 77 mm „FK 96“, o geros būklės prancūziškoms 75 mm, angliškoms 83.8 mm lauko patrankoms ir vokiškoms 105 mm haubicoms beveik nėra sviedinių.

Pabūklų susidėvėjimas kėlė rimtą pavojų – įvyko keletas tragiškų incidentų. Minėtame 1923 m. vasario 18 d. konflikte su lenkais prie demarkacinės linijos ties Varėna vokiškos „FK 96“ patrankos sviedinys dėl pabūklo vamzdžio išdilimo nukrito savoje teritorijoje ir pataikė į 6-ojo pėstininkų pulko pozicijas. Vienas karys žuvo, dar trys sužeisti[31]. Pati skaudžiausia su tuo susijusi nelaimė įvyko 1928 m. birželio 19 d. Klaipėdoje. Dviem 2-ojo artilerijos pulko 4-tos baterijos „tricolėmis“ saliutuojant atvykusiam su vizitu britų lengvajam kreiseriui HMS „Canterbury“, spynoje sprogus įstrigusiam sviediniui, buvo sužeisti 7 artileristai, du iš jų vėliau mirė nuo žaizdų ligoninėje[32].

Be to, kad susidėvėjusi technika, artilerijos daliniams dar trūko 859 rikiuotės kariškių, bet užtat buvo išpūsti štabai ir administracinės struktūros. Galima suprasti, kodėl: esant labai ribotam karininkų karjeros vakancijų skaičiui, siekti karjeros buvo galima nebent štabe, antraip – arba traukiesi į atsargą, arba – į kokią nors gausesnę skaičiumi ka-

riuomenės rūšį. Kitokių variantų tiesiog nebuvo dėl bendro mažo artilerijos karininkų skaičiaus. Be to, išryškėjo prastas karių pasiruošimas.

Taigi, Kazys Škirpa sudarė išsamų kariuomenės pertvarkymo ir modernizavimo projektą, kuris pirmiausiai buvo pateiktas Krašto apsaugos ministrui pulkininkui Juozui Papečkiui, po to – Vyriausybei bei Seimui. Projektas buvo priimtas visuose lygiuose beveik be sisteminių pakeitimų, tik su tam tikromis išlygomis, ir pradėtas vykdyti, nepaisant Mykolo Sleževičiaus vyriausybės vykdytos aktyvios valstybės lėšų taupymo politikos. Tiesa, teko išformuoti 1-ąjį artilerijos pulką išdalijant dalis kitiems trims artilerijos pulkams. Jiems buvo numatyta struktūra iš dviejų lauko baterijų (po 4 pabūklus) ir vienos haubicų baterijos (4 pabūklų). Kazio Škirpos pradėtas reformas nutraukė 1926 m. gruodžio 17 d. perversmas – dėl politinių įsitikinimų jis paliko savo postą, nors naujoji vadovybė jam siūlė tęsti pradėtą darbą.

Vėliau artilerijos modernizacijos projektus atnaujino Kariuomenės štabo viršininku tapęs pulkininkas (vėliau generolas leitenantas) Petras Kubiliūnas. Jam vadovaujant (1929–1934), buvo parengti projektai, kuriuos įgyvendinti teko „prie vairo“ stojusiai Stasio Raštikio reformatorių komandai – pavyzdžiui, sukurti priešlėktuvinės apsaugos sistemą. Didžiosios Britanijos gamyklose „Vickers-Armstrong“ buvo užsakyti 975 mm zenitiniai pabūklai, kurie po to sudarė tris 1935 m. sukurtos Priešlėktuvinės apsaugos rinktinės (PAR) baterijas[33]. 1932 m. Švedijos gamyklose „Bofors“ pakeisti visiškai sudilę rusiškų „tricolių“ pabūklų vamzdžiai[34], padaryta kitų atnaujinimų.

Tačiau iš esmės artilerija, kaip ir visa kariuomenė, pradėta modernizuoti pulkininkui-leitenantui Stasiui Raštikiui tapus pirmiausiai Kariuomenės štabo viršininku, vėliau – ir Kariuomenės vadu. Jis buvo susipažinęs su Kazio Škirpos pasiūlytu projektu ir vykdė beveik tas pačias reformas, kurias siūlė jo pirmtakas. Jam vadovaujant buvo vėl atkurtas 1-asis artilerijos pulkas, sukurta jau minėta Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė iš trijų baterijų po tris pabūklus, skirta iš oro pridengti sostinę Kauną bei aplink jį išsidėsčiusius strateginius objektus, tokius kaip Linkaičių ginklų dirbtuves bei sandėlius, karinius sandėlius Tryškiuose ir kt. Nupirkta visa tam reikalinga sekimo ir taikymo įranga. PAR buvo vienintelis visiškai motorizuotas artilerijos dalinys, aprūpintas daugiausiai sovietinės gamybos „ZIS–6“ sunkvežimiais[35]. Taip pat buvo suformuota Raitosios artilerijos grupė iš trijų baterijų, skirta ugnimi paremti tris kavalerijos pulkus. Grupė apginkluota 1932 m. suremontuotais rusiškais „tricoliais“ 76.2 mm lauko pabūklais. Kitas svarbus atnaujinimas buvo „reguliariųjų“ artilerijos pulkų ginkluotės kalibrų suvienodinimas. Tam, dar vadovaujant generolui Kubiliūnui, buvo pasirinktas prancūziškas standartas, gerai įvaldytas dirbant su jau turimomis prancūziškomis 75 mm lauko artilerijos patrankomis. Nupirkta tų pačių 1897 m. pabūklų modernizuotos versijos 1897/33 ginklų bei 105 mm 1934 m. modelio „Schneider-Creusot“ sistemos haubicų[36]. Iš Čekijos gamyklos „Škoda“ užsakyti 24 105 mm sunkiosios artilerijos pabūklai, tačiau jie ir kita ten užsakyta karo technika taip ir nepasiekė Lietuvos dėl Vokietijos įvykdytos Čekoslovakijos okupacijos[37].

1939 m. gegužės 1 d. Lietuvos kariuomenėje buvo 4 artilerijos pulkai, kiekvienas sudarytas iš 3 grupių po 2 lauko artilerijos baterijas ir 1 haubicų bateriją. Dar du pulkai buvo formuojami. Dalis baterijų buvo, kaip tada sakydavo, „suvystytos“, tai yra sandėliuose laukė mobilizacijai paruošta reikalinga ginkluotė, tačiau nebuvo artileristų. Karo atveju iš veikiančių baterijų turėjo būt išskirti „suvystytų“ baterijų įgulų branduoliai, kuriuos pastiprinti turėjo iš atsargos pašaukti rezervistai. Taikos metu 1939 m. iš viso artilerijoje tarnavo (pagal etatus) 3 475 karininkai ir kareiviai. Karo mobilizacijos atveju jų skaičius turėjo išaugti iki 11 507[38]. Artilerijos pulkai turėjo 114 vienetų 75 mm prancūziškų lauko artilerijos pabūklų, 70 prancūziškų haubicų, taip pat 19 rusiškų pilnai suremontuotų „tricolių“, 12 angliškų 83.4 mm lauko pabūklų ir 2 senas 155 mm patrankas. Iš viso 217 vamzdžių[39]. Buvo numatyta dar nusipirkti didelį kiekį ginkluotės, bet, deja, sovietinė okupacija suardė visus planus ir artileristus ištiko liūdnas visos Lietuvos kariuomenės likimas. Jau pačioje okupacijos pradžioje labai daug artilerijos karininkų tapo stalininių represijų aukomis, kiti nuteisti už dalyvavimą pokario rezistencijos kovose. Artileristu buvo ir 4-ajame pulke tarnavęs partizanų generolas Jonas Žemaitis-Vytautas (1909–1954).

Pabaigai – trumpai apie artileristų uniformas. Nuo 1920 m., kai buvo standartizuotos uniformos, artilerijos dalinių tarnybinė apranga buvo siuvama pagal visai kariuomenei bendrą „anglišką“ fasoną. Artileristų apykaklės trikampiai 1919–1923 m. buvo raudoni (visos kariuomenės rūšys turėjo savo spalvas), po 1923 m. uniformų reformos – juodi su raudonu apvadu, o po 1931 m. reformos iki pat 1940-ųjų – tiesiog juodi. Artilerijos armatūra, arba trafaretas, buvo tradiciniai du sukryžiuoti patrankų vamzdžiai, iš pradžių jie buvo segami į apykaklę, o nuo 1923 m. – prie antpečių. Taip pat antpečiuose buvo žymimas artilerijos pulko numeris[40].

Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkų portretų vinjetė. Karininkai stoję į artileristų tarnybą 1928-1929 m. Apatinėje eilėje, antras iš dešinės, ką tik baigęs Kauno Karo mokyklos artilerijos skyrių leitenantas Jonas Žemaitis. Autorius nežinomas. Kaunas (?). Apie 1929 – 1930 m. Trakų istorijos muziejus

Grįžtant prie vinječių, jų, kaip minėta, yra 17. Visose, išskyrus vieną, į ovalinius „rėmelius“ įkomponuota po 15 karininkų portretų, paskutinėje – 10 portretų. Tai ne vien rikiuotės karininkai, bet ir artilerijos daliniuose tarnavę karo valdininkai, karo gydytojai bei veterinarai. Portretai vinjetėse išdėstyti chronologiškai pagal kariškių tarnybos artilerijos daliniuose pradžios datą. Datų seka visose vinjetėse vientisa. Jos surašytos po kiekvienu portretu šalia karininko vardo, pavardės bei laipsnio, kurį jis turėjo pradėdamas artileristo tarnybą. Griežtos portretų išdėstymo tvarkos vinjetėse nėra. Laisvas plotas užpildytas patriotinės ar konkrečiai artilerinės stilistikos piešiniais. Kaip galima spręsti iš karininkų uniformų, portretai vienjetėms buvo fotografuoti ne to paties fotografo, bet daryti skirtingu laiku ir skirtingose vietose. Nuotraukose atsispindi visa Lietuvos kariuomenės uniformos kaita nuo 1919 iki 1929 metų, kuriais datuojami paskutiniai portretai. Matyti ir lauko, ir paradinės, ir vasarinės, ir žieminės uniformos, skiriamųjų ženklų ir artilerijos armatūros kaita. Pora karininkų net vilki civilius kostiumus. Tai nenuostabu, mat 1929 m. daugelis karininkų, Nepriklausomybės kovų dalyvių, jau seniai buvo išėję į atsargą ir tiesiog neturėjo naujo pavyzdžio uniformų, o ne vieno jau ir gyvo nebuvo.

Vinječių pagaminimo data gana aiški – chronologiškai paskutinėje vinjetėje, kaip jau minėta, tik 10 portretų vietoj kitoms vinjetėms būdingų 15-kos. Visi karininkai jose – ką tik Karo mokyklos Artilerijos skyrių baigę 1929 metų laidos leitenantai, stoję į rikiuotės tarnybą tų metų spalio 7 dieną. Taigi vinjetės gamintos arba pačioje 1929 metų pabaigoje, arba, labiausiai tikėtina, 1930-aisiais kaip viena iš Vytauto Didžiojo metų patriotinių renginių išraiškų. Deja, nėra jokių duomenų, kas konkrečiai jas gamino. Nėra jokių įrašų ar anotacijų, ir tai leidžia manyti, kad esamas vinječių komplektas nėra pilnas, turėjo būti dar viena – pirmoji vinjetė. Tai patvirtintų ir toks faktas: data po pirmuoju sąraše karininko (vėliau pulkininko) Vinco Geigos portretu – 1919 m. sausio 11 d. O artilerijos baterija, kaip jau minėta, buvo pradėta formuoti dar sausio 6 d. Jos nebūtų ga-

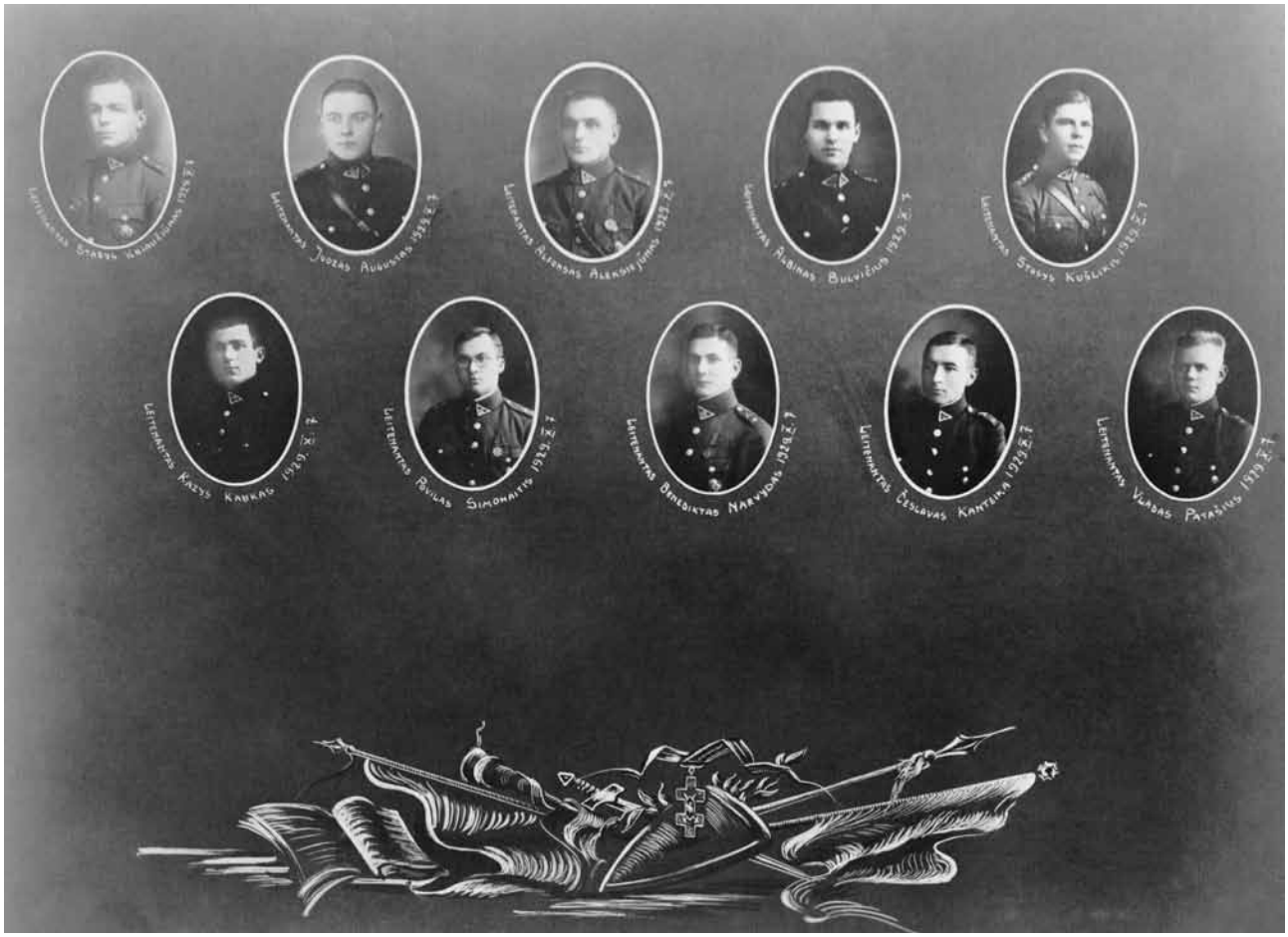

Lietuvos kariuomenės artilerijos karininkų portretų vinjetė. 1929 m. Kauno Karo mokyklos artilerijos skyrių baigę leitenantai. Autorius nežinomas. Kaunas (?). Apie 1929 – 1930 m. Trakų istorijos muziejus.

lėję formuoti neturėdami nė vieno karininko. Be to, vinjetėse nėra pulkininko Eduardo Jodko portreto. Taip, artilerijos karininkų sąrašas vinjetėse nėra pilnas, tai matyti vien iš to, kad tėra 17 iš 21 pirmos Karo mokyklos artileristų laidos „karužų“ portretų. Tačiau pirmojo artilerijos dalies vado portretas būtinai turėjo būti, nes 1930 m., kai buvo gaminama vinjetė, jis tebebuvo gyvas ir sveikas.

Kitas įdomus klausimas: kam vinjetės pagamintos? Klijų žymės nugarinėse pusėse ir mechaniniai pažeidimai rodo, kad vinjetės buvo ant kažko suklijuotos, o beveik vienodas jų dydis leidžia spėt, kad tai būta kokio nors albumo. Greičiausiai dėl to ir nėra jokių užrašų – nuplėšus nuotraukas, komentarai tiesiog liko ant albumo lapų. Tokie albumai tarpukariu buvo populiarūs ir toks vinječių komplektas nėra vienintelis – mažiausiai dar vieną panašų turi Karo muziejus. Be to, tarpukario karinė spauda pateikia daugiau informacijos: 1926 m. laikraštyje *Kardas* vienas skaitytojas klausė, kaip sekasi dar 1922 m. generolo Martusevičiaus nurodymu pradėtas projektas sukurti „Bendrą istorinį artilerijos albumą“, dėl ko artilerijos karininkai raginti siųsti tam savo portretus[41]. Keliais numeriais vėliau tame pačiame *Karde* paskelbtas komisijos Albumui rengti atsakymas, kad darbai esą juda, paskirta lėšų ir jau surinkta virš 200 portretų. Didelį albumo originalą buvo numatyta eksponuoti Karo muziejuje, o mažas jo kopijas planuota leist karininkams nusipirkti[42]. Kol kas nepavyko rast jokių duomenų, kad toks albumas būtų išleistas. Minėtas atsakymas išspausdintas mėnesį prieš 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą. Neaišku, kaip poperversminės perturbacijos kariuomenėje paveikė tuos projektus. Tačiau tuometinis raginimas karininkams siųsti savo portretus ir išlikusios vinjetės, panašu, kad gali būti susiję reiškiniai. Ar tik nebuvo vis dėlto padaryti kokie nors albumai karininkams, kad ir keleriais metais vėliau ir mažesniu mastu? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia papildomo archyvų tyrimo, koks buvo tolesnis minėto albumo likimas. Bet kuriuo atveju šios vinjetės yra įdomus istorijos šaltinis, išsaugojęs mums gausaus būrio okupacijos audrų išblaškytų Lietuvos kariuomenės karininkų portretus. Kai kuriuos – gal net vieninteliu egzemplioriumi.

Nuorodos:

1 Juozas Šipelis, „Artilerijos gyvenimo pirmas dešimtmetis“, in: *Mūsų žinynas*, 1928, nr. 45, p. 264.
2 *Ten pat.*
3 Vytautas Jokubauskas, Egidijus Papečkys, „Lietuvos kariuomenės artilerijos pabūklai 1919–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, t. 27, Kaunas: Lietuvos kariuomenės Karo kartografijos centras, 2012, p. 177.
4 J. Šipelis, p. 264.
5 Vytenis Statkus, *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.*, Čikaga: Vydūno jaunimo fondas, 1986, p. 87.
6 P. Sitavičius, „Pirmasis nepriklausomosios Lietuvos artilerijos šūvis“, in: *Karys*, 1936, nr. 14, p. 339.
7 V. Statkus, p. 87.
8 Algirdas Ažubalis, Rolanda Kazlauskaitė-Markelienė, Audronė Petrauskaitė, Bronius Puzinavičius, Feliksas Žigaras, kt., *Karo pedagogika Lietuvoje (1918–1940 m.*), monografija, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2007, p. 35.
9 V. Jokubauskas, E. Papečkys, p. 177–178.
10 V. Statkus, p. 94.
11 J. Šipelis, p. 270.
12 *Ten pat*, p. 270–272.
13 V. Statkus, p. 86–91.
14 Jonas Vaičenonis, *Lietuvos karių uniformos ir lengvieji ginklai XX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 37.
15 V. Statkus, p. 94.
16 Pranas Tvaronas, „Karo mokykla 1919–20–21 m.“, in: *Kariūnas*, 1934, nr. 13–14, p. 10.
17 V. Statkus, p. 94.
18 *Ten pat*, p. 91.
19 Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė Nepriklausomybės kovose*, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004, p. 288–306.
20 *Ten pat*, p. 295.
21 *Ten pat*, p. 321–330.
22 J. Šipelis, p. 279.
23 V. Liubinas, „Mūsų ginklai 1919–1920 metais“, in: *Mūsų žinynas*, karo mokslo ir literatūros žurnalas, leidžiamas kas 3-čią mėnesį, 1938, t. 35, nr. 11–12, p. 773.
24 J. Šipelis, p. 279.
25 *Ten pat*, p. 281.
26 *Ten pat*, p. 283.
27 *Ten pat*, p. 282.
28 V. Statkus, p. 95–96.
29 V. Liubinas, p. 774.
30 Gintautas Surgailis, *Lietuvos kariuomenė 1918–1998*, leidinys skirtas Lietuvos kariuomenės 80-osioms atkūrimo metinėms, Vilnius: Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministerija, 1998, p. 40–43.
31 V. Jokubauskas, E. Papečkys, p. 181.
32 „Klaipėdos įgula“, in: Karys, 1928, nr. 28, p. 552–553.
33 V. Jokubauskas, E. Papečkys, p. 194.
34 Stasys Birutis, „Lietuvos kariuomenės ginklavimasis“, in: *Karys*, 1991, nr. 5, p. 260.
35 E. Vaidotas, „Priešlėktuvinės apsaugos rinktinė 1935–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, t. 25, Vilnius: Krašto apsaugos ministerijos Bendrųjų reikalų departamento Informacinio aprūpinimo tarnyba, 2010, p. 242–243.
36 V. Jokubauskas,, E. Papečkys, p. 205–206.
37 *Ten pat*, p. 213–214.
38 Jonas Vaičenonis, „Lietuvos kariuomenės modernizacija (1926–1940)“, in: *Darbai ir dienos*, 2000, nr. 21, p. 170.
39 V. Jokubauskas, E. Papečkys, p. 220.
40 Jonas Vaičenonis, „Lietuvos respublikos kariuomenės uniformos raida 1918–1940 m.“, in: *Karo archyvas*, t. 14, 1992, p. 102.
41 „Skaitytojų balsai“, in: *Kardas*, 1926, nr. 25, p. 11.
42 „Mūsų kariuomenės gyvenimas“, in: Kardas, 1926, nr. 32, p. 11.

THE VIGNETTES OF ARTILERY OFFICERS IN THE COLLECTIONS OF TRAKAI HISTORY MUSEUM: A BRIEF HISTORY OF ARTILLERY OF INTERWAR LITHUANIAN ARMED FORCES

Vytautas Tenešis
Trakai History Museum

This year we commemorate the proclamation of the Act of Independence of Lithuania of 16th February 1918 and the 100th anniversary of the establishment of the Independent Lithuanian Republic. In the same year, the Lithuanian Armed Forces were established, whose one type of weapons was artillery.

Since the second half of the 14th century, the artillery in Lithuania has been playing a significant role and each army could not do without this type of weaponry. This was especially seen during the wars of 19th century, and especially in World War I (1914–1918), where without the backing of powerful artillery, the attacks of land forces became impossible. The majority of officers – the founders of Lithuanian Armed Forces – were the participants of World War I, who survived strafes in trenches and who perfectly understood the importance of artillery for newly formed army.

In 2012, Trakai History Museum acquired the collection of 17 photo vignettes with the portraits of the officers of interwar Lithuanian Armed Forces. After analyzing the biographies of these officers, it was found that all of them served in the artillery units of Lithuanian Armed Forces. They are not only the officers of lineup but also the military servicemen, military doctors, and vets serving in the artillery units. Below each portrait, each officer's name, surname, rank, and the date of the beginning of service in the army are indicated. The vignettes were made c. 1929–1930, as one of the expressions of patriotic events of Vytautas the Great year. It is assumed that the vignettes were the part of the album featuring the history of the artillery units of Lithuanian Army Forces between 1919 and 1929. However, the year of 1929 is not a limit, as the majority of officers depicted in the vignettes continued their military service in later years, i.e. until the destruction of Lithuanian Armed Forces in 1940.

ABIPUS OBJEKTYVO: NEPRIKLAUSOMYBĖS ŽENKLAI PRIEŠKARIO FOTOGRAFIJOSE

Dr. Zita Pikelytė
Panevėžio kraštotyros muziejus

Iki Lietuvos valstybės atkūrimo fotografija jau buvo nuėjusi ilgą vystymosi kelią. Technologiniams procesams paprastėjant ir pingant, fotografija tapo prieinama plačiajai visuomenei: didėjo paklausa, steigėsi naujos ateljė, fotografijos įmonės plėtė paslaugų spektrą. Galiausiai, įsigijęs fotoaparatą, žmogus pats galėjo fiksuoti savo aplinką, o sudėtingesnius, daugiau išmanymo reikalaujančius darbus – fotojuostų ryškinimą ir nuotraukų gamybą – patikėti profesionalams. Tarpukario gyvenimas buvo gana gausiai užfiksuotas tiek profesionalių fotografų, tiek fotografijos menininkų, tiek savamokslių mėgėjų. Didelė dalis šalies vizualiosios istorijos pražuvo per Antrąjį pasaulinį karą ir sovietinę okupaciją, vis dėlto iš išlikusių Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpio fotografijų galima sudėlioti gana informatyvų tuometinės šalies vaizdą: nemažai nuotraukų išsaugota asmeniniuose šeimų albumuose, sukaupta privačiose kolekcijose ir atminties institucijų fonduose bei archyvuose.

Kur kas sunkiau atsekti pačių fotografų istorijas. Vieni buvo nukankinti ar sušaudyti, kiti ištremti, tretiesiems pavyko pasitraukti į Vakarus, likusieji stengėsi prisitaikyti prie pakitusio gyvenimo. Kartais didelėmis pastangomis ieškant ar dėl atsitiktinumų pavyksta atsekti išblaškytus likimus, papasakoti jų istorijas, tik jau ne nuosekliai, bet su daugybe iškylančių klausimų, į kuriuos, deja, nebėra kam atsakyti.

Nepriklausomybės ženklai fotografijose – tai laisvę apgynusių savanorių portretai ir įamžintos jų kovos, stiprėjančios kariuomenės kasdienybė, valstybiniai apdovanojimai ir valstybingumo simboliai, užfiksuotos tautinės ir pilietinės savimonės apraiškos, valstybinės šventės, minėjimai, mitingai. Visa tai, kas žvelgiant į to meto nuotraukas leidžia didžiuotis savo valstybe, savo tauta, lietuviška savastimi. Straipsnyje išskiriamos keturios nuotraukų grupės, jose plačiau aptariami įdomesni atvejai. Pažintis su daugelyje šalies muziejų saugomomis tarpukario fotografijomis leido žvelgti labiau apibendrintai, o susitikimas su prieškario Panevėžio fotografo Antano Patamsio vaikaičiu Artūru Patamsiu padėjo atversti daug metų neaptiktus jo senelio gyvenimo knygos puslapius.

Savanorių portretai, Lietuvos kariuomenė fotografijose

1918 m., šalies vadovybės pakviesti, į savanorių gretas stojo įvairaus amžiaus vyrai ir jaunuoliai, palikę namus, darbus, tuščius gimnazijų suolus. Išeidami ginti tėvynės laisvės, jie kaip prisiminimą artimiesiems palikdavo savo atvaizdą. Arba atsiųsdavo iš tarnybos vietos kaip ženklą, kad dar esą gyvi. Fotografuodavo-

Vyčių kaimo (Panevėžio apskr.) savanoriai Jonas Nakrošis (kairėje) ir jo pusbrolis Stanislovas Mačikūnas. 1920 m. PKM20650 F4462

Lietuvos kariuomenės tankas „Kerštas“ pratybose. XX a. 4 deš. PKM22457 F4997

si po vieną, su draugais ar visu būriu, fotostudijose ir atvirame ore. Savanorių nuotraukos – unikalus šaltinis tiek siekiant nustatyti jų tapatybes, tiek tiriant tuometinę karių aprangą bei ginkluotę.

Pasibaigus mūšiams nemaža dalis savanorių baigė karo mokyklą ir liko tarnauti besikuriančioje Lietuvos kariuomenėje. Antspaudai ant nuotraukų rodo, kad kariuomenės pulkai turėjo savo fotografus: pavyzdžiui, Pirmasis husarų pulkas – A. Meištavičių[1], K. Ripskį[2], Ketvirtasis pėstininkų pulkas – Antaną Patamsį[3]. Nuotraukose atspindėta karių kasdienybė ir šventės, pratybos ir poilsio akimirkos. Jos buvo publikuojamos tuometinėje spaudoje – žurnaluose *Karys*, *Trimitas,* kt.

Kariuomenės fotografijų išliko palyginti gausiai. Jos – ypač tos, kuriose užfiksuota ginkluotė, technika, įranga – labiausiai domina karybos specialistus ir istorikus.

Nepriklausomybės kovų įamžinimas, valstybiniai apdovanojimai

Nurimus mūšiams ir įtvirtinus nepriklausomą Lietuvą, pasižymėję savanoriai buvo apdovanoti medaliais, tad vėlesnės savanorių ir karių fotografijos yra vienas iš šaltinių tyrinėjant šalies valstybinius apdovanojimus.

Siekiant įamžinti kautynių ir kovotojų žūties ar palaidojimo vietas, buvo statomi paminklai, tvarkomi savanorių kapai. Tokių iniciatyvų ypač padaugėjo artėjant Lietuvos Nepriklausomybės dešimtmečio minėjimui 1928-aisiais. Viena iš jų – dailininko Adomo Varno ir Kauno karo muziejaus direktoriaus generolo Vlado Nagevičiaus suorganizuotas Lietuvos kryžių atstatymo ir išsaugojimo sąjūdis. Varnas pagal Lietuvos senųjų kryžių pavyzdžius ir atskirų regionų stilistinius ypatumus sukūrė kryžių projektus. Šalyje buvo pastatyta apie 1000 naujų kryžių, kurie vadinti „Dešimtmečio“ arba „Nepriklausomybės“ kryžiais. Kažin, kiek jų tebestovi iki šių dienų? Tik fotografijose išliko Panevėžio miesto centre, prie Švč. Trejybės bažnyčios šventoriaus, pastatytas stogastulpis. Jį 1932 m. užfiksavo Balys Buračas[4]. Sovietmečiu bažnyčia buvo uždaryta, nugriautas ir šalia jos stovėjęs stogastulpis.

Kita iniciatyva paminėti Nepriklausomybės atgavimo dešimtmetį ir aktualizuoti okupuotos istorinės sostinės klausimą buvo Vilniui vaduoti sąjungos Tauragės Naumiesčio skyriaus pirmininko Stepono Zalepūgos išleisti atvirukai su iš pašto ženklų sudėliotu šūkiu: „Mes be Vilniaus nenurimsim!“. Atviruko centre įkomponuotas Vytis, viename šone – Gediminaičių stulpai, kitame – Prezidento Antano Smetonos portretas[5].

Palangos prijungimo prie Lietuvos iškilmės. 1921 m. kovo 30 d. PKM21749 F4649

Valstybinės šventės, minėjimai, mitingai

Fotografijos ne tik fiksuoja įvykius, bet kartu leidžia pajausti jiems teikiamą svarbą, užčiuopti laiko dvasią, stebėti kintančius papročius ir tradicijas. Mėginta įamžinti visas svarbiausias šventes – Vasario 16-osios minėjimus, mitingus, iškilmes įvairiomis progomis.

Viena plačiausiai fotografijose atspindėtų iškilmių Pirmosios Lietuvos Respublikos metais – Vytauto Didžiojo mirties 500 metų minėjimas, kuris tapo bene reikšmingiausiu tarpukario politikos ir kultūros įvykiu. 1430-ieji buvo ne tik Lietuvos didžiojo kunigaikščio mirties (spalio 27 d.), bet ir neįvykusio karūnavimo (rugsėjo 8 d.) metai. Tad 1930-ieji buvo paskelbti Vytauto Didžiojo metais. Pirmuoju jubiliejiniu renginiu tapo Nepriklausomybės dienos minėjimas vasario 16 dieną. Sudėtingiausia jubiliejinių iškilmių ceremonija – Vytauto Didžiojo paveikslo ir Raportų knygos kelionė per Lietuvą – prasidėjo 1930 m. liepos 15-ąją, Žalgirio mūšio dieną, ir truko iki rugsėjo 7-osios – Vytauto karūnavimo dienos išvakarių. Specialiu įstatymu rugsėjo 8-oji buvo paskelbta Tautos švente ir tapo pačia iškilmingiausia minėjimo diena[6]. Šią kelionę ir iškilmes fiksavo šalies ir vietos fotografai, iš jų nuotraukų 1933 m. išleistas 474 puslapių *Vytauto Didžiojo mirties 500 metų sukaktuvėms paminėti albumas*[7] – solidžiausias 1918–1940 m. Nepriklausomoje Lietuvoje išleistas leidinys.

Visus metus visoje Lietuvoje vykę pilietiškumą ugdantys renginiai žadino susiskaldžiusios visuomenės patriotinius jausmus. Nenuostabu, kad ir pavieniai žmonės fotografuodamiesi reiškė savo

Merginos Stasė ir Liucija. Mažeikiai, 1930 m. MM10804 F2262

pilietines pozicijas, rinkdamiesi nuotraukų siužetus, aksesuarus, simboliką. Vienas tokių pavyzdžių – nežinomo fotografo Mažeikiuose užfiksuotas dviejų draugių portretas. Nuotraukoje merginos tapatinasi su tuo metu itin populiarintu lietuvaitės įvaizdžiu: vilki tautinius drabužius, ilgi plaukai supinti į dvi kasas. Jos fotografuojasi namuose skaitančios knygą – juk jaunai šaliai reikia apsiskaičiusio, išsilavinusio jaunimo. Šalia vienos merginos ant staliuko padėtas ir į sieną atremtas valstybės simbolis „Vytis“ su šūkiu: „Valio Nepriklausoma Lietuva!“. Jam nuotraukoje suteikiama ypatinga svarba – jis nėra antrame plane – ne pakabintas ant sienos, o pastatytas greta portretuojamųjų. Tai rodo šių merginų patriotinį nusiteikimą, meilę ir pagarbą savo valstybei. Merginų poziciją pa-

Panevėžio pašto, telegrafo ir telefono darbuotojai, minėdami Lietuvos prezidento Antano Smetonos 60-mečio jubiliejų. Panevėžys, 1934 m. J. Žitkaus nuotrauka. PKM19658 F4300

tvirtina užrašas kitoje nuotraukos pusėje: „Julyt! Prisimink 1930-tuosius Vytauto Didžiojo metus ir mane su Liuce. Dr. Stasė. Mažeikiai, 1931 m. II. 15 d.“[8]

Didingai paminėję Vytauto Didžiojo jubiliejų, po kelerių metų tautininkai nutarė 1934 m. iškilmingai atšvęsti ir Prezidento Antano Smetonos 60-metį. Sumanyta Tautos vadą pagerbti organizuotai, pasiruošimą ir pačias iškilmes paversti visuomenę mobilizuojančiu ir vienijančiu reiškiniu. Jubiliejaus minėjimas buvo perkeltas iš rugpjūčio 10 į rugsėjo 8-ąją, Tautos šventės dieną. Iškilmės buvo rengiamos visuose šalies miestuose bei miesteliuose, o paskaitos skaitomos kiekviename kaime[9]. Nors rašoma, kad Smetonos sukaktuvės iškilmių ir renginių gausumu pralenkė net Vytauto Didžiojo minėjimą, vis dėlto tai atspindinčių fotografijų teko matyti nedaug.

Visuomenę telkia ne tik šventės, ypač vienija bendri išgyvenimai. 1933 m. tragiška lakūnų Stepono Dariaus ir Stasio Girėno žūtis visai netoli tėvynės tapo visos tautos tragedija. „Žuvusių lakūnų laukė apie 50 000 žmonių. Bažnyčių varpai ir fabrikų sirenos laidotuvių procesiją palydėjo iki Arkikatedros bazilikos, kur visą naktį žmonės ėjo atsisveikinti su tautos didvyriais.“[10] Šiuos įvykius fiksavo daug fotografų, o Jokūbas Skrinskas dar tais pačiais metais išleido fotoatvirukų narsiems Atlanto nugalėtojams atminti[11].

Valstybės simboliai ir tautinės tapatybės apraiškos fotografijose

1918 m. atkurtoje Lietuvos valstybėje ypač svarbiu nacionalinės kultūros dėmeniu buvo laikomas liaudies menas. Viena iš tautinės savasties, lietuvybės jausmo išraiškos priemonių – tautinė apranga. Nuosekliai, ypač 4 dešimtmetyje, skatinta ją dėvėti iškilmin-

Ketvirtojo pėstininkų Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko karių grupė stovykloje Gaižiūnų poligone prie iš molio nulipdytos Lietuvos karaliaus Mindaugo statulos. Iš kairės ketvirtas stovi pulko vadas Vaclovas Žadeika. XX a. 4 deš. PKM24102 F5706

Darželis, suformuotas valstybingumo ženklais – Dvigubu kryžiumi ir Gediminaičių stulpais. XX a. 4 deš. PKM38594

gomis progomis – religinių ir valstybinių švenčių metu. Fotografijose dažniausiai matyti tautiškais kostiumais vilkintys saviveiklininkai ar tam tikrų moterų organizacijų narės, rečiau – asmenys privačioje aplinkoje, pavyzdžiui, nuotaka per vestuves ar portretuojantis. Vyrų aprangoje dažniausiai naudojamas tik akcentas – vietoj kaklaraiščio ryšima tautinių raštų juostelė.

Palyginti dažnas atributas tarpukario portretinėse fotografijose – laikraštis ar žurnalas, kurio pavadinimas aiškiai įskaitomas ir demonstruoja portretuojamųjų nuostatas, pomėgius, priklausymą kokiai nors organizacijai ar socialinei grupei. Kartais nuotraukose kasdienės aplinkos daiktai pateikiami kaip simboliai. Pavyzdžiui, nežinomo fotografo 1924 m. padarytame knygnešio Antano Bataičio iš Smilgių valsčiaus (Panevėžio apskr.) portrete[12] matome priešais kamerą pozuojantį kaimietį – senolį namų darbo drabužiais, vienoje rankoje gniaužiantį kepurę, kita prilaikantį ant aplūžusios dėžės pastatytą pintinę su knygomis ir ant jų uždėtais obuoliais. Į pintinę atremtas laikraštis *Varpas* – vienas iš knygnešių platintų laikraščių – nuotraukoje tampa iškalbingu laiko ženklu. Visi atributai panaudoti tikslingai, kaip simboliai, padedantys atskleisti senuką buvus knygnešį.

Antanas Patamsis pas seserį Anną Niujorke (JAV). 1948 m. Artūro Patamsio asmeninis archyvas

Per visą pirmosios Nepriklausomybės laikotarpį įvairiais valstybės simboliais buvo puošiamos vinjetės. Naudoti Lietuvos didžiųjų kunigaikščių atvaizdai, Gedimino kalno piešinys, Gediminaičių stulpai, dvigubas kryžius, skulptoriaus Juozo Zikaro sukurta „Laisvės“ statula. Įdomios fotografijos, kuriose užfiksuota, kaip valstybės simboliai naudoti formuojant aplinką, gėlių darželius.

Kitapus objektyvo

Antanas Patamsis – vienas įdomiausių prieškario Panevėžio fotografų. Ilgai informacija apie jį buvo labai miglota: keli dokumentai archyvuose ir užuomina, kad karo pabaigoje pasitraukė į Vakarus. Šiandien jau galime sekti jo gyvenimo pėdsakais.

Antanas Patamsis gimė 1908 m. vasario 4 d. Balelių kaime, Taujėnų valsčiuje[13]. 1910 m. tėvai Juozas Patamsis ir Pranciška Banionytė-Patamsienė su dvejų metų Antanuku ir besilaukdami antro vaiko kartu su trimis Juozo seserimis ir kitais apylinkių gyventojais išvyko į JAV. Kurį laiką šeima gyveno Niujorke, vėliau persikėlė į Detroitą. 1911 m. jiems gimė dukra Anna. Prasigyvenusi Patamsių šeima 1914 m. pavasarį grįžo į gimtinę ir netrukus susilaukė sūnaus Juozo. Išgyvenę Pirmojo pasaulinio karo negandas, 1921 m. iš santaupų Patamsiai nusipirko namą Troškūnuose ir atidarė krautuvę[14]. Ten pat abu broliai Antanas ir Juozas išbandė fotografo duonos, tačiau tik Antanas šį pomėgį pavertė verslu. Nuo 1923 m. savo nuotraukas siuntinėjo į įvairius Lietuvos dienraščius, savaitraščius bei žurnalus, o nuo 1929-ųjų

už jas pradėjo gauti ir honorarus. Mėgino stoti į Lietuvos žurnalistų sąjungą: 1932-aisiais parašė prašymą, pridėdamas reikiamas rekomendacijas; valdyba nukreipė jį į neseniai įsikūrusią Lietuvos fotomėgėjų sąjungą[15], tačiau šios organizacijos rengtų fotografijos parodų kataloguose Patamsio pavardės nėra.

Kaip rodo antspaudai ant nuotraukų, tarnaudamas kariuomenėje Antanas buvo Ketvirtojo pėstininkų Lietuvos karaliaus Mindaugo pulko fotografu. 1931 m. jis atidarė ateljė Panevėžyje. Jo nuotraukų galima rasti to meto spaudoje[16]. Kultūros istorijos požiūriu, vertingiausia yra tai, kad jis mėgo fotografuoti miestą, atskirus objektus, įvykius, tad jo nuotraukos padeda atkurti prieškarinio Panevėžio vaizdų ir įvykių panoramą.

Patamsis buvo aktyvus, visuomeniškas žmogus, priklausė „Geležinio vilko“ (1929 m.), šaulių organizacijoms, Lietuvių prekybininkų, pramonininkų ir amatininkų (Lietuvių verslininkų) sąjungai, 1939 m. ėjo šios sąjungos Panevėžio skyriaus valdybos pirmininko pareigas[17]. 1944 m. liepos 21 d. artėjant sovietų armijai, pagal Lietuvos laisvės armijos direktyvą, visi šauliai ir atsargos kariai jungėsi į karinius junginius. Patamsis buvo priskirtas organizaciniam sektoriui[18]. Liepos 29 d. Plinkšių dvare per 1000 kovotojų susibūrė į Tėvynės apsaugos rinktinę. Remiami besitraukiančios vokiečių kariuomenės (ši juos aprūpino prancūziškais ginklais, vokiškomis uniformomis, tik ant dešinės rankovės buvo prisiūti Gediminaičių stulpai), buvo pasiryžę ginti savo šalį nuo sovietų armijos, kurios žiaurumą patyrė pirmosios okupacijos metu 1941-aisiais. Nelygioje kovoje pralaimėję Sedos kautynes, likę gyvi kovotojai vieni išėjo į miškus partizaninei kovai, kiti traukėsi į Vakarus.

Patamsiui pavyko gauti civilius drabužius ir patekti į vieną iš krovininių laivų „Messina“, kuris nugabeno pabėgėlius į Pillau (Piliava, dabar Baltijskas) uostą. Iš ten kartu su gyva pabėgėlių upe pėsčiomis traukė į Vokietijos gilumą. Žmona Vladislava Kuliešiutė-Patamsienė su jauniausiuoju sūnumi Tautvydu liko Panevėžyje, du vyresnieji vaikai – Gražina ir Pranciškus – už fronto linijos pas senelius Troškūnuose. Taip su šeima ir nebesusitiko. Traukiniu nusigavęs iki Leipcigo, Patamsis buvo sulaikytas ir išvežtas dirbti ūkio darbų į Kirchscheidungeno dvarą pas grafus Schulenburgus. Vėliau pateko į Viurcburgo pabėgėlių stovyklą. Verslininko ir finansininko (juo dirbo vokiečių okupacijos metais „Lietūkio“ malūne Panevėžyje) patirtis padėjo išgyventi sunkumus. 1946 m. iš sutaupytų pinigų nusipirko fotoaparatą ir atidarė ateljė „Gražina“. Po poros metų, gavęs sesers Annos, kuri 1927 m. grįžo atgal į savo gimtinę, iškvietimą, išvyko į JAV. Išvyko ne tik ilgėdamasis tėvynės, bet ir žinodamas, jog 1948 m. mirė jo žmona Vladislava, palikdama vaikus našlaičiais.

Amerikoje Patamsis gyveno aktyvų visuomeninį gyvenimą, bendradarbiavo lietuvių spaudoje. Su dukra Gražina susitiko tik 1978-aisiais, po 30 nesimatymo metų. Mirė 1996 m. balandžio 11 d. Fort Myers mieste. Laisvos Lietuvos, deja, taip ir nebepamatė, į tėvynę grįžo tik urna su pelenais.

Tarpukario laikotarpiu, ypač 4 dešimtmetyje, fotografija jau nebuvo prabanga, ji plačiai paplito kasdieniame gyvenime – kai kam tapo verslu, kai kam pramoga, kai kam gyvenimo būdą pakeitusiu pomėgiu. Tačiau daugelis to meto fotografų archyvų neatlaikė Antrojo pasaulinio karo ir sovietmečio naikinamosios galios. Privačiose kolekcijose, šeimų albumuose ir atminties institucijose saugomos fotografijos padeda sudėlioti įdomų prieškario Lietuvos paveikslą.

Antanas Patamsis buvo vienas iš tų žmonių, kurie dokumentavo ir įvaizdino 1918–1940 m. nepriklausomos Lietuvos gyvenimą. Nors jo fotoarchyvas neišliko, Panevėžio kraštotyros muziejuje siekiama sukaupti kuo daugiau ir įvairesnių Patamsio nuotraukų. Vaikaičio Artūro Patamsio pastangomis pamažu aiškėja ir sudėtingas fotografo likimas – iš dukters Gražinos Patamsytės atsiminimų, paties senelio Antano Patamsio laiškų ir užrašų, giminių pasakojimų, likusių dokumentų, JAV spaudos puslpių. Tad į Lietuvą grįžo ne tik urna su pelenais – į tėvynę grįžta ir šio žmogaus gyvenimo istorija.

Nuorodos:

1 Pirmojo husarų Lietuvos Didžiojo Etmono Jonušo Radvilos pulko karininkai kieme prie automobilio, Kretingos muziejus, KM21944 IF4604.

2 „Pulke yra savo geras fotografas likt. vyr. pusk. K. Ripskis, kuris turi gerą nuosavą foto aparatą. Jam yra leista naudotis ir pulko aparatu, kuriuo galima fotografuoti staigius momentus. Vyr. pusk. Ripskis fotografavimo srity turi gabumų ir tą darbą mėgsta, todėl ir dabar dar toj srity savo lėšomis daugiau specializuojasi. Nuotraukas padaro greit, gerai ir pigiai, todėl gusarams netenka kur toliau vykti, ypač su savo ištikimais draugais žirgais fotografuotis ir brangiau mokėti. Būdamas visą laiką čia pat pulke, jis visada padaro svarbesniųjų pulko gyvenimo įvykių nuotraukas, kurios yra labai svarbios pulko istoriškai medžiagai.“ Žr. V. P. Petkevičius, „Pulko fotografas“, in: *Karys*, nr. 18, 1931 balandžio 30, p. 362.

3 Karių priesaika, Panevėžio kraštotyros muziejus, PKM30068 F9046.

4 *Senasis Panevėžys. Henriko Grinevičiaus atvirukų ir fotografijų kolekcija*, sudarytoja ir tekstų autorė Zita Pikelytė, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 2015, p. 80.

5 Panevėžio kraštotyros muziejus, PKM 19659 F4301. 1930 m. S. Zalepūga išleido kitą panašų atviruką su šūkiu: „Pasauli, lietuviai Vilniaus nepamirš“, žr. *Panevėžio kraštas virtualiai*, prieiga internete: https://paneveziokrastas.pavb.lt/istorijos-puslapiai/vilniui-vaduoti-sajungos-panevezio-apygarda-1932-1939-m/, žiūrėta 2018-10-01.

6 Giedrius Viliūnas, „Vytauto Didžiojo kultas tarpukario Lietuvoje“, in: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos: nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*, nr. 17, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2001, p. 77.

7 *Vytauto Didžiojo mirties 500 metų sukaktuvėms paminėti albumas 1430–1930,* Kaunas: „Spindulio“ spaustuvė, 1933.

8 Mažeikų muziejus, MM10804 F2262.

9 Liudas Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 288.

10 Juozas Zujus, „Stepono Dariaus ir Stasio Girėno transatlantinio skrydžio 80-metis“, in: *Aviacijos technologijos*, 2013, nr. 1 (2), p. 5–6, prieiga per internetą: http://www.at.vgtu.lt/index.php/at/article/viewFile/at.2013.26/pdf_1, žiūrėta 2018-11-15.

11 Fotoatvirukas „Kapitonas Steponas Darius“, Panevėžio kraštotyros muziejus, PKM24124 F5798; fotoatvirukas „Lakūnas Stasys Girėnas“, Panevėžio kraštotyros muziejus, PKM24125 F5799; fotoatvirukas „Mūsų Tautos Garbė – Atlanto Nugalėtojai“, A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinis muziejus, VŽM13244 F3494.

12 Šiaulių „Aušros“ muziejus, T-N901.

13 Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), F. 1240, Ap. 11, B. 1700; ten pat, B. 1720.

14 A. Patamsio biografija atkurta pagal dukters Gražinos Patamsytės-Gusevienės prisiminimus, saugomus jos sūnaus Artūro Patamsio šeimos arcghyve.

15 LCVA, F. 610, Ap. 1, B. 242 Lietuvos žurnalistų sąjunga, 1932, p. 2.

16 „Panevėžio moterų šaulių Mirgos būrio sanitarinių kursų klausytojos ir klausytojai su rinktinės vadu (vidury) pulk. lt. Andrašūnu, rinktinės moterų šaulių vade mok. Bilevičiūte, rinkt. Vado pad. Kap. Petruševičium, lektoriais ir svečiais“, in: *Trimitas*, nr. 19, 1936 gegužės 7, p. 450.

17 LCVA, F. 605, Ap. 2, B. 65, L. 23.

18 Pasakojimas apie A. Patamsio pasitraukimą iš Lietuvos parengtas pagal jo paties prisiminimus, saugomus Artūro Patamsio šeimos archyve.

ON THE BOTH SIDES OF LENS: THE SIGNS OF INDEPENDENCE IN THE PHOTOGRAPHS OF THE PRE-WAR PERIOD

Dr. Zita Pikelytė
Panevėžys Local Lore Museum

The signs of Independence in photographs are the portraits of volunteers who defended the freedom and the reflections of their fights. The routine of growing army, state awards and symbols of statehood, the manifestations of national and civic self-awareness, state celebrations, commemorations, and meetings are captured in these photographs. Everything depicted in the photographs of that time makes it possible to be proud of your country, your people, and Lithuanian nature. The four groups of photographs are analysed in the article, more interesting cases are discussed in more detail.

Another part of the article “Beyond the Lens” reveals the fate of Antanas Patamsis, who was one of the most interesting photographers in pre-war Panevėžys, and who documented and depicted the life of Independent Lithuania of the year 1918–1940.

TARPUKARIO TELŠIŲ ŽENKLAS – ŽEMAIČIŲ MUZIEJUS „ALKA“

Janina Bucevičė
Žemaičių muziejus „Alka“

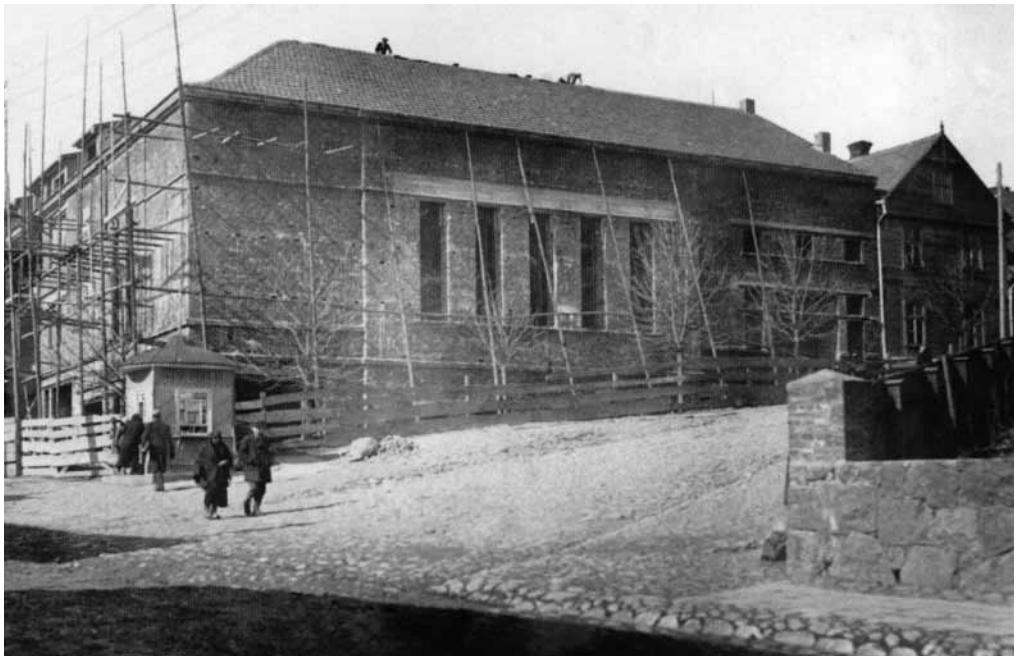

Telšių vyskupijos Kurijos salės (dabar – Žemaitės dramos teatras) statyba 1936 m. Žemaičių muziejus „Alka“, ŽAM P-F 1041

Tarpukariu Telšiai, kaip regiono centras ir Žemaitijos sostinė, sparčiai augo. 1931 m. Telšiai tapo lygiaverčiu miestu greta Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio. Augančiame mieste iškilo daug modernizmo stiliaus statinių. Telšių miesto augimą lėmė ne tik prekybos ir pramonės plėtotė, nutiestas geležinkelis per Telšius, sujungęs miestą su Klaipėda ir Šiauliais, bet ir pačių telšiškių pilietinės iniciatyvos. Vienas ryškiausių tokių pavyzdžių yra Žemaičių muziejaus „Alka“ įsteigimas.

1931 m. grupė gimtojo Žemaičių krašto patriotų telšiškių susibūrė į Senovės mylėtojų draugiją „Alka“ ir 1932 m. vasario 16 d. įkūrė Žemaičių muziejų „Alka“ išnuomotame naujame Albino Holšanskio mediniame pastate Birutės gatvėje. Pirmuoju muziejaus direktoriumi tapo poetas Pranas Genys[1]. Tačiau medinis pastatas dėl gaisro grėsmės muziejui ne itin tiko, be to, buvo atokiau nuo miesto centro. Todėl 1932 m. spalio 1 d. muziejus perkeltas į naujai išnuomotą mūrinį pačiame miesto centre esantį Prano Girdvainio namą Prezidento A. Smetonos (dabar – Respublikos) gatvėje. Daugėjant eksponatų, nuomojamos patalpos muziejui pasidarė per ankštos ir Senovės mylėtojų draugija „Alka“ nutarė rinkti aukas ir statyti muziejų ant Žaliojo kalno. Architektas Steponas Stulginskis nemokamai suprojektavo modernizmo stiliaus pastatą, specialiai pritaikytą muziejui[2]. Tiesa, architektas siūlė draugijai ieškoti vietos muziejaus statybai miesto centre, kad pritrauktų daugiau lankytojų, nes Žaliasis kalnas tuo metu buvo beveik miesto pakraštyje. Tačiau draugija, kuri planavo statyti didelį Žemaičių istorijos muziejų, o šalia dar įkurti Žemaitijos kaimo muziejų ir poilsio parką prie ežero, nesutiko keisti planų, juolab kad jau tada miestelėnai brandino planą įkurti pasivaikščiojimo takus palei Masčio ežero pakrantę, be to, buvo baiminamasi retsykiais miestą siaubusių gaisrų.

Taigi 1936 m. buvusio Dirkstelių dvaro žemėje ant Žaliojo kalno pradėtos muziejaus statybos. Pastato architektūra pasižymėjo funkcionalumu. Į priekį išsikišęs pagrindinio įėjimo ir laiptinės-vestibiulio bokšto pavidalo tūris su prigludusiu žemesniu korpusu užstojo už jo į pietus atsišakojantį salių korpusą. Vienintelės dekoratyvinės detalės – Žemaitijos herbas bokšto viršuje ir užrašas „Alkos muziejus“ – buvo sutelktos pagrindiniame fasade. Optiškai pastatą aukštino vertikali bokšto langų juosta. Muziejaus pastate suprojektuota 18 ekspozicijos salių, saugyklos, darbo

Telšių vyskupų rūmai, pastatyti 1929–1930 m. Fot. nežinomas. Telšiai, 4 deš. Žemaičių muziejus „Alka“, ŽAM GEK 32886/38

ir pagalbinės patalpos. Vykusiai panaudojus nelygų vietovės reljefą, muziejaus pastatas tapo tarsi sukomponuotas iš trijų skirtingo aukščio tūrių. Muziejaus pastato vertė – 60 000 Lt[3]. Muziejaus statybos komitetui pirmininkavo Dantės „Dieviškosios komedijos“ į lietuvių kalbą vertėjas prelatas Jurgis Narjauskas, statybos reikalų globėju sutiko būti tuometinis švietimo ministras Juozas Tonkūnas, statybos komiteto reikalų vedėju išrinktas apskrities gydytojas Jonas Mikulskis, nariais – vaistininkė V. Augustaitienė-Goeldneraitė, Telšių miesto burmistras inžinierius J. Slabšys, pradžios mokyklų inspektorius V. Gvalda[4]. Aukoms rinkti buvo išspausdinti meniški aukų lapai su tekstu:

> Žemaičių sostinėje, ant Masčio ežero kranto, kur prieš amžius stovėjo Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių Telšių dvaras, o vėliau didikų Sapiegų rūmai, dabar statomas muziejus, kuris skiriamas sukrauti ir apsaugoti nuo sunykimo Žemaičių krašto istoriniams, etnografiniams ir liaudies meno turtams. Tai monumentalus pastatas, išpuoštas freskomis ir vitražais.[5]

Aukų lapai buvo patvirtinti Telšių apskrities viršininko Eugenijaus Šalkauskio antspaudu ir parašu. Išspausdintus aukų lapus draugija siuntė žymiems asmenims, įstaigoms ir organizacijoms, Žemaitijos savivaldybėms, daug žmonių nemokamai triūsė prie muziejaus statybos darbų. Aukota įvairiai: nuo 20 centų iki kelių tūkstančių litų. Pavyzdžiui, bendrovė „Maistas“ paaukojo 2 000 Lt, advokatas Kazimieras Venclauskis – 500 Lt, Lietuvos ambasadorius Jungtinėse Amerikos Valstijose Povilas Žadeikis – 250 Lt, Lietuvos pasiuntinys Maskvoje poetas Jurgis Baltrušaitis – 50 Lt, užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis – 20 Lt[6]. Kai kurios įmonės veltui suteikė muziejaus statyboms savo gamintos produkcijos: pavyzdžiui, broliai Juozas ir Jonas Vailokaičiai dovanojo jiems priklausiusioje Palemono plytų ir čerpių gamykloje pagamintų čerpių muziejaus stogui uždengti[7]. 1938–1940 m. didžioji dalis suplanuotų muziejaus pastatų buvo užbaigti.

Muziejaus direktorius ir jo talkininkai organizavo etnografines ekspedicijas, rinko liaudies meno dirbinius, istorinę, ikonografinę medžiagą, nuotraukas apie Žemaitiją, organizavo Lietuvos ir Žemaitijos dailininkų darbų parodas[8]. Apskrities gydytojo Jono Mikulskio iniciatyva 1940 m. gegužės mėnesį muziejuje buvo surengta respublikinė filatelijos paroda[9]. Žemaičių muziejus „Alka“ – akivaizdus tarpukario žemaičių pilietiškumo, sutelkto darbo pavyzdys, iškilus tarpukario Lietuvos simbolis, kuriame saugoma 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos nuotraukų, dailės kūrinių, daiktų ir kitų eksponatų. Be to, pati muziejaus pastato architektūra reprezentuoja „smetoninę“ Lietuvą.

Žemaičių „Alkos“ muziejus nėra „vienišas vilkas“ Telšiuose. Tarpukariu sparčiai modernėjusiame mieste kilo nauji konstruktyvizmo stiliaus pastatai; apskritai Telšiuose vyravo dar XIX a. pab.–XX a. pradžioje išpopuliarėjęs istorizmo (neogotikos) architektūrinis stilius. Vienas iš pirmųjų konstruktyvizmo stiliaus statinių Telšiuose buvo Kunigų seminarijos rūmai. 1926 m. popiežiaus Pijaus XI bule „Lituanorum Gente“ Žemaičių vyskupija buvo padalyta į Kauno arkivyskupiją, Telšių ir Panevėžio vyskupijas. Pirmuoju Telšių vyskupu tapo Vasario 16-osios akto signataras Justinas Staugaitis. 1927 m. spalio 4 d. vyskupo iniciatyva duris atvėrė Telšių kunigų

Telšių valstybinės vyskupo Motiejaus Valančiaus gimnazijos pastato statybos baigiamieji darbai. 1936 m. Fot. nežinomas. Žemaičių muziejus „Alka“, ŽAM GEK 37027/1

seminarija[10]. Seminarija buvo įkurta buvusiame pranciškonų-bernardinų vienuolyne. Kadangi pašaukimų į kunigystę tuo metu buvo daug, buvęs tėvų bernardinų vienuolynas negalėjo sutalpinti visų seminarijos auklėtinių. Vyskupo Justino Staugaičio iniciatyva surinkus aukas Lietuvoje ir JAV, 1928 m. buvo pastatyti architekto Povilo Taračkovo suprojektuoti modernūs seminarijos rūmai – keturių aukštų, 32 x 19 m dydžio, su centriniu šildymu, vandentiekiu, kanalizacija, trimis salėmis ir 40 kambarių. Darbus vykdė iš Klaipėdos pakviesti meistrai. 1928 m. gegužės mėnesį išmūryti pamatai, o tų pačių metų gruodžio 6 d. seminarijos rūmai jau buvo iškilmingai pašventinti. Seminarijos pastatas ir vidaus įrengimas (baldai, koplyčios altorius ir t. t.) kainavo 382 702 Lt, iš jų statybos darbai kainavo 351 214 Lt[11]. 1930 m. Telšių kunigų seminarijoje mokėsi 90 studentų. Iki 1940 m. joje parengta apie 150 kunigų[12], kurie pasklido po Žemaitijos parapijas.

1934 m. vasario mėn. Gedimino gatvėje duris atvėrė nauja moderni žydų ligoninė, vadovaujama gydytojo Noelio Minuchino. Pastatas – konstruktyvizmo stiliaus, vieno aukšto, mūrinis, dengtas plokščiu keturšlaičiu stogu, fasado centre – rizalitas, į kurį įkomponuotas arkinės formos portalas. Architektas – Jonas Sidabras. Ligoninėje veikė trys skyriai: terapinis, chirurginis ir akušerinis. Ligoninės statybai 6 000 Lt paaukojo žydų kilmės amerikietis D. Krules[13].

Ypač įsimintina Telšiuose 1936 m. spalio 4-oji, kai buvo iškilmingai pašventinti net trys visuomenės reikmėms skirti modernizmo stiliaus statiniai. Pačiame miesto centre vyskupo Justino Staugaičio iniciatyva 1935–1936 m. Prezidento A. Smetonos gatvėje, prie Bažnyčios aikštės, buvo pastatyta modernizmo stiliaus Kurijos salė (dabar – Žemaitės dramos teatras). Vyskupas šios salės statybai paaukojo 5 000 Lt[14]. Architekto Stepono Stulginskio suprojektuotame Telšių vyskupijos kurijos pastato antrame ir trečiame aukštuose buvo 260 vietų salė, o apatiniame – įrengta kasa, rūbinė, bufetas. Iš Prezidento A. Smetonos gatvės pusės pirmajame aukšte buvo įrengtos parduotuvės, kituose aukštuose įsikūrė Apskrities viršininko administracija. Šias itin sparčias statybas lydėjo konfliktai su Telšių miesto savivaldybe dėl nuotekų šalinimo iš statomų rūmų. Į ginčą turėjo įsikišti net Vidaus reikalų ministras. 1936 m. sausio 15 d., ministrui padedant, pavyko pasiekti susitarimą dėl kanalizacijos įrengimo techninių sąlygų[15].

Kitas iškilus modernizmo stiliaus statinys – tai Vyskupo Valančiaus vardo valstybinės gimnazijos pastatas. Gimnazija – Lietuvos valstybės amžininkė, 1918 m. sausio mėnesį „Saulės“ draugijos iniciatyva įkurta Telšiuose, Didžiojoje gatvėje (dabar – Respublikos), o 1925 m., minint iškilaus Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus mirties 50-ąsias metines, gimnazijai buvo suteiktas Vyskupo Valančiaus vardas[16]. 1935–1936 m. pastatytas architekto Stepono Stulginskio suprojektuotas modernus konstruktyvizmo stiliaus dviejų aukštų gimnazijos pastatas su aiškiai suplanuotomos funkcinėmis zonomis, patogiomis koridorine

Žemaičių „Alkos“ muziejus (kairėje) ir Telšių amatų mokykla. Fot. Algirdas Juozas Kubilius. Apie 1953. Žemaičių muziejus „Alka“, ŽAM MA 712

sistema išdėstytomis klasėmis atskiruose tūriniuose blokuose, sporto bei iškilmių sale ir administracinėmis bei pagalbinėmis patalpomis. Visos trys zonos suplanuotos apie centrinį tūrį, kuriame suformuota „salės tipo rekreacinė zona“. Centriniame bokštelyje įrengta astronomijos observatorija ir meteorologijos stotis, suformuota apžvalgos terasa. Patalpos buvo erdvios: salė beveik 8 m, klasės 3,3–3,5 ir net 4 m aukščio. Kaip modernų vidaus funkcinio zonavimo ypatumą derėtų išskirti itin erdvų salės tipo fojė. Tiek fojė, tiek sporto salės perdangos suformuotos pasitelkus gelžbetonio konstrukcijas, kurias padėjo įgyvendinti vienas ryškiausių to meto statybos inžinierių – Anatolijus Rozenbliumas. Tad Telšiuose pastatyta gimnazija buvo viena iš moderniausių mokymo įstaigų Lietuvoje tiek architektūrinės estetikos, tiek ir funkcinio zonavimo požiūriu. Laisvas planas, laisvai, asimetriškai išsidėstytos angos, stiklo plokštumos, stogas-terasa, juodos ir baltos spalvų kontrastai – visa tai bylojo apie nuoseklų funkcionalizmo principų taikymą. Gimnazijos mokytojai savo iniciatyva sutiko paaukoti vieno mėnesio atlyginimą, kad aktų-sporto salėje pagal pedagogų pasiūlytą projektą būtų įrengtas balkonas-galerija[17].

Dar vienas modernizmo stiliaus pastatas – tai Telšių amatų mokykla. 1931 m. rugpjūčio 5 d. švietimo ministro įsakymu Telšiuose įsteigta valstybinė vidurinė amatų mokykla, direktoriumi paskirtas Prahoje aukštąją amatų mokyklą baigęs Karolis Šimonis[18]. Mokyklos gyvavimo pradžioje veikė tik Meninio medžio apdirbimo (stalių) skyrius. Gerinant mokinių ugdymo sąlygas, 1936 m. pastatytas specialus architekto Vsevolodo Kopylovo projektuotas pastatas su moderniomis dirbtuvėmis. Tūrinė erdvinė pastato kompozicija – daugiakampis, artimas stačiakampiui, kompaktinio tūrio, dviejų aukštų su rūsiu ir įrengta pastoge bei vieno aukšto priestatu. Fasado architektūrinis sprendimas – paprastų formų, konstruktyvizmo stiliaus, išilginės kompozicijos, su griežtu langų ritmu, įėjimo tambūras fasade su stogelio parapetu. Pastatą vainikuoja profiliuotas karnizas, konsolės (pagal pirminį projektą buvo numatyta ant jų statyti skulptūras, tačiau šis sumanymas, deja, nebuvo įgyvendintas). Fasadas tinkuotas su dekoratyviu degtų plytų mūru tarp langų. Moksleiviai čia įgydavo vidurinį išsilavinimą ir išmokdavo meninio medžio apdirbimo amato. 1939 m. gimnazijoje pagaminti baldai ir stendai pasaulinei parodai Niujorke, kur eksponuoti Lietuvos „Seklyčios“ baldai buvo apdovanoti aukso medaliu[19]. 1939 m. mokykloje įsteigti metalo ir siuvimo skyriai.

Tais pačiais 1936 m. taip pat duris atvėrė pagal architekto Stepono Stulginskio projektą pastatyta Telšių savivaldybės pradinė mokykla (dabar – „At-

Iškilmingas žydų ligoninės atidarymas 1934 m. Žemaičių muziejus „Alka“, ŽAM GEK 42870

Telšių šv. Mikalojaus cerkvė. Fot. Vitas Valatka. Telšiai, 1974. Žemaičių muziejus „Alka“, ŽAM MA 715

žalyno“ progimnazija)[20]. Pastatas – konstruktyvizmo stiliaus, stačiakampio plano, mokymo patalpos suplanuotos atskirame korpuse, prie kurio statmenai priglausta salė. Koridorinio planavimo mokymo korpuse visos klasės sutalpintos šviesioje pietų pusėje. Pirmo aukšto šiaurinėje koridoriaus pusėje buvo įrengtos rūbinės, sanitariniai taškai, o antrame aukšte – mokytojų kambarys, raštinė. Dviejų aukštų su pusrūsiu kampinio plano pastatą vakarinėje pusėje supo ūkinis kiemas, pietų pusėje – vaikų žaidimo, sporto aikštės.

1932 m. Telšiuose įsteigtai ligonių kasai 1939–1940 m. pastatytas architekto Vsevolodo Kopylovo projektuotas konstruktyvizmo stiliaus pastatas Kalno gatvėje[21]. O 1940 m. Telšiuose duris pacientams atvėrė nauja moderniai įrengta apskrities ligoninė, kuriai vadovavo chirurgas Leonardas Plechavičius. Ligoninę modernizmo-konstruktyvizmo stiliumi suprojektavo architektas Steponas Stulginskis. Pastatas – dviejų aukštų, aiškaus funkcinio zonavimo, su atskiru operacinių bloku, ligoninei buvo nupirkta moderni Vokietijoje gaminta aparatūra, kainavusi apie 100 000 Lt[22].

Išskirtinis statinys Telšiuose – tai 1937–1938 m. ant Malūno kalvos pastatyta architekto Vsevolodo Kopylovo suprojektuota vienintelė Lietuvoje kubizmo stiliaus Šv. Mikalojaus cerkvė[23]. Šventovės pastatas – planinės struktūros. Pastato pagrindas – kvadratas, ant kurio formuojamas kubo formos tūris (10 x10 x10 m), vainikuotas svogūniniu kupolu ir

apjuostas masyviu, laužytu, kubizmo stiliui būdingu karnizu. Tokiu pat laužytu, į viršų platėjančiu karnizu apjuosti ir žemesni už pagrindinį tūrį apsidės ir prieangio priestatai rytinėje ir vakarinėje pastato dalyse. Lygias baltai dažytas sienas skaido siauros langų angos. Į cerkvę perkeltas XIX a. trijų aukštų ikonostasas.

Mieste yra daug privačių modernizmo stiliaus pastatų. Derinant prie senamiestyje dominavusio istorizmo stiliaus, 1929–1930 m. pastatyti architektų Povilo Taračkovo ir Vladimiro Dubeneckio projektuoti ir prie Katedros priderinti istorizmo (neobarokinio) stiliaus vyskupų rūmai. Juos statė taip pat Klaipėdos meistrai: technikai Hemsas ir Lubartas bei Gerošius, „geras mūro meistras“. Darbus prižiūrėjo architektas Romanas Steikūnas. Rūmų statybos sąmata – 250 000 Lt. Pastatas dviaukštis su pusrūsiu, dviejų statmenai susikertančių korpusų, kuriuos dengia dvišlaitis stogas, centre – bokštas su kupolu. Pirmame aukšte įsikūrė kurija, archyvas, vyskupijos įstaigos, bufetas, valgomasis, antrame – vyskupo gyvenamosios patalpos, salė su koplyčia, kambariai svečiams[24].

Dar vienas istorizmo stiliaus pastatas – Telšių geležinkelio stotis. Lietuvai buvo reikalinga geležinkelio trasa Žemaitijos regione, kuri sujungtų Lietuvos geležinkelių tinklą su atgautu Klaipėdos uostu ir taip sustiprintų šio regiono ir valstybės ekonominį potencialą. Geležinkelio trasa buvo nutiesta 1926–1932 m. Telšių stoties keleivių pastatas yra vienas didžiausių visoje Kretingos–Telšių–Kužių trasoje. Šio pastato architektūroje dominuoja modernizuoto neoklasicizmo (istorizmo) stilius, kuris Lietuvoje buvo paplitęs XX a. 2–3 dešimtmečiais. Telšių keleivių stotis – simetriškos kompozicijos, išilginto stačiakampio plano, centrinis tūris su reprezentacine vestibiulio dalimi suprojektuoti kaip dviaukščiai, o šoniniai sparnai – vieno aukšto. Pastato eksterjero dekore dominuoja fasado plokštumą vertikaliai dalijantys aukšti langai, o pastato horizontalumas išryškintas lakoniška karnizo juosta[25].

Tarpukariu Telšiuose dirbusių talentingų architektų dėka mieste puikiai tarpusavyje derėjo baroko, istorizmo, modernizmo ir net kubizmo stilistikos statiniai. „Vidinis kūrybos pagrindas remiasi plačiu filosofiniu autoriaus akiračiu. Kurdamas gyvenimui „rėmus“, architektas turi žinoti tikslą ir prasmę. Kitaip – nebus pagrindinės idėjos, o be jos – ir harmonijos, tik aklas formų vaikymasis, kitaip – technika gali nustelbti žmogų. [...] [R]eikia stengtis suprasti, kad audringas technikos progresas – tik priemonė socialinės pažangos materialinei bazei, humaniškai architektūrai kurti.“[26] – rašė architektas Steponas Stulginskis. O turtingą tarpukario palikimą Telšiuose reprezentuoja ir saugo Žemaičių muziejus „Alka“ – vienas iš iškiliausių tarpukario ženklų mieste.

Nuorodos:

1 Žemaičių muziejus „Alka“, MA 680, l. 99.
2 *Ten pat*, l. 69–70.
3 *Ten pat*, l. 65.
4 *Ten pat*, l. 66.
5 *Ten pat*, l. 66.
6 *Ten pat*, l. 96.
7 *Ten pat*, l. 71.
8 Adomas Butrimas, *Telšių kraštas*: istorija, kultūra, meno paminklai, Vilnius, 2005, p. 238, 242, 244.
9 Rūta Latvėnaitė, „Filatelija reikalauja ir laiko, ir kruopštumo“, prieiga per internetą: https://www.lzinios.lt/lzinios/Kultura-ir-pramogos/filatelija-reikalauja-ir-laiko-ir-kruopstumo/204592, žiūrėta 2015-06-29.
10 *Telšiai*, straipsniai ir istorijos dokumentai, sud. V. Vaivada, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 208.
11 A. Butrimas, p. 170.
12 *Ten pat*, p. 200.
13 *Ten pat*, p. 104.
14 Žemaičių muziejaus „Alka“ archyvas, MA 891, l. 4.
15 *Ten pat*, l. 5.
16 *Ten pat*, l. 7.
17 *Ten pat*, l. 9.
18 A. Butrimas, p. 204.
19 *Ten pat*, p. 204.
20 „Telšių „Atžalyno“ progimnazija, prieiga per internetą: http://www.atzalynomokykla.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=77&Itemid=136, žiūrėta 2018-03-23.
21 Žemaičių muziejaus „Alka“ archyvas, MA 891, l. 7.
22 A. Butrimas, p.104.
23 *Ten pat*, p. 105.
24 *Ten pat*, p. 176–178.
25 Iverta Dabašinskienė, „Tarpukario geležinkelio stotis Telšiuose“, VDU, 2014, prieiga per internetą: https://journals.vgtu.lt/index.php/MLA/article/download/3556/2983, žiūrėta 2018-11-03.
26 Morta Baužienė, „Architektas Steponas Stulginskis“, in: *Žemaičių žemė*, 2007, nr. 3. p. 23.

THE SIGN OF INTERWAR TELŠIAI – SAMOGITIAN MUSEUM "ALKA"

Janina Bucevičė
Samogitian Museum "Alka"

During the interwar period, Telšiai being the centre of the region and the capital of Samogitia was rapidly developing and in 1931 it became the city ranked among other top cities. The growth of Telšiai was determined not only by the development of trade and industry, the railway building but also by the civic initiatives of Telšiai citizens themselves. One of the initiatives was the establishment of Samogitian Museum "Alka".

In 1931, a group of the patriots of Samogitia region joined the union of old times lovers "Alka", which on 16th February 1932 established the museum. As the number of exhibits was increasing, the premises rented by the museum became too small and the society decided to construct the building specially adapted for the museum on the hill "Žaliojo". In 1938–1940, the museum of modern style which was designed for free by the architect Steponas Stulginskis was built.

Samogitian Museum "Alka" is not a single museum in Telšiai. During the interwar period, in a rapidly developing town, new modernist (constructivism) style buildings as well as the buildings of historic (neo-gothic) style, which prevailed in the town at the end of the 19th century–the beginning of the 20th century, were built.

One of the first buildings of constructivist style in Telšiai was the four-storey Priest Seminary Palace designed and built near the Cathedral in 1928 by Povilas Taračkovas.

In 1934 February, on Gediminas street a modern hospital of the Jews of constructivist style built according to the design of Jonas Sidabras was opened. The hospital was headed by a doctor Noelis Minuchinas.

The 4th of October in 1936 is especially significant for Telšiai, when three modernist style buildings intended for public needs were sanctified. Under the initiative of the bishop Justinas Staugaitis in 1935–1936 in the centre of the city, near the Bažnyčios Square, the constructivist style hall of curia (now Žemaitės Drama Theatre) was built. The architect – Steponas Stulginskis. Another famous building of constructivist style and designed by the same architect is the building of Bishop Valančius State Gymnasium as well as the building of trade school with modern workshops of constructivist style, which was designed by the architect Vsevolodas Kopylovas.

In 1936, the primary school of constructivist style of Telšiai municipality (now Atžalyno progymnasium) was built. The school was designed by the architect Steponas Stulginskis.

For Health Insurance Fund, which was founded in 1932 in Telšiai, in 1939–1940 the building of constructivist style designed by the architect Vsevolodas Kopylovas was built on Kalno street.

In 1940, in Telšiai a new modernly-equipped county hospital of constructivist style was opened for patients, the hospital was headed by the surgeon Leonardas Plechavičius. The architect – Steponas Stulginskis.

There are private modernist style buildings in the city.

A special building in Telšiai, and which is the only one in Lithuania of cubist style, St. Nicholas Orthodox church was built in 1937–1938 on Malūno hill. The church was designed by the architect Vsevolodas Kopylovas.

Harmonizing the historic style which prevails in the old town, in 1929 – 1930 the bishops palace of historic (neo-baroque) style and which was designed by the architects Povilas Taračkovas and Vladimiras Dubeneckis was built.

One more building of historicism style is Telšiai railway station, which is one of the largest in Kretinga–Telšiai–Kužiai route. In the architecture of this building the modernized neo-classicism (historicism) style prevails, which was popular in Lithuania in the 2nd – 3rd decades of the 20th century.

Thanks to talented architects who worked in Telšiai during the interwar period, the buildings of baroque, historicism, constructivism and even cubist styles perfectly matched each other in the town. The architect Steponas Stulginskis wrote: "The internal foundation of creation is based on a wide philosophical horizon of the author. While creating the 'framework' for life, the architect has to know the aim and meaning."

The rich heritage of interwar period in Telšiai is represented and stored by Samogitian Museum "Alka", which is one of the most prominent signs in the town, representing Lithuania of the times ruled by the President A. Smetona.

TARPUKARIO NEPRIKLAUSOMYBĖS ŽENKLŲ BEIEŠKANT: ŽEMAIČIŲ MUZIEJAUS „ALKA“ RINKINIAI

Raimondas Petrikas
Žemaičių muziejus „Alka“

Lietuvių katalikų jaunimo federacijos „Pavasaris“ Pavandenės kuopos vėliava. XX a. 3–4 deš. 1952 m. nurašyta, bet išsaugota. Fot. K. Stoškus

1928 m. Vyriausiojo komiteto Lietuvos Nepriklausomybės atgijimo 10 metų sukaktuvių iškilmėms ruošti leidinyje „Ir eikim Lietuvos keliu...“ Vasario 16-oji palyginta su aukštu kalnu, „ant kurio užlipę turime atsižvelgti į praeitį ir į ateitį“[1]. Šiandien į 1918 m. atkurtą Lietuvos valstybę, jos istoriją, materialius to laikmečio liudininkus – eksponatus – žvelgiame iš dar didesnės perspektyvos. Natūralu, kad jau praėjusiais metais, artėjant Lietuvos valstybės atkūrimo 100-osioms metinėms bei planuojant rengti virtualią parodą, kilo nemažai klausimų: ar Žemaičių muziejus „Alka“ turi su valstybės atkūrimu, jos tarpukario gyvenimu susijusių eksponatų? Kokių? Kuriuos jų ir kokiais kriterijais vadovaudamiesi galėtume pavadinti tikrais Nepriklausomybės laikotarpio ženklais? Paskutinis klausimas paskatino pirmiausiai pasidomėti ne tais eksponatais, kurie yra muziejuje, bet tokiais, kurių muziejuje galbūt jau nerasime – t. y. eksponatais, kurie „užkliuvo“ sovietmečio ideologinėms nuostatoms ir buvo nurašyti, sunaikinti.

Pačiame stalininės epochos apogėjuje, 1951–1952 m., Žemaičių muziejuje „Alka“ (tuometinis pavadinimas – Telšių kraštotyros muziejus) nurašyti 33 pagrindinio fondo eksponatai. Dėl trūkstamos dokumentacijos negalima daryti kategoriškų išvadų. Tačiau, žvelgiant į „sausokus“ muziejinių vertybių aprašymus, didelių abejonių, kodėl jos buvo nurašytos, nekyla: į akis krinta tendencinga tam tikros grupės eksponatų atranka; jų būklė daugeliu atveju neatrodo pakankama priežastis būti nurašytiems, tad, tikėtina, jie nurašyti dėl kitų priežasčių. Aptariamu metu atrenkant eksponatus nurašymui vadovautasi kitais – ideologiniais – kriterijais.

Tarp sovietinei ideologijai neįtikusių – pirmiausiai Lietuvos valstybingumo simboliai: pirmoji tautinė vėliava Telšiuose, pasiūta Pirmojo pasaulinio karo metais[2]; tarpukario Pasruojės pradžios mokyklos moksleivio padarytas Vytis (medžiaga nenurodyta, manytina – iš molio ar medžio). Pasmerkimo sulaukė ir žymios tarpukario Lietuvos asmenybės. Iš Mažosios Lietuvos parodos, 1935 m. rugsėjo 22 d. sureng-

tos Vytauto Didžiojo karo muziejuje Kaune ir vėliau, apie 1938–1940 m., eksponuotos Žemaičių muziejuje „Alka“, kur dalis ekspozicijos ir pasiliko, buvo nurašyti Prezidento Antano Smetonos ir septynių Klaipėdos krašto gubernatorių[3] fotokopijos. Jeigu dėl Smetonos atvaizdo nurašymo priežasčių abejonių nekyla, tai neturėtų jų kilti ir dėl kitų: Antanas Merkys (beje, ne tik buvęs Klaipėdos krašto gubernatorius, bet ir paskutinis tarpukario Lietuvos ministras pirmininkas, ėjęs ir prezidento pareigas) tuo metu kalintas tremtyje, Jonas Budrys, Karolis Žalkauskas, Vytautas Jonas Gylys atstovavo Nepriklausomybę praradusiai Lietuvai Vakaruose. Kitų gubernatorių fotokopijų nurašymui, matyt, užteko tos priežasties, kad buvo suklijuotos tame pačiame stende.

Sunaikinimui pasmerktas ir dar vienas Prezidento Smetonos atvaizdas – ornamentuotuose bronzos atspalvio rėmuose, tamsiai mėlyno aksomo fone įrėmintas šios asmenybės bareljefas, kurio autorius dailininkas Bronius Šaliamoras (1893–1976). Bareljefas 1937 m. birželio 20 d. buvo įteiktas Telšių-Žemaitijos sporto apygardos lengvosios atletikos varžybų nugalėtojui – Telšių jaunalietuvių sporto organizacijos klubui.

Į nurašymo aktą papuolė dailininko Simo Sidabro (1898–1967) darbo „Generolas Silvestras Žukauskas. Nepriklausomybės karų vadas fronte 1919–1920 m.“ reprodukcija. Sovietiniam režimui galėjo neįtikti ne tik tai, kas buvo pavaizduota, bet ir pats autorius. Sidabras 1919 m. vasario 25 d. įstojo į Lietuvos savanorius, kovėsi mūšiuose su bolševikais ir lenkais. Dar didesnę sovietų nemalonę pelnė dėl to, kad buvo nutapęs paveikslą Rainių miškelio tragedijai atminti bei sukūręs memorialo projektą. 1945 m. ištremtas į Velską (Archangelsko sritis), 1955 m. grįžo į Lietuvą. Vis dėlto tai, kad kiti jo darbai liko nepaliesti, leidžia daryti prielaidą, kad dailininko asmenybė nebuvo pagrindinis kriterijus atrenkant eksponatą.

Didžiausioje nurašytų eksponatų grupėje – dešimt Lietuvių katalikų jaunimo federacijos „Pavasaris“ kuopų vėliavų[4], trys pavasarininkų vėliavų kotų antgaliai ir aštuonios vėliavnešių juostos, naudotos tos pačios organizacijos narių. Manytina, kad sovietinei valdžiai ne tiek kliuvo religinis aspektas, kiek šios organizacijos misija ugdyti tautinį sąmoningumą ir pilietiškumą, demokratiškumą, puoselėti valstybingumą.

Visi šie eksponatai, akivaizdžiai besikertantys su sovietine ideologija, buvo oficialiai nurašyti ir, matyt, turėjo būti sunaikinti. Tačiau iš tikrųjų net 23 – pradedant minėtu Smetonos bareljefu ir baigiant vėliavnešių juostomis – buvo išsaugoti. Vėlesniais metais tokių ideologiniu pagrindu nurašytų eksponatų nepasitaikė.

Apžvelgus rinkinius paaiškėjo, kad eksponatų, susijusių su tarpukario Lietuvos gyvenimu, esama daugelyje: pradedant to laikotarpio archeologine medžiaga, dailės rinkiniuose saugomais tarpukario ir išeivijos dailininkų (Juzefo Perkovskio, Sofijos Lisieckaitės-Plechavičienės, Pauliaus Augiaus-Augustinavičiaus, Adomo Galdiko, Juozo Bagdono, Telesforo Valiaus ir kt.) darbuose užfiksuotais tėvynės vaizdais ar tik jos prisiminimais ir baigiant įvairiais etninės kultūros rinkinių artefaktais.

Vis dėlto virtualioje parodoje „Nepriklausomybės ženklai“[5] pasirinkta pristatyti tik kai kuriuos, svarbiausius, tarpukario Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimo ir gyvenimo įvykius bei aspektus. Kiekvieną parodos eksponatą galima įvardyti kaip simbolinį Lietuvos valstybės ženklą. Vieni jų mena dar tik būsimą Vasario 16-osios akto signatarą Stanislovą Narutavičių (1862–1932), sudėtingą kelią iki Nepriklausomybės Akto ir valstybės pripažinimo, kiti žymi Nepriklausomybės kovas bei paramą, įvertinimą jų dalyviams, trečiuosius drąsiai galime vadinti tikrais atkurtos tarpukario Lietuvos valstybės simboliais: pirmasis valstybės prezidentas, Lietuvos Respublikos pasas, Steigiamasis Seimas, nacionalinė valiuta – litas. Net mažas atvirukas apie valstybę gali pasakyti labai daug – jame sutelpa pagrindiniai simboliai: valstybės ir istorinė vėliavos, herbas, keletas himno eilučių. Parodoje primenamos neeilinės asmenybės, nuveikti darbai ir įvykiai, rizikingas Klaipėdos sukilimas, ir dviprasmiškas taip ilgai trokšto Vilniaus atgavimas... Paroda užbaigta Lietuvos valstybės atkūrimo minėjimų (daugiausia pirmojo Nepriklausomybės dešimtmečio) vaizdais bei kitais eksponatais.

Žinoma, dalis šių muziejinių vertybių nėra vienetinės, turi tematinių atitikmenų kitose paveldą saugančiose institucijose. Tačiau keletą eksponatų ar jų grupių norėtųsi išskirti. Pirmiausiai – eksponatas, tiesiogiai susijęs su vienu iš 1918 m. vasario 16 d. akto signatarų. Manytina, kad 1940 m., vykdant dvarų nacionalizavimą bei juose buvusių vertybių surašymą, gabenant jas į saugojimo vietas, į Žemaičių muziejų „Alka“ pateko užrašų knyga iš Brėvikių dvaro. Ant neišvaizdaus viršelio priklijuotas stačiakampis popieriaus lapelis, kuriame rusų kalba atspausdintas užrašas: „Kopijavimo knyga“ bei kažkieno ranka, pieštuku įrašyta: „Narutavičius / Brėvikiai“. Tai – 1917 m. Vilniaus konferencijos organizacinio komiteto, Lietuvos Tarybos nario, 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Stanislovo Narutavičiaus laiškų, dokumentų kopijų knyga. Knygoje 529 kalkinio popieriaus lapai, ne visi užpildyti. Tiesa, įrašai daryti 1893–1900 metais, Narutavičiui gyvenant Brėvikiuose bei dirbant Kališe (Lenkija), dujų gamybos įmonėje „S. A. Vereinigte Gaswerke“.

Didesnė eksponatų grupė – Lietuvos mėgėjų teatro, Telšių visuomenės veikėjo Felikso Milevičiaus (1883–1965) archyvas. Milevičius 1900 m. išsimoks-

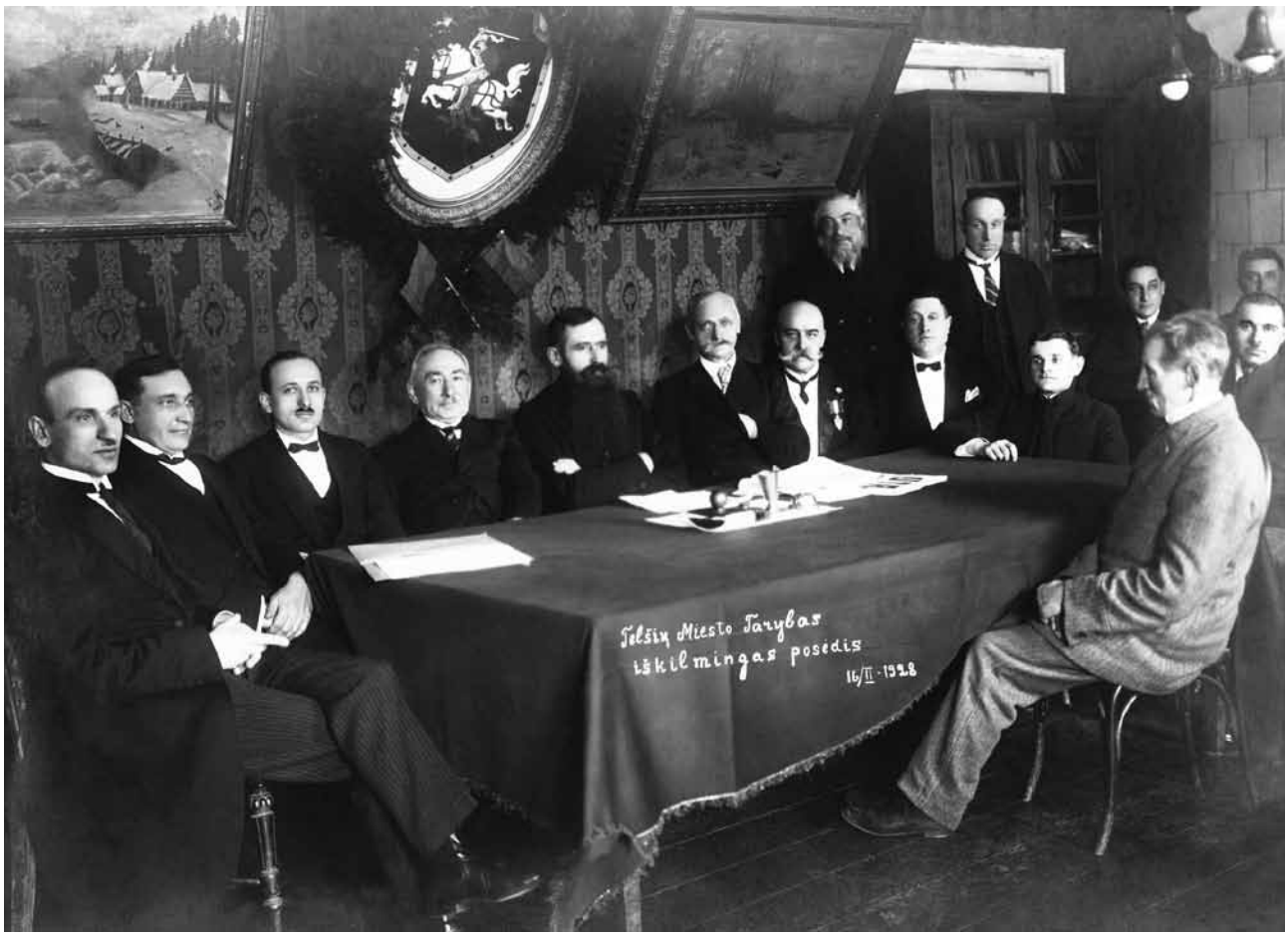

Fotografija iš virtualios parodos „Nepriklausomybės ženklai“: Telšių miesto tarybos iškilmingas posėdis 1928 m. vasario 16 d. Sėdi iš kairės: pirmas – Telšių burmistras Feliksas Milevičius, trečias – Aleksandras Tornau, penktas – Jonas Mikulskis, šeštas – 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras Stanislovas Narutavičius, septintas – Paulius Gudzinskas, devintas (už stalo galo) – kunigas Tadas Budraitis. Fot. F. Kaplansky

lino knygrišiu. 1907 m. Telšiuose su bendraminčiais surengė pirmąjį lietuviškų spektaklių vakarą, 1916 m. įkūrė scenos ir dailės mėgėjų draugiją „Kanklės“, iki 1924 m. jai vadovavo. Nuo 1921 m. dirbo Šv. Kazimiero draugijos knygyno Telšių skyriaus vedėju, vėliau įsteigė privatų knygyną. 1925 m. išrinktas Telšių miesto burmistru; šiose bei burmistro padėjėjo pareigose dirbo kelias kadencijas, kurių metu suaktyvėjo ne tik kultūrinis, bet ir ekonominis miesto gyvenimas: nutiestas geležinkelis Telšiai–Kretinga, pastatyta geležinkelio stotis, elektrinė, kurhauzas. 1942–1947 m. vaidino profesionaliame Žemaičių dramos teatre Telšiuose.

Ypač svarbus 1915–1919 m. Milevičiaus rašytas dienoraštis (trys sąsiuviniai), kuriame užfiksuotos to laikmečio Telšių krašto aktualijos. Pirmi įrašai dienoraštyje daryti 1915 m. balandžio 15 d., traukiantis rusų kariuomenei ir į Telšius žengiant vokiečiams. Aprašomus provincijos gyvenimo vaizdus, įvykius papildo įvairūs to meto materialūs ženklai: įklijuoti regioniniai laikini pinigai, išleisti Telšių Oskaro Goeldnerio vaistinės, Plungės žydų, Liepojos miesto savivaldybės, Telšių komiteto gyventojams, nukentėjusiems nuo karo remti; įsiūtas vokiečių–rusų kalbų kareiviškas žodynėlis; net galime paliesti vokiečių dirižablio, 1915 m. vasarą pašauto ir nusileidusio prie Plungės, audeklo skiautę. 1917 m. rugsėjo 15 ir 30 dienų kelių eilučių įrašais pažymėtos naujienos apie Vilniaus konferencijos Organizacinio Komiteto darbą, įvykusią konferenciją bei pridėta provinciją pasiekusi medžiaga: Organizacinio Komiteto protokolo nuorašas ir rezoliucija dėl Lietuvos valstybės atstatymo gairių.

Paskutinis įrašas – 1919 m. spalio 9 d., tad dienoraštis užbaigiamas jau nepriklausomos Lietuvos valstybės gyvenimo vaizdais: nuo ekonominių sunkumų iki Telšiuose įsitvirtinusių bolševikų; aprašoma pakili gyventojų nuotaika 1919 m. kovo 9 d. į Telšius įžengus lietuvių kariuomenei; su liūdesiu ir pagarba minima savanorio Jono Pipiro, sužeisto mūšyje ties Nevarėnais, mirtis bei laidotuvės; džiaugiamasi 1919 m. spalio 5 d. įvykusia iškilminga telšiškių manifestacija „pripažinus Anglais neprigulmingos Lietuvos“[6]. Šis dienoraštis – lyg Lietuvos provincijos visuomenės sąmonės veidrodis: 1915-ųjų pirmojoje pusėje sąvoka „savas“ dar gali reikšti „rusas“, kurio laukiama

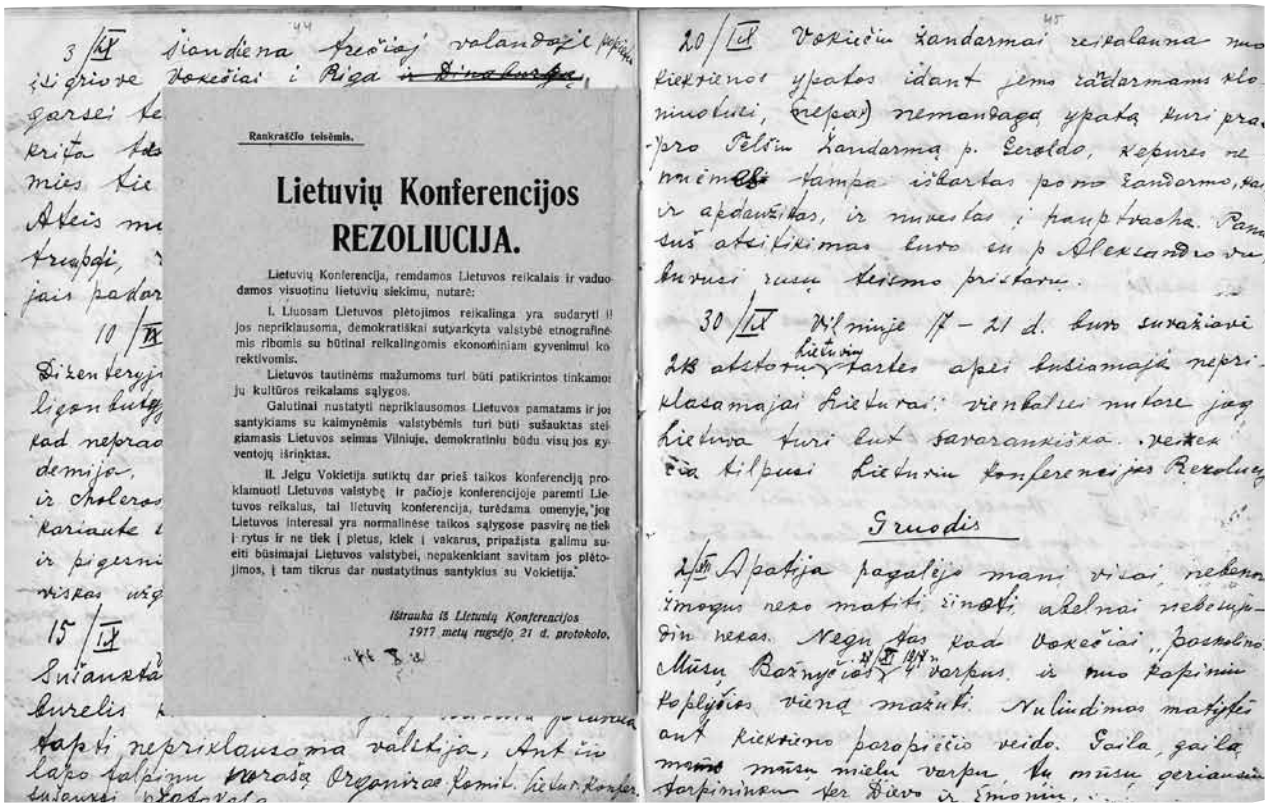

Rankraščio teisėmis.

Lietuvių Konferencijos
REZOLIUCIJA.

Lietuvių Konferencija, remdamos Lietuvos reikalais ir vaduodamos visuotinu lietuvių siekimu, nutarė:

I. Liuosam Lietuvos plėtojimos reikalinga yra sudaryti jos nepriklausoma, demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektivomis.

Lietuvos tautinėms mažumoms turi būti patikrintos tinkamos jų kultūros reikalams sąlygos.

Galutinai nustatyti nepriklausomos Lietuvos pamatams ir jos santykiams su kaimynėmis valstybėmis turi būti sušauktas steigiamasis Lietuvos seimas Vilniuje, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.

II. Jeigu Vokietija sutiktų dar prieš taikos konferenciją proklamuoti Lietuvos valstybę ir pačioje konferencijoje paremti Lietuvos reikalus, tai lietuvių konferencija, turėdama omenyje, "jog Lietuvos interesai yra normalinėse taikos sąlygose pasvirę ne tiek į rytus ir ne tiek į pietus, kiek į vakarus, pripažista galimu sueiti būsimajai Lietuvos valstybei, nepakenkiant savitam jos plėtojimos, į tam tikrus dar nustatytinus santykius su Vokietija."

Ištrauka iš Lietuvių Konferencijos 1917 metų rugsėjo 21 d. protokolo.

Telšių gyventojo Felikso Milevičiaus dienoraščio fragmentas su Lietuvių konferencijos 1917 m. rugsėjo 21 d. rezoliucija

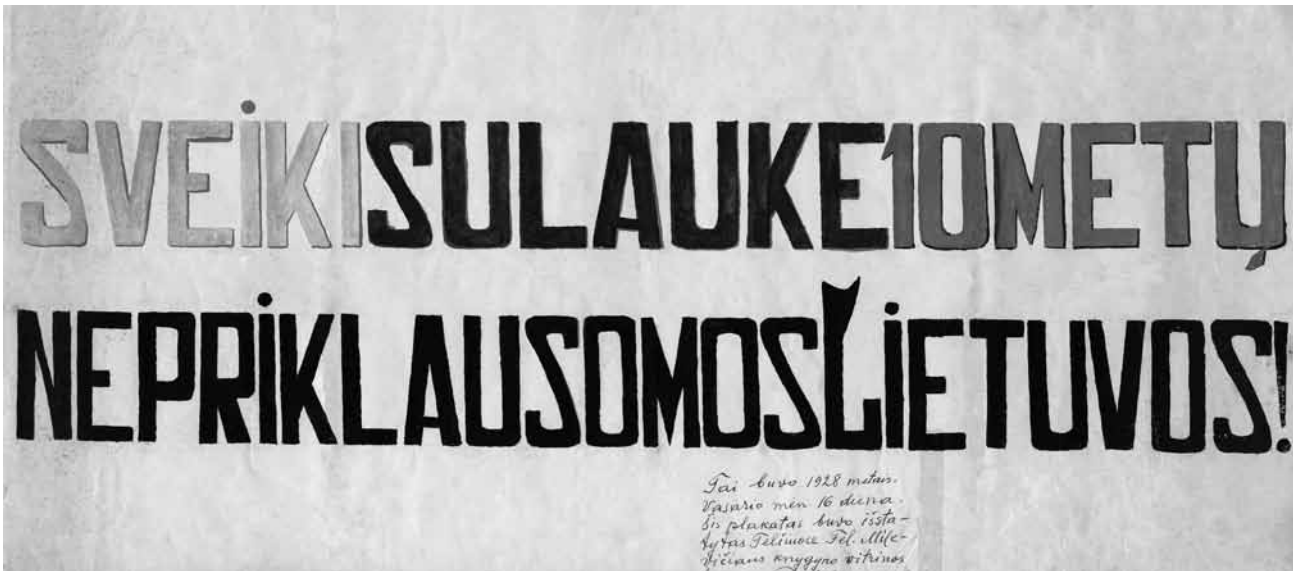

Plakatas „Sveiki sulaukę 10 metų Nepriklausomos Lietuvos!“, 1928 m. vasario 16 d. kabėjęs Felikso Milevičiaus knygyno lange Telšiuose

ateinant išvaduoti, o po poros metų jau rimtai ir džiugiai vertinama žinia apie „savistovią“ Lietuvą.

Jausmų antplūdį sukelia dar vienas eksponatas iš šio asmens archyvo – autentiškas Lietuvos Nepriklausomybės 10-ties metų sukakčiai skirtas plakatas, 1928 m. vasario 16 d. kabėjęs Telšiuose, Milevičiaus knygyno lange.

Kitos vertybės (daugiausia fotografijos) atskleidžia Milevičiaus asmenybę, nepriklausomos Lietuvos laikotarpio Telšių visuomeninę, kultūrinę, politinę, ekonominę raidą.

Kita eksponatų grupė, kurią išskirčiau, – Kazio Pabrėžos archyvas. Šios asmenybės biografija, deja, nėra labai aiški. Žinoma, kad jis 1906 m. gyveno Tomske (Rusijos imperija)[7]. 1917–1920 m. dalyvavo Lietuvių kultūros ir apšvietos draugijos Tomske veikloje, buvo Centrinio Sibiro lietuvių biuro[8] (toliau – CSLB) Tomske nariu, sekretoriumi, šio biuro laikraš-

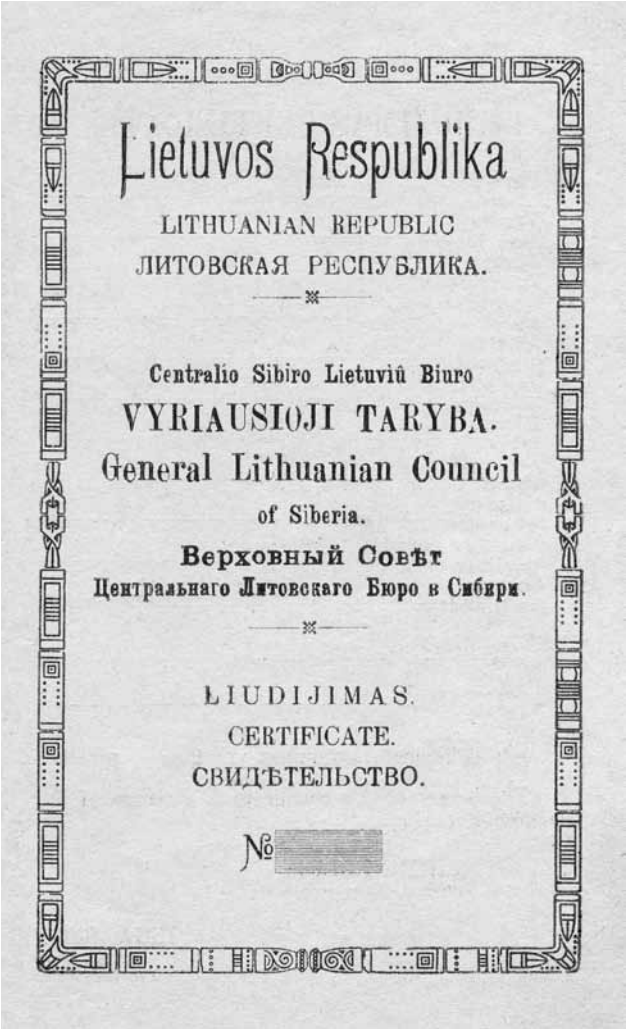
Lietuvos Respublika
LITHUANIAN REPUBLIC
ЛИТОВСКАЯ РЕСПУБЛИКА.

Centralio Sibiro Lietuvių Biuro
VYRIAUSIOJI TARYBA.
General Lithuanian Council
of Siberia.
Верховный Совѣт
Центральнаго Литовскаго Бюро в Сибири.

LIUDIJIMAS.
CERTIFICATE.
СВИДѢТЕЛЬСТВО.

№

Centrinio Sibiro lietuvių biuro parengto Lietuvos piliečio liudijimo viršelis, 1919 m.

čio *Sibiro lietuvių žinios* vienu iš redaktorių. 1920 m. antroje pusėje kartu su kitais lietuvių įkaitais iškeistas į bolševikų politinius kalinius Lietuvoje. 1921 m. dirbo Kaune Lietuvos geležinkelio ūkio tarnybos sąskaitybos vyresniuoju buhalteriu. Galima tik spėlioti, kada ir kokie likimo vingiai Pabrėžą atvedė į Telšius; teži-noma, kad po jo mirties, 1962 m. pabaigoje, archyvas pateko į Žemaičių muziejų „Alka“. Pabrėžos archyve be fragmentiškos asmeninės, šeimos medžiagos, esama nemažai duomenų apie lietuvių veiklą Sibire 1917–1920 m.: keletas Lietuvių draugijos nukentėjusių nuo karo šelpti Tomsko skyriaus dokumentų, Lietuvių kultūros ir apšvietos draugijos Tomske bei prie jos veikusio Lietuvių grįžimo tėvynėn fondo, CSLB medžiaga.

Lietuvių kultūros ir apšvietos draugija 1917 m. pradėjo organizuoti pirmąjį Sibiro lietuvių suvažiavimą, kuris įvyko 1918 m. kovo 19–21 d. Novo-Nikolajevske (dabar – Novosibirskas), jo metu įsteigtas CSLB. Pabrėžos fonde saugomi šio suvažiavimo šapirografuoti protokolai, taip pat originalūs CSLB 1918 m. kovo 28 d.–1920 m. kovo 9 d. protokolai, 1918–1920 m. kasos knyga, gaunamieji raštai, įvairūs nuorašai, laikraščio *Sibiro lietuvių žinios* 2–7 ir 9 numerių egzemplioriai. Biuras, vadovaujamas Kazio Čepulio, vėliau profesoriaus Kazio Būgos, 1918–1920 m. iš pradžių rūpinosi tolimajame Sibire karo atskirtais lietuviais tremtiniais. Suvokdami esantys nepriklausomos valstybės atstovai, CSLB nariai apie savo misiją 1919 m. rugsėjo 14 d. laikraščio *Sibiro lietuvių žinios* nr. 2 rašė: „Kadangi Lietuva jau Nepriklausoma Valstybė, svarbiausiu Biuro tikslu yra iškovojimas lietuviams Lietuvos piliečių teisių.“[9] Kaip vieną pagrindinių šio biuro darbų galima įvardyti Lietuvos piliečio liudijimų parengimą ir atspausdinimą. Urale ir Vakarų Sibire įsitvirtinus sovietų valdžiai, šie liudijimai 1920 m. pradžioje padėjo tautiečiams grįžti į Lietuvą.

Pabrėžos archyvas ženklina Sibiro lietuvių įnašą į Lietuvos valstybės atkūrimo istoriją. Beje, šių dokumentų svarbumas įvertintas dar tarpukaryje – ne vienas eksponuotas pirmojo Pasaulio lietuvių kongreso spaudos parodoje Kaune 1935 m. rugpjūčio 11–17 d., apie tai liudija išlikę spaudai.

Pabaigai – apie du eksponatus, kurie „prakalbinti“ papasakojo istoriją, nuvedusią iki pat Jungtinių Amerikos Valstijų. Atrenkant eksponatus virtualiai parodai, dėmesį patraukė gelstelėjusio popieriaus lapas, tiksliau – jame esantis užrašas: „Lietuvos nepriklausomybės medalio LIUDYMAS“[10]. 1928 m. jauna valstybė su dideliu jauduliu ir pasididžiavimu šventė pirmojo valstybingumo dešimtmečio jubiliejų. Be įvairių renginių bei kitokių paminėjimų, sukurtas Lietuvos Nepriklausomybės sukakčiai pažymėti skirtas medalis (autorius – skulptorius Juozas Zikaras), juo apdovanoti Nepriklausomybei nusipelnę asmenys. Keli tokie medaliai saugomi Žemaičių muziejuje „Alka“. Kartu su dovanojamu medaliu buvo įteikiamas ir dokumentas – liudijimas. Į muziejaus rinkinius patekę keletas tokių dokumentų, vienas jų kaip tik ir patraukė dėmesį.

1928 m. gegužės 15 d. Kaune išduoto liudijimo tekstas skelbia, kad Respublikos Prezidentas Antanas Smetona 10 metų Lietuvos Nepriklausomybės sukaktuvėms paminėti apdovanojo 1919 m. 3-iame pėstininkų pulke tarnavusį viršilą Stasį Nutautą Lietuvos Nepriklausomybės 10 metų jubiliejiniu medaliu.

Dar didesnį susidomėjimą sukėlė tam pačiam asmeniui 1929 m. kovo 26 d. išduotas apdovanojimo savanorių medaliu liudijimas[11]. Jame nurodoma, kad Stasys Nutautas, sūnus Stasio, kilęs iš Šiaulių apskrities Šaukėnų valsčiaus Puikiškių (dab. pav. – Puikiškė (Kelmės r.) kaimo, tikrai yra Lietuvos kariuomenės kūrėjas savanoris, įstojęs į jos eiles 1919 m. birželio 1 d. Tiek profesinė pareiga, tiek smalsumas ragino apie šį asmenį paieškoti daugiau informacijos, juolab

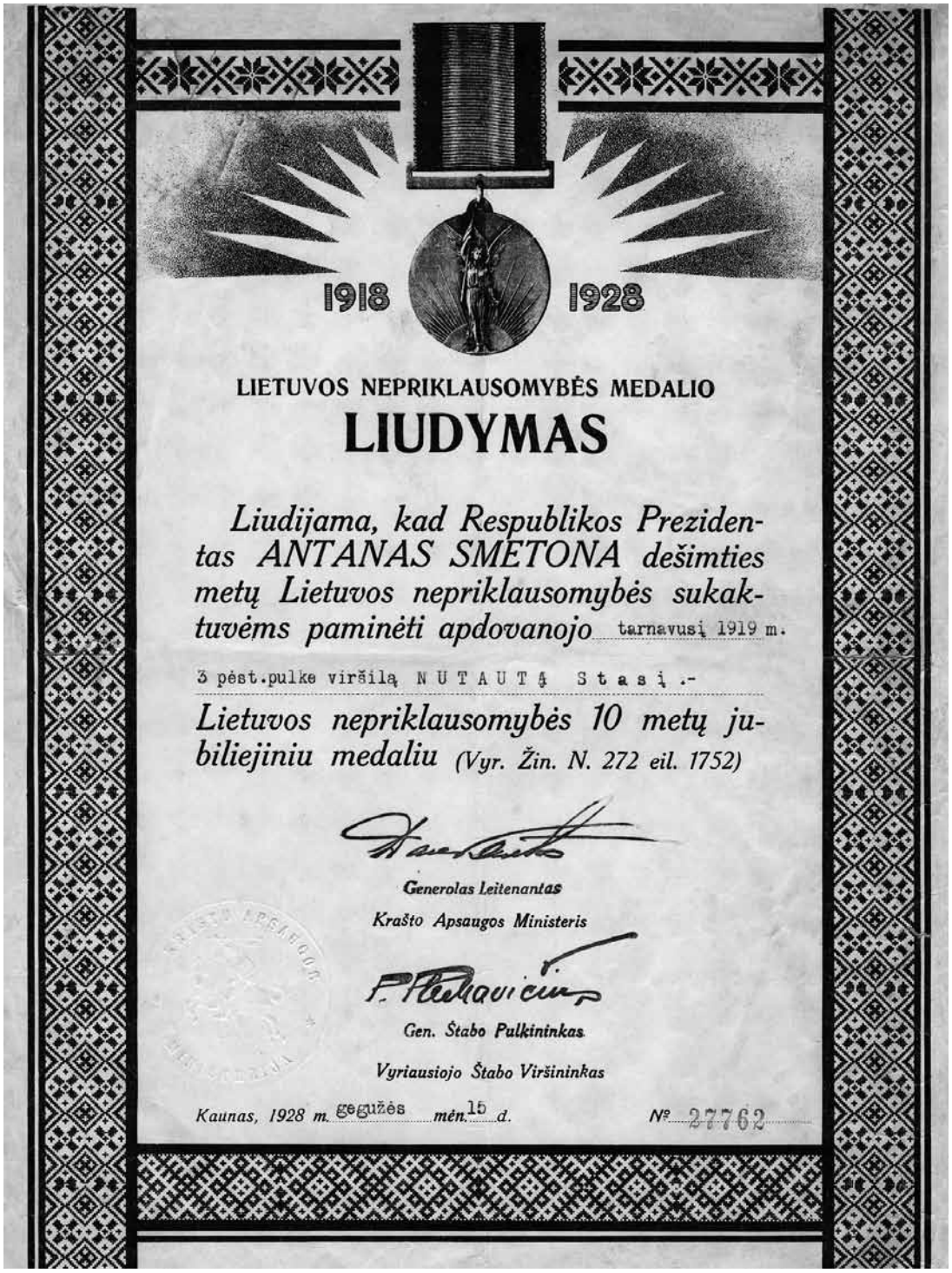

1918 1928

LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS MEDALIO

LIUDYMAS

Liudijama, kad Respublikos Prezidentas ANTANAS SMETONA dešimties metų Lietuvos nepriklausomybės sukaktuvėms paminėti apdovanojo tarnavusį 1919 m.

3 pėst.pulke viršilą N U T A U T Ą S t a s i ą .-

Lietuvos nepriklausomybės 10 metų jubiliejiniu medaliu (Vyr. Žin. N. 272 eil. 1752)

Generolas Leitenantas

Krašto Apsaugos Ministeris

Gen. Štabo Pulkininkas

Vyriausiojo Štabo Viršininkas

Kaunas, 1928 m. gegužės *mėn.* 15 *d.* *Nº* 27762

Lietuvos Nepriklausomybės medalio liudijimas Nr. 27762, išduotas 3-iojo pėstininkų pulko viršilai Stasiui Nutautui 1928 m. gegužės 15 d. Kaune

kad pavardė atrodė kažkur labai girdėta... Pirmieji paieškos rezultatai priminė, kodėl ši pavardė atrodė tokia žinoma: kadenciją baigusio Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus žmonos Almos mergautinė pavardė – Nutautaitė. Dar labiau suintrigavo tai, kad jos tėvo vardas buvo Stasys. Tačiau aklai pasikliauti tokiais sutapimais istorijoje būtų pernelyg didelė avantiūra.

Patikimos ir faktus susiejančios informacijos trūko: pavyko rasti tik tai, kad būtent šio apdovanojimo liudijimo savininkas savanoriu tarnavo iki 1922 m. balandžio 4 d., 1928 metais gyveno Šiaulių apskrityje, Pakruojo miestelyje[12]. Tačiau keletoje genealoginių svetainių rastos sąsajos su turimais faktais nedavė ramybės: o gal šis asmuo tikrai Almos Adamkienės tėvas? 2007 m. išleistoje knygoje *Alma* Adam-

kienė užsimena apie savo vaikystę Telšiuose, čia verslą turėjusį tėvą[13], tačiau apie ankstesnį jo gyvenimo laikotarpį nepasakojama.

Kreiptasi į kadenciją baigusį Prezidentą Valdą Adamkų ir gautas jo patvirtinimas, kad šiuose dviejuose dokumentuose minimas Stasys Nutautas – tikrai Almos Adamkienės tėvas. Tokiu būdu ėmė ryškėti už minėtų liudijimų slypinti vieno tarpukario Lietuvos kūrėjo savanorio gyvenimo istorija. Stasys Nutautas gimė 1899 m. kovo 8 d., gimtinė – Šiaulių apskrities Šaukėnų valsčiaus Puikiškių (dab. pav. – Puikiškė (Kelmės r.) kaimas[14]. Adamkus viename interviu yra užsiminęs, kad žmona Alma turi išsaugojusi seną originalų Lietuvos Respublikos savo tėvo pasą, kuriame įrašyta: „Stasys Nutautas, sūnus bajoro“[15]. Dvidešimtmetis vaikinas 1919 m. birželio 1 d. savanoriu įstojo į besikuriančią Lietuvos kariuomenę, tarnavo 3-jame pėstininkų pulke[16], formuotame Raseiniuose, vėliau perkeltame į Šiaulius. Pulkas dalyvavo kovose su bolševikais, lenkais. Nutautas buvo sužeistas, už parodytą narsą gavo viršilos laipsnį. Nors jam siūlyta nuolatinė tarnyba, karjera kariuomenėje netraukė. Kaip kūrėjas savanoris, 1924 m. gavo žemės sklypą iš nusavinto Gubernijos dvaro[17], turėjo progą pradėti ūkininkauti. 1926 m. vedė kelmiškę Oną Soblytę. 1927 m. Šiauliuose gimė pirmoji duktė Alma. Bet, atsisakęs tarnybos kariuomenėje, nesusižavėjo ir ūkininkavimu. Apie 1928 m. persikėlė į Pakruojį. 1930 m. Nutautas jau dirbo Pakruojo vartotojų bendrovės vedėju[18]. 1929 m. susilaukė antrosios dukters – Danutės. XX a. 4 dešimtmečio antroje pusėje apsigyveno Telšiuose, kur įsigijo prekybos namus „Radio Bangos“. Nutautas turėjo išskirtinę teisę prekiauti įmonių „Siemens“ ir „Telefunken“ produktais Vakarų Lietuvoje – Žemaitijos teritorijoje[19]. Prekiavo radijo aparatais, kitais elektros prietaisais, motociklais, dviračiais. Verslas sekėsi gerai. Nutautai bendravo su dainininku Kipru Petrausku, lankydavosi jo Rainių dvarelyje[20]. Tačiau okupacijos pakeitė tiek valstybės, tiek šeimos gyvenimą. Artėjant antrosios sovietinės okupacijos grėsmei, Nutautai nusprendė pasitraukti į Vakarus. Po nesėkmingo bėgimo į Švediją, Rygos kalėjimo, apkasų kasimo, šeima atsidūrė Vokietijoje. Vėliau, 1949 m., persikėlė į Jungtines Amerikos Valstijas, apsigyveno Rokforde, kur Nutautas įsidarbino darbininku metalo fabrike. 1951 m. Alma Nutautaitė ištekėjo už Valdo Adamkaus. O po dešimtmečio, 1961 m., jiems įsigijus Tabor Farmos vasarvietę, Nutautai persikėlė čia gyventi ir padėti tvarkytis ūkyje.

Lietuvos kariuomenės kūrėjas savanoris, Nepriklausomybės kovų dalyvis Stasys Nutautas 1977 m. birželio 13 d. rytą žuvo autoavarijoje kelyje iš Tabor Farmos į Sodus miestelį Mičigano valstijoje[21]. Palaidotas Lietuvių tautinėse kapinėse greta Čikagos.

Intriguojantis dviejų eksponatų tyrimas padėjo ne tik sužinoti vieno tarpukario Lietuvos kūrėjo savanorio likimą, papildyti tarpukario Telšių istoriją, bet ir rasti sąsajų su šių laikų žinomomis asmenybėmis.

Nors stalininės epochos pabaigoje ideologiniu pagrindu buvo nurašyta nemažai eksponatų, Žemaičių muziejuje „Alka“ iš dalies išsaugota ir vėliau rinkta medžiaga, susijusi su tarpukario nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimu, jos gyvenimu. Dalis šios medžiagos, sukauptos per 86-rius muziejaus gyvavimo metus, dar laukia rimtesnių tyrinėjimų ir sklaidos.

Nuorodos:

1 „Ir eikim Lietuvos keliu...“, 1928, p. 1, Žemaičių muziejus „Alka“ (toliau – ŽAM) GEK 36588, S 3807.

2 Vokiečių okupacijos metais pasiūta vėliava. Jai namų darbo lininės drobės davė kunigas Jonas Gasiūnas, pats gavęs kalėdojimo metu. Nudažė ir pasiuvo Elena Folinaitė-Milevičienė. XX a. 4 deš. muziejui perdavė jos vyras Feliksas Milevičius.

3 Iki parodos 1924–1935 m. Klaipėdos krašto gubernatoriaus pareigas ėjo: Jonas Budrys, Jonas Žilius-Jonila, Karolis Žalkauskas, Antanas Merkys, Vytautas Jonas Gylys, Jonas Navakas, Vladas Kurkauskas.

4 Vėliavos: Nerimdaičių, Ubiškės, Pavandenės, Žlibinų, Žarėnų, po dvi Lauksodos ir Nevarėnų kuopų. Viena be užrašų.

5 Internetinė svetainė „Eksponatai, kuriuos verta pamatyti“, prieiga per internetą: http://parodos.emuziejai.lt/portfolio/nepriklausomybes-zenklai/, žiūrėta 2018-03-20.

6 Dienoraštis Felikso Milevičiaus, rašytas 1916-11-01–1919-10-09 d. Telšiuose, p. 67, ŽAM GEK 43000/3; Iš tikrųjų 1919 m. rugsėjo 24 d. Anglija pripažino Lietuvos Vyriausybę.

7 1906 m. gegužės 27 d. K. Pabrėžos laiškas motinai, rašytas Tomske, ŽAM GEK 10112/123c

8 To meto dokumentuose vartotas pavadinimas „Centralis lietuvių biuras Sibire“.

9 „Nuo Centralio lietuvių biuro Sibire“, in: *Sibiro lietuvių žinios*, 1919- 09-14, nr. 2, p. 1, ŽAM GEK 10112/7.

10 1928-05-15 d. liudijimas nr. 27762 Lietuvos Nepriklausomybės medalio, išduoto viršilai Stasiui Nutautui, ŽAM GEK 43175.
11 1929-03-26 d. liudijimas nr. 2029 apdovanojimo savanorių medaliu, išduotas Stasiui Nutautui, ŽAM GEK 43176.
12 „Lietuvos kariuomenės kūrėjai savanoriai (1918–1923)“, prieiga per internetą: http://www.versme.lt/sav_n.htm, žiūrėta 2017-12-04.
13 *Alma*, sud. Inga Liutkevičienė, Vilnius: Tyto alba, 2007, p. 47–58.
14 1929-03-26 d. liudijimas nr. 2029 apdovanojimo savanorių medaliu, išduotas Stasiui Nutautui; *min. veik.*; Kituose šaltiniuose minima, kad S. Nutautas gimęs ir augęs Šiauliuose – žr.: V. Rmjs, „A. A. savanoris-kūrėjas Stasys Nutautas“, in: *Draugas*, 1977-07-23, nr. 171, p. 5, prieiga per internetą: http://www.draugas.org/archive/1977_reg/1977-07-23-DRAUGAS-i7-8.pdf, žiūrėta 2018-03-21.
15 Beatričė Laurinavičienė, „Valdas Adamkus: sodininku būti geriau“, prieiga per internetą: http://www.vz.lt/laisvalaikis/akiraciai/2016/11/03/valdas-adamkus-sodininku-buti-geriau, žiūrėta 2018-03-21.
16 „Lietuvos kariuomenės kūrėjai savanoriai (1918–1923)“; *min. veik.*; 1928- 05-15 d. liudijimas nr. 27762 Lietuvos Nepriklausomybės medalio, išduoto viršilai Stasiui Nutautui; *min. veik.*; 1920 m. pulkui suteiktas Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto vardas – žr.: Gintautas Surgailis, *Trečiasis pėstininkų Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto pulkas*, monografija, Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2013, p. 34.
17 „Žiniai padavusiųjų prašymus pleciams gauti iš Gubernijos dvaro“, in: *Šiaulių naujienos*, 1924-03-27, nr. 10, p. 3; „Žiniai gavusių plecius Gubernijos dvare“, in: *Šiaulių naujienos*, 1924-11-07, nr. 44, p. 3.
18 „Nutautas Stasys, vartotojų bendrovės vedėjas, Didžioji g. 57, tel. nr. 1“, Žr.: prieiga per internetą: http://genealogyindexer.org/view/1930Lit/149, žiūrėta 2018-03-22.
19 „Siemens“ istorija Lietuvoje“, prieiga per internetą: http://www.siemens.lt/lt/index/apie_mus/istorija.htm, žiūrėta 2018-03-22 d.; *Alma*, p. 49.
20 Edmundas Jakilaitis, „A. Siaurusevičius: G. Dauguvietytė buvo paruošusi ir savo laidotuvių scenarijų“, prieiga per internetą: http://www.lrt.lt/naujienos/kultura/26/116124/a-siaurusevicius-g-dauguvietyte-buvo-paruosusi-ir-savo-laidotuviu-scenariju, žiūrėta 2018-03-22.
21 V. Rmjs, „A. A. savanoris-kūrėjas Stasys Nutautas“.

LOOKING FOR THE SIGNS OF INDEPENDENCE OF INTERWAR PERIOD: THE COLLECTIONS OF SAMOGITIAN MUSEUM "ALKA"

Raimondas Petrikas
Samogitian Museum "Alka"

The article reviews the museum valuables related to the restoration of independent Lithuania of interwar period stored in the collections of Samogitian Museum "Alka".

In 1951 and 1952, during the Stalinist epoch, in Samogitian Museum "Alka" (in that time it was called Telšiai Local Lore Museum) 33 exhibits of the main fund were written off. There is no doubt why they were written off – the tendency to select the values of a particular group draws our attention, and their condition in many cases does not seem sufficient for that reason. Despite the write-off policy, which was carried out on ideological basis, the museum has preserved a part of exhibits selected for destruction, related to prominent interwar personalities, the Lithuanian Catholic Youth Federation "Spring".

The virtual exhibition "The Signs of Independence" was prepared on the occasion of the centenary of the restoration of the state of Lithuania, where some of the most important events of the restoration and life of the interwar Lithuania were presented. Although the part of the exhibits are not unitary, they have thematic equivalents in other institutions preserving heritage, however, several exhibits or groups of them are worth to be mentioned. The museum preserves the letters, document copies of the year 1893–1900 of Stanislovas Narutavičius (1862–1932), who was the member of 1917 Vilnius conference organizational committee, Lithuanian Council, 1918 Lithuanian independence act signatory. The diary of the year 1915–1919, translated by the public figure Feliksas Milevičius (1883–1965), which consists of three notebooks which fixed the relevant issues of Telšiai region, other archival values are important as well. The archival material of Kazys Pabrėža highlights the contribution of Siberian Lithuanians to the history of restoration of Lithuania.

Thanks to the investigation of two exhibits (the certificate of the Lithuanian Independence medal and the certificate of the award of volunteer medal), not only was it possible to find out the fate of Stasys Nutautas, who was the creator-volunteer of the interwar period of Lithuania, to complement the history of the interwar Telšiai, but also to find links with the well-known personalities of present time – Valdas and Alma Adamkai.

XIX A. ANTROSIOS PUSĖS IR XX A. PIRMOSIOS PUSĖS GINTARO PRAMONĖS ATSPINDŽIAI PALANGOS GINTARO MUZIEJAUS RINKINYJE

Dr. Sigita Bagužaitė-Talačkienė
Lietuvos dailės muziejaus

Baltijos jūros ir Kuršių marių pakrančių gyventojų kasdienybė neįsivaizduojama be gintaro gavybos ir jo apdirbimo. Kalbėdami iš dabartinės vakarų Lietuvos teritorijos ir laiko perspektyvų, galime atsigręžti į daugiau nei 6 000 metų gintaro apdirbimo istoriją. Šis ilgas istorinis tarpsnis apima ir XIX a. viduryje Palangoje pagyvėjusį gintaro apdirbimą, prekybą gintaro gaminiais bei Kuršių mariose pradėtą pirmąją pramoninę gintaro gavybą, kuri vykdoma iki šiol, tik kiek kitoje vietoje – senuosiuose Palmininkuose (dabartiniame Jantarne, Kaliningrado srityje).

Straipsnio tikslas – pristatyti XIX a. antroje pusėje lietuviškajame pajūryje prasidėjusią gintaro apdirbimo tradiciją, apžvelgti Kuršių mariose vykdytą pramoninę gintaro gavybą, atskleisti po Antrojo pasaulinio karo pasikeitusias gintaro dirbinių gamybos tendencijas, atsiradusias naujoves. Ši istorinio tarpsnio apžvalga iliustruojama Palangos gintaro muziejuje saugomais gintaro dirbinių pavyzdžiais, kurių vadinamajame Senųjų dirbtuvių rinkinyje sukaupta per 300 eksponatų.

Pramoninė gintaro gavyba

Jau 1855 m. sklido žinios apie ties Juodkrante gilinant marių farvaterį aptiktą nemažą kiekį gintaro. 1862 m. sausio 5 d., sudarant sutartį tarp Vokietijos valstybės ir firmos „Stantien & Becker“, nurodyta, kad firma įsipareigoja atlikti farvaterio gilinimo darbus ir jai suteikiama teisė kasti gintarą bei jį realizuoti. Sutartis buvo vis atnaujinama; sprendžiant iš išsiplėtusios darbų apimties bei padidėjusios mokamos valstybei sumos, gavyba vis didėjo ir gintaro pardavimai teikė firmai pelno. Pagal gyvenimo sąlygų aprašymą galima spėti, kad pirmaisiais metais įmonėje dirbo per 300 darbininkų. Vėliau augo žaliavos iškasimo apimtys bei žmogiškųjų resursų poreikis. Gausėjo kasimo technikos. Pradžioje buvo tik 3 rankinės žemsemės, vėliau įsigyta garinių žemsemių, kurios užgriebdavo marių dugno nuo 3 iki 6 m gylyje[1]. Modernesnė technika 1868 m. leido pasiekti net 47 000 kg iškasto gintaro per metus. Piko laikotarpiu 1883 m. dirbo 22 garinės mašinos ir iki 1 000 darbininkų, o per metus išgauta nuo 75 000 kg gintaro jau iš 10 m gylio dugno. Firma taip pat panaudojo to meto naujovę – narus[2]. Žemkasės tuo metu dirbo 24 valandas per parą, kurias prižiūrėjo pamainomis besikeitusios darbininkų brigados[3].

Bandyta gintaro išgavimą vykdyti ir Priekulės apylinkėse, tačiau tai nepasiteisino[4]. Gan greit imtasi darbo Palmininkuose, kur 1872 m. jau buvo įkurta požeminė kasykla. 1896 m. čia pastatyta didelė požeminė kasykla „Anna“. Tačiau neilgai trukus, 1899 m. liepos 1 d., firma buvo parduota Vokietijos valstybei[5].

Vokiečių keliautojas Ottas Glagau, lankęsis firmoje Juodkrantėje bei stebėjęs žemsemių ir fabriko darbą, parašė ir publikavo savo įspūdžius[6] apie čia sandėliuose buvusias statines su gintaru. Gintaras, supakuotas maišuose po 54 l, būdavo vežamas į Klaipėdą, į rūšiavimo cechą. Prie ilgų stalų su svarstyklėmis dirbo 22 rūšiuotojai, kurie išskirstydavo gintarą į 85 skyrius (kiekvienas skyrius sudarytas iš vienodos spalvos, dydžio ir vienarūšės masės gabalų)[7]. Firma gintarą ir jo dirbinius pardavinėjo ne tik Europoje, bet ir tolimuose kraštuose – Persijoje, Armėnijoje, Turkijoje[8]. Firmos agentai dirbo Konstantinopolyje, Kalkutoje, Honkonge, Bombėjuje, Meksike ir kt. Būdavo apsieinama be tarpininkų, tad gaunamas didesnis pelnas už pardavimus[9]. Firmos gintaro apdirbimo įmonės veikė Palangoje ir Kretingoje, kur iš gintaro buvo gaminami karoliai ir kandikliai cigarams rūkyti[10].

Gintaro dirbtuvės Palangoje XIX a. antroje pusėje

Palmininkų gintaro karjeras XIX a. antroje pusėje buvo stambiausias gintaro žaliavos tiekėjas Europoje. Iškastinis gintaras pasiekdavo ir Palangą, kurioje tuo metu įkurtos kelios gintaro apdirbimo įmonės, o kartu su jomis miestelyje pagausėjo ir žydų gyventojų[11]. Richardas Klebsas 1883 m. išleistame leidinyje apie gintaro gavybą ir apdirbimą mini, jog Palangoje jau daug metų gintaras apdirbamas šeimose, kur tradicija perduodama „tėvo – sūnui“. Todėl jis nesistebi, kad gintaro apdirbimo versle pajungiami praktiškai visi, netgi vaikai[12].

Religinės tematikos plaketė.
LDM PGd-5017.
Fot. Vaidotas Aukštaitis

Pypkė ir futliaro dalis su užrašu.
LDM PGd-4511.
Fot. Vaidotas Aukštaitis
(su autorės papildymu)

Palangoje kas keli metai kūrėsi didesnės ir mažesnės gintaro apdirbimo įmonės. 1860 m. buvo įsteigta Tauerio ir Buršteino gintaro apdirbimo įmonė. Ji veikė iki 1891 m.[13] Gintaro dirbtuvėse bene populiariausi gaminiai buvo rožiniai, iš klijuoto gintaro mozaikos gaminti įvairūs kryželiai. Religinės tematikos reljefiniai liejiniai buvo tvirtinami ant klijuoto gintaro skirtingų geometrinių formų plokštelių.

Taip pat buvo gaminami gintaro karoliai, didelę paklausą turėjo rūkymui skirtos priemonės. Didesnioji gaminių dalis būdavo gabenama į pietines Rusijos imperijos gubernijas parduoti. To meto istoriografijoje Palanga įvardijama kaip pagrindinė gintaro apdirbimo vieta carinėje Rusijoje[14]. Kai kurie dirbiniai paštu buvo siunčiami į Kaukazą, nedideliais kiekiais – į Vokietiją ir Prancūziją[15]. Su Prancūzija susijęs ir vienas Gintaro muziejaus eksponatas. Tai XIX a. pypkės pavyzdys, kurios futliaro išorinėje pusėje antspaudu nurodyta vietovė, ar greičiau nuoroda: „į Paryžių“ – dviem kalbomis (vokiškai: *Zur stadt Paris* ir čekiškai: *Města Paříže*). Gintaro dirbiniai į Prancūziją buvo ne tik importuojami iš kitų šalių, bet juos gamino ir vietoje. Klebsas mini vieną didesnių gintaro firmų Paryžiuje „Bondier, Ulbrich and Co.“, kuri užsiėmė rūkimo priemonių gaminimu ir pardavimu ir turėjo 200 darbininkų. Taip pat įvardija keletą tuo metu veikusių didesnių firmų kitose Europos šalyse bei Šiaurės Amerikoje[16].

Palangoje XIX a. paskutiniais dešimtmečiais gintaro apdirbimo apimtys sumažėjo, kadangi dirbtuvių gaminiai nebuvo konkurencingi 1889 m. Vokietijoje įsikūrusio gintaro fabriko produkcijai. Iš to meto spaudos sprendžiama, kad gamybos apimtys smuko ir dėl pakilusio prekių muito[17]. Tačiau Palangoje, vienoms įmonėms baigus savo veiklą, jų vietas užimdavo kitos. Miestelyje 1889–1891 m. veiklą vykdė įmonė „Koorpus“ (7 darbininkai; metinė gamyba už 6 700 rb) bei 1888–1891 m. Šlezingerio ir Josifovičiaus įmonės (40 darbininkų; metinė gamyba už 20 000 rb). Nuo 1892 m. pradėjo veikti Gutmano ir Reinuso dirbtuvė. Joje XIX a. pab. dirbo apie 110 darbininkų. Per metus buvo pagaminama dirbinių už 30 000–60 000 rb. 1893 m. įsteigiama Kameneckio įmonė su 50 darbininkų[18]. Nors įmonės panaudodavo ir jūros pakrantėse surinktą gintarą, tačiau to nepakakdavo, tad reikiamą žaliavos kiekį šios dirbtuvės pirkdavo iš firmos „Stantien & Becker“.

Nors gintaro apdirbimas buvo laikomas tradiciniu pajūrio verslu, tačiau ne kiekvienas gyventojas galėdavo įpirkti gintaro gaminį. Jonas Bubnys rašo, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą gintaro eksporto srityje carinė Rusija užėmė antrą vietą po Vokietijos. Carinės Rusijos teritorijoje daugiausia gintaro produkcijos pagaminta Palangoje. Čia buvo apdirbama 20 000 kg gintaro žaliavos per metus. Gintaro dirbinių kainos svyruodavo nuo 5 iki 8 aukso rublių už rusišką svarą, visos gamybos metinė vertė siekdavo apie 300 000–500 000 aukso rublių. Apytikriai minima, jog Palangoje tuomet dirbo apie 300–500 darbininkų. Nemažos gintaro apdirbimo dirbtuvės priklausė ir grafui Tiškevičiui[19].

Augant Palangos miesteliui ir ėmus konkuruoti su kitais Pabaltijo kurortiniais miestais, vasarotojų skaičius didėjo. Deja, įvairiapusį augimą gerokai pristabdė Pirmasis pasaulinis karas.

Pokario laikotarpis ir gintaro gamybos klestėjimas

Istoriniai šaltiniai liudija, kad po Pirmojo pasaulinio karo miestelis buvo apleistas, su apgriuvusiais namais, grįstomis ir duobėtomis gatvėmis. Vasarotojų atvykdavo mažai dėl prasto susisiekimo ir aukštų prekių kainų. 1921 m. įsteigtas Komitetas kurortui tvarkyti, kuris vėliau reorganizuotas į Kurorto inspekciją. Padėtis ėmė gerėti tik 1924 m., kai vėl ėmė gausėti poilsiautojų[20].

Gintaro pramonė XX a. pradžioje užėmė reikšmingą vietą šalies ekonomikoje. Jos svarbą pabrėžė ir Prezidentas Antanas Smetona, kuris 1920–1921 m., kaip Lietuvos delegacijos vadovas derybose su latviais dėl Palangos prijungimo prie Lietuvos valstybės, dėstydamas argumentus, pabrėžė Palangos kurorto ir gintaro pramonės reikšmę. Palangoje 1919–1920 m. veikė 13 gintaro dirbtuvių su 200 darbininkų[21]. Produkcijos asortimentas per daug nesikeitė: gaminti karoliai bei rūkymui skirtos priemonės.

1921 m. Palangoje įsteigta akcinė bendrovė „Žuvis ir gintaras“, kurios akcijų už 22 000 Lt buvo įsigijusi ir valstybė. Bendrovė vertėsi gintaro kasimu ir žvejyba bei apdirbimu. Tačiau ji veikė neilgai, nes netrukus įmonei paskelbtas bankrotas[22]. 1922 m. sąrašuose pažymėti 36 gintaro apdirbėjai.

Gintaro žaliava nebuvo pigi. To meto istoriografijoje minimas atsitikimas, kai 1924 m. Klaipėdos apylinkių pakrantėje rastas 1 420 g gintaro gabalas. Radėjui sumokėti 605 Lt. Klaipėdos krašto direktorija tą gabalą padovanojo to meto Lietuvos valstybės prezidentui dr. Kaziui Griniui. Tuo laikotarpiu skaidrus gintaras buvo brangiausias. Juozo Kaškelio žodžiais, „jį nušlifavus tinkamai veikia kaip deimantas“[23]. Matyt, norėta pasakyti, kad skaidraus gintaro facetuoti karoliai suteikdavo panašų šviesos laužimo efektą, kaip ir panašaus apdirbimo brangieji ar pusbrangiai akmenys. Taip apdirbti gintaro karoliai to meto Kaune kainavo apie 600–1000 Lt[24]. Tokių karolių pavyzdžių pateikiama ir Palangos gintaro muziejaus ekspozicijoje.

Gintaro dirbinius mėgo aukštuomenė. Pagal specialų užsakymą išskirtiniai gaminiai būdavo gaminami su šeimos ženklu. Palangos gintaro muziejuje saugomas vienas gintarinis kandiklis su kilmingos šeimos herbu. Jis su keliais kitais eksponatais į muziejų perduotas iš privačios kolekcijos. Remiantis istoriografija, pavyko rasti kandiklį puošiančio herbo artimiausią atitikmenį, kuris įvardijamas kaip Koryatovič-Kurcevič (Koryatowicz-Kurcewicz) šeimai priklausantis ženklas. Herbo savininkai įvardijami kaip Lietuvoje gyvenusi kilminga rusų šeima, kurios šaknys siekiančios Gediminaičių laikus[25].

1925 metais Klaipėdoje įsteigta bendrovė „Gintaras“, kurios reikalų vedėju tapo uosto direktorius Liudas Stulpinas. Jis bandė atgaivinti pramoninę gintaro gavybą Kuršių mariose panaudojant uosto akvatorijoje dirbusias žemkases, tačiau komercinės vertės rezultatų nebuvo pasiekta[26]. Tada bendrovė išsinuomojo iš Klaipėdos uosto valdybos laivą „Danija“. Tame laive lankęsis prof. Pranciškus Baltrus Šivickis prisiminimuose mini, jog iš dugno grunto išplauti gintaro gabalėliai būdavo išdžiovinami, dedami į maišus, antspauduojami ir siunčiami į bendrovės kontorą Klaipėdoje[27]. Pagal 1926–1935 m. Klaipėdos adresų knygas, mieste veikė 3 tuomet vadintos gintarų šlifavimo dirbtuvės (*Bernsteinschleifereien*). Tai „Tauer

Briaunuoto šlifavimo gintaro karoliai. LDM PGd-1720. Fot. Antanas Lukšėnas

Kandiklis ir Koryatowicz-Kurcewicz šeimos herbo piešinys. LDM PGd-4508. Fot. Vaidotas Aukštaitis (su autorės papildymu)

und Friedmann“ (*Rossgartenstrasse* 15 – dabartinė Vytauto g.), „Karpus Leiser“ (*Töpferstrasse* 1 a – dabartinė Puodžių g.) ir gintaro fabrikas „Gintaras“ G. m. b. H (*Gesellschaft mit beschränkter Haftung* – bendrovė su apribota atsakomybe)[28] (*Holzstrasse* 32 – dabartinė Uosto g.)[29]. Tuo metu vienoje didesnių Klaipėdos gintaro apdirbimo įmonių – „Tauerio ir Fridmano“ dirbtuvėje – dirbo po 20–30 darbininkų. Palangoje didesnės dirbtuvės priklausė S. Gutmano įpėdiniams E. ir L. Gutmanams su 10–15 darbininkų ir broliams M. ir G. Kanams su 10–20 darbininkų. Miestelyje veikė ir kitų šeimų dirbtuvės, tačiau kur kas mažesnės, samdžiusios po 5–10 darbuotojų[30].

Sagės. LDM PGd-718a; PGd-1722. Fot. Antanas Lukšėnas

Bendrovė „Gintaras“ veiklą vykdė gan ilgai, nes buvo gavusi iš Klaipėdos krašto direkcijos 30-čiai metų koncesiją gintarui kasti Kuršių mariose. Minima, jog 1929 m. išsinuomojo žemkasę „Dangė“. Tačiau per visą laiką bendrovės įranga buvo sena, be to, kasinėta jau tyrinėtose vietose, todėl gavyba nebuvo konkurencinga su Palmininkais. Tačiau kai kurios to meto gintaro firmos kaip reklaminį akcentą ar savotišką kokybės ženklą propagavo lietuvišką gintaro pavadinimą, taip tikėdamosi patraukti klientus. Įvairiose parodose „lietuviškas“ gintaras buvo pristatomas ir reklamuojamas kaip išskirtinė gaminių žaliavos ypatybė. Tokiu pavyzdžiu gali būti Palangos gintaro apdirbimo firmos „Levias ir Bass“ gintaro dirbinių ekspozicijos stendas, užfiksuotas 7-osios Lietuvos žemės ūkio ir pramonės parodos metu Kaune[31] bei 1929 m. leidinyje *Palangos jūros maudyklės* publikuotame reklaminiame skelbime, kur pabrėžiama, jog firma esanti geriausia Lietuvoje gintaro dirbinių gamintoja. Reklaminiai skelbimai atskleidžia ir gaminamos produkcijos asortimentą: įvairūs karoliai (geltono ir permatomo gintaro), auskarai, apyrankės, rožiniai, sagės, „cigarnyčios“, „špilkos“ iš vieno gabalo su lapeliais ir karoliukais, kt.[32]

Jonas Bubnys pateikia tam tikrų duomenų apie tai, kad iš Lietuvos gintaro daugiausiai eksportuota į Vokietiją, kur dirbiniai būdavo perparduodami. Taip pat gintaro dirbinių siųsta į Prancūziją, JAV, Angliją, Palestiną. Į Afrikos ir Azijos šalis daugiausiai eksportavo karolius, o į Suomiją, Švediją, Norvegiją, Olandiją ir Prancūziją buvo siunčiami kandikliai, rankogalių sąsagos, sagės ir kt. dirbiniai[33]. Kaškelis rašo, kad Egipte populiariausi buvo gintaro karoliai „stulpelio pavidalo su smailiais galais“. Baltiškojo gintaro pardavimo tradicija tolimajame Egipte siekia net XIII a. Kaire XIII a. pabaigoje veikė specialus gintaro turgus vadinamas *Funduq al‘Anbar*[34]. 1932 metų spaudoje apžvelgiant gintaro produkciją įvardijama, jog „mahometonų“ kraštams gaminami jų „rožančiai“, ir nurodoma, jog „mahometonams gintarinis rožančius pasiunčia Dievui geresnę maldą“[35].

Palangoje, Klaipėdoje ir Kretingoje gintaro dirbiniai daugiausiai būdavo parduodami čia atvykusiems poilsiautojams. Apie tai liudija skelbimai kurorto spaudoje net dviejomis kalbomis. Gintaras reklamuotas ir pikantiškomis nuotraukomis[36]. Aptariamo laikotarpio istoriografijoje minimas gyvavęs paprotys iš Klaipėdos, Palangos ar Kretingos prisiminimui ar kam nors lauktuvių parvežti gintarinį dirbinį. Tačiau gintaro kainos vidaus rinkoje buvo aukštos ir ne kiekvienas galėdavo jo įsigyti[37]. 2018 m. Gdansko gintaro muziejaus surengtoje parodoje „Bursztynowe art déco“ („Gintarinis art deco“) kartu su kitais XX a. pradžios gintaro dirbiniais eksponuota gintaro mozaikos peleninė, pagaminta Palangos meistrų apie 1930-uosius, kuri greičiausiai buvo parsivežta kaip suvenyras[38].

Nors XX a. pirmos pusės gintaro pramonės pajėgumai Palangoje neprilygo didžiųjų miestų, tokių kaip Karaliaučiaus ar Gdansko, apyvartai, tačiau gaminių kokybe bei jų pasirinkimu nė kiek neatsiliko nuo to meto europinės mados ir stiliaus tendencijų. Daugelis gintaro dirbinių – sagės, kandikliai, karoliai, apyrankės, plunksnakočiai, inkrustuoto medžio dėžutės, rašalinės ir pan. – gaminti art deco stiliumi.

Kaškelis rašo, jog palyginus su XVIII a., gintaro produkcija XIX a. suprastėja meniniu atžvilgiu ir tik XX a. pradžioje vėl atsigręžiama į meninį gintaro apdirbimą. Tačiau kartu išpopuliarėja ir gintaro imitacijos. Tai daugiausia dažyto stiklo, celiulioido ir įvairių plastmasių dirbiniai, kurie buvo kur kas pigesni. Presuotas gintaras Prūsijoje buvo gaminamas jau nuo 1881 m. Tam naudotas smulkus gintaras ir jo dulkės. Teigta, jog tokiame gintare lieka visos natūralaus gintaro savybės (įsielektrina, blizga, kvepia), be to, gali būti dažomas bet kokiomis spalvomis ir naudojamas įvairių formų dirbiniams gaminti, nors lyginant su

tikro gintaro dirbiniais pastebėta, kad toks gintaras nėra skaidrus ir švarus[39]. Todėl pirkėjai buvo skatinami atkreipti dėmesį į šiuos požymius, kadangi neretai presuotą gintarą parduodavo už aukštesnę, natūralaus gintaro, kainą.

Gintaro pramonė aktyviai plėtota iki pat Antrojo pasaulinio karo pradžios. Gintaro dirbiniai kartu su kitais liaudies meistrų kūriniais buvo eksponuojami 1937 ir 1939 m. pasaulinėse parodose Paryžiuje bei Niujorke ir 1938 m. tarptautinėje amatų parodoje Berlyne. 1937 m. pasaulinėje Paryžiaus parodoje „Menas ir technika šiuolaikiniame gyvenime“ tarp keramikos bei tekstilės buvo eksponuojami ir gintaro dirbiniai, kuriuos pateikė Palangos bendrovių „S. Levias“ bei „Broliai M. ir G. Kanai“ dirbtuvės[40].

Pažymėtina, jog gintaras lietuviams tarpukariu buvo svarbus ne tik kaip papuošalas, bet ir kaip nacionalinis „mineralas“. Jame įžvelgtos tautinės spalvos. Greičiausiai pirmaisiais XX a. dešimtmečiais sociokultūrinis kontekstas skatino patriotines nuotaikas, tad meno puoselėtojai, apimti pakilių tautinių sentimentų, nacionalinį pakilimą reiškė romantiškai žavėdamiesi nepriklausomos Lietuvos simboliais, istorinėmis asmenybėmis ir tautine ornamentika, perimta iš liaudies tekstilės, drožinių, metalo dirbinių. Lietuvių išeivijos puoselėtas romantines nuotaikas ypač atspindi publikuoti profesoriaus Matulionio žodžiai:

> [G]intaras žėri gražia žarija, raminančia rūstybę, geidulius, nerimastį, – kaip ramina ugnis ramutė, priglaustas prie kūno gintaras jo neerzina, bet ramiai, švelniai glostyte glosto; gintaras visada buvo skaistus, švarus ir iš kartos karton eidamas nesenėjo, bet darėsi vis gražesnis, vis brangesnis, primindamas senai jį nešiojusius artimus žmones rodos dabar ramiais spinduliais tebekibirkščiuojančius iš gintaro trupinio. [41]

Apibendrinant galima teigti, kad Lietuvos gintaro pramonė, pradėjusi vystytis XIX a. antroje pusėje, pagreitį įgavo tik XX a. pirmojoje pusėje. Pradžią jai suteikė Palangos ir Kretingos miestelių amatininkai, kurių gausiausią būrį sudarė žydų tautybės asmenys, praktikavę gintaro apdirbimo subtilybes savo šeimų versluose. Aptariamu laikotarpiu gintaro dirbiniai išlaikė gan aukštą ekonominę vertę, jam suteikta ir simbolinė nacionalinė vertė. Lietuvos dailės muziejaus Palangos gintaro muziejuje pristatomas gausus XIX a. pabaigos–XX a. pradžios gintaro dirbinių rinkinys, kuris atspindi esminius aptariamo laikotarpio gintaro produkcijos tipus bei stilistiką.

Nuorodos:

1 Nijolė Strakauskaitė, *Kultūros kraštovaizdis prie Kuršių marių,* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010, p. 63, 72, 74.

2 Plačiau žr. Karl Andrée, *Der Bernstein. Das Bernsteinland und sein Leben,* Stuttgart: Kosmos, 1951, p. 73; Richard Klebs, *Gewinnung und Verarbeitung des Bernsteins,* Königsberg: Hartung, 1883; pakartotinis leidimas: Dresden: Fachbuchverlag, 2015, p. 16–22.

3 *Lietuwiszku Wardų Klėtele,* surinko 1888–1894 m. ir iszleido W. Kalwaitis, Tilžė, 1910, III.; Pranas Dovydaitis, „Lietuvos gintaras. Žiupsnelis populiarių žinių apie jį kai kuriais atžvilgiais“, in: *Kosmos, gamtos ir šalimų mokslų iliustruotas mėnraštis su populiariu skyrium „Gamtos draugas“*, 1930, nr. 5, p. 72.

4 R. Klebs, p.18; Juozas Kaškelis, „Lietuvos gintaras. 5. Kaip gintaras gaunamas“, in: *Kosmos, gamtos ir šalimų mokslų iliustruotas mėnraštis su populiariu skyrium „Gamtos draugas“*, 1932 metų sausio mėn., p. 3.

5 K. Andrée, p. 74.

6 Otto Glagau, „Per Rytprūsių Sacharą“, in: *Lietuvininkai: apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje*, redaktorius Kostas Korsakas, Vilnius: Vaga, 1970, p. 287–327.

7 *Ten pat*, p. 308–309.

8 R. Klebs, p. 32.

9 O. Glagau, p. 315.

10 R. Klebs, p. 32–34.

11 Zita Genienė, „Palangiškiai XIX a.“, in: *Palangos istorija,* sudarytojas Vladas Žulkus, Klaipėda: Libra Memelensis, 1999, p. 238.

12 R. Klebs, p. 33.

13 Z. Genienė, p. 241.

14 R. Klebs, p. 34.

15 Z. Genienė, p. 241.

16 R. Klebs, p. 36.

17 *Varpas: Literatūros, politikos ir mokslo mėnesinis laikraštis*, 1889 rugpjūtis, nr. 8, p. 127.

18 Z. Genienė, p. 241–242.
19 Juozas Kaškelis, „Lietuvos gintaras. 6. Kaip gintaras apdirbamas ir kur jis parduodamas“,in: *Kosmos: gamtos ir šalimų mokslų iliustruotas mėnraštis su populiariu skyrium „Gamtos draugas“*, 1932 metų vasario mėn., p. 23; Jonas Bubnys, *Gintaras*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 92.
20 Z. Genienė, p. 268–269.
21 Vygantas Vareikis, „Lietuvių ir latvių ginčas dėl Palangos“, in: *Palangos istorija, min. veik.* p. 264.
22 Stasė Vaineikienė, *Palangos atsiminimai*, Kaunas, 1931, p. 68.
23 J. Kaškelis, „Lietuvos gintaras. 5“, p. 6–8.
24 *Ten pat*, p. 8.
25 „Korjatowicz (Karyatowicz)-Kurcewicz. Herbu Kurcz“, prieiga per internetą: zhttp://www.wladcy.myslenice.net.pl/Polska/zalaczniki/Korjatowicz-Kurcewicz.htm, žiūrėta 2018-04-15.
26 „Handelsregistersachen“, in: *Klaipėdos krašto valdžios žinios*, 1925, nr. 87, p. 763; Pranešime rašoma: „Firma „Bernsteinwerke“ Gintaras, draugovė su apsiaurinta atsakomybe Klaipėdoje. Užsiėmimo tikslu yra gintaro žvejojimas Kuršių marėse ir pirklystė su gintaru. Pamatinį kapitalą sudaro 10 000 litų. Reikalų vedėju parinktas Uosto direktorius Liūdas Stulpinas Klaipėdoje. Bendrovės sutartis sudaryta 1925 m. birželio 9 d.“
27 Pranciškus Baltrus Šivickis, „Gintaro kasyklose“, in: *Kosmos: gamtos ir šalimų mokslų iliustruotas mėnraštis su populiariu skyrium „Gamtos draugas“*, 1930 metų gegužės mėn., p. 75.
28 Ribotosios atsakomybės bendrovė – įmonės teisinė forma, Vokietijoje egzistuojanti ir iki šiol.
29 Adresų knygos, prieiga per internetą: www.bork-online.de/adressbuecher/start.htm, žiūrėta 2018-04-15.
30 J. Bubnys, p. 94.
31 „Levias ir Bass“ (Palanga), gintaro dirbinių ekspozicija, 7-oji Lietuvos žemės ūkio ir pramonės paroda, Kaunas, 1928 m. birželio 28 d.–liepos 3 d., Fot. J. Tallat-Kelpšienė, LCVA. A28-P25.
32 *Palangos jūros maudyklės*: *Lietuvos gydymo ir poilsio vasaros kurortas*, Palanga: kurorto inspekcijos leidinys, 1929; *Palangos pajūris*, Palanga, 1931 m. birželio mėn. 25 diena, prieiga per internetą: http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1C1B0000781108, žiūrėta 2018-04-15.
33 J. Bubnys, p. 97–100.
34 G. Reineking von Bock, *Bernstein. Das Gold der Ostsee*, München, 1981, s. 20–21.
35 J. Kaškelis, „Lietuvos gintaras. 6“, p. 22.
36 *Palangos pliažas: Lietuvos kurortų žurnalas*, Palanga, 1932 m. birželio 20 d., prieiga per internetą: http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1C1B0000746159, žiūrėta 2018-04-15; *Palanga: Informacijos ir linksmos minties vasarvietės laikraštis*, Palanga, 1933 mt. rugpjūčio mėn. 1 d., prieiga per internetą: http://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1C1B0000746154 , žiūrėta 2018-04-15.
37 J. Bubnys, p. 97–100.
38 *Bursztynowe art déco: O bursztynie w dwudziestoleciu międzywojennym,* Katalog wystawy, Gdansk, 2018, il.19, nr. kat. 24, p. 118.
39 J. Kaškelis, „Lietuvos gintaras. 6“, p. 22.
40 Lijana Šatavičiūtė, „Gintaro apdirbimo raida nuo seniausių laikų iki XXI a.“, in: *Žemaičių žemės,* 2003, nr. 4, prieiga per internetą: http://samogitia.mch.mii.lt/KULTURA/gintaro_raida.htm, žiūrėta 2018-04-15.
41 J. Kaškelis, „Lietuvos gintaras. 6“, p. 20.

THE REFLECTIONS OF AMBER INDUSTRY OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY IN THE COLLECTION OF PALANGA AMBER MUSEUM

Dr. Sigita Bagužaitė-Talačkienė
Lithuanian Art Museum's subdivision Palanga Amber Museum

The article introduces the tradition of amber processing which commenced in the second half of the 19th century in Lithuanian seaside, industrial amber excavation in Curonian Lagoon is reviewed, the tendencies of production of amber items that changed after World War II and the occurred novelties are revealed. The review of this historical period is illustrated with the samples of amber items stored in Palanga Amber Museum. Over 300 exhibits are accumulated in so-called Old Workshop Collection.

The industry of amber in Lithuania that started to develop in the second half of the 19th century accelerated only in the first half of the 20th century. The impetus was given by craftsmen from Palanga and Kretinga, the majority of whom were the Jews who developed the amber processing in separate families. The most popular items in the amber workshops were rosaries, various crosses made of glued amber mosaic. The relief moulds of religious theme were fastened on glued amber plates of different geometric shapes. Amber necklaces were also produced, and the items for smoking were also in great demand. The amber items of the period described in the article had a quite high economic value and often reflected national features. Palanga Amber Museum presents a large collection of amber items of the end of the 19th century – the beginning of the 20th century, which reflects the essential types of amber production and stylistic forms of the analysed period.

SKULPTORIAUS JUOZO ZIKARO PALIKIMAS, SAUGOMAS PANEVĖŽIO KRAŠTOTYROS MUZIEJUJE

Jūratė Gaidelienė
Panevėžio kraštotyros muziejus

Asmenybė. Juozas Zikaras – pirmasis profesionalus lietuvių skulptorius, itin produktyviai dirbęs menininkas realistas, sukūręs daugelį Nepriklausomos Lietuvos simbolių. Gimė 1881 m. lapkričio 18 d., augo gausioje neturtingų valstiečių šeimoje Paliukų kaime, netoli Panevėžio. Būdamas nepaprastai darbštus ir talentingas, įveikęs kliūtis ir sunkumus, „Žiburėlio“ draugijos šelpiamas, 1916 m. baigė Peterburgo dailės akademiją. 1918 m. su šeima grįžo į gimtąjį kraštą. Nuo 1919 iki 1928 m. pabaigos gyveno ir kūrė Panevėžyje, dirbo dailės mokytoju Panevėžio valstybinėje gimnazijoje bei Mokytojų seminarijoje. Sąlygų kūrybai neturėjo, todėl gimnazijos direktorius Jonas Yčas leido skulptoriui dirbti sporto salėje[1]. Čia 1921 m. buvo sukurta „Laisvės“ statula, 1928 m. atlieta iš bronzos ir pastatyta Kaune. Šis dešimtmetis Zikarui buvo ypač kūrybingas: laimėti konkursai, gauta užsakymų, sukurti valstybingumo ženklais tapę kūriniai.

1925 m., už lietuviškų monetų sukūrimą gavęs solidų honorarą, netoli gimnazijos esančioje P. Puzino gatvėje pasistatė gyvenamąjį namą su dailės dirbtuve. 1928 m. pabaigoje tuometinis švietimo ministras Konstantinas Šakenis, kurį laiką su Zikaru mokytojavęs Panevėžio gimnazijoje, pakvietė skulptorių pereiti į Kauno meno mokyklą. Netrukus visa Zikarų šeima persikėlė į Kauną. Dirbdamas meno mokykloje, ugdė jaunuosius skulptorius, buvo puikus reiklus pedagogas. Netrūko užsakymų iš valstybės, Bažnyčios, privačių mecenatų; kurdamas pagal užsakymus Zikaras dažnai pasitelkdavo ir savo mokinius. Ne kartą dalyvavo bei pelnė apdovanojimų tarptautinėse parodose. 1944 m. jam suteiktas profesoriaus vardas. Juozo ir Anelės Zikarų šeimoje užaugo keturi vaikai: sūnūs Vaidutis, Teisutis, Vainutis ir duktė Alytė.

Pasikeitusi Lietuvos politinė situacija, okupacija, karas sujaukė žmonių gyvenimus, vertybes, siekius, pakirto kūrybines jėgas, išblaškė šeimas. Naujajai valdžiai nebetiko daugelis Zikaro kūrinių, jo sukurtų paminklų laukė liūdna ateitis. Skulptorius sunkiai išgyveno pasikeitusio gyvenimo sumaištį. Kankino nežinia dėl trijų sūnų likimo: manė, kad jie žuvę, nežinojo apie jų pasitraukimą į Vakarus. Zikarą persekiojo ir tardė saugumiečiai. Skulptorius nepakėlė jį užklupusių sunkumų. Mirė 1944 m. lapkričio 10 d., palaidotas Kauno Petrašiūnų kapinėse[2].

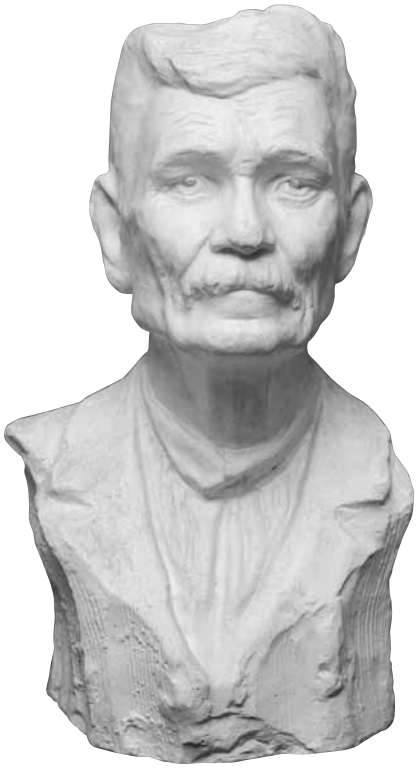

Juozas Zikaras, biustas „Tėvas“ (gipsas, 1904–1906). Iš PKM fondų. Fot. G. Kartanas

Saugyklos. Gausus Zikaro kūrybinis palikimas saugomas muziejuose, bibliotekose, archyvuose, bažnyčiose, jo darbų yra aikštėse, kapinėse, pastatų interjeruose ir eksterjeruose. Didžioji dauguma kūrinių, šeimos baldų, asmeninių daiktų yra Zikaro memorialiniame muziejuje Kaune. Dukters Alytės Zikaraitės ilgai puoselėtas muziejus įrengtas menininko statytame name Žaliakalnyje. Vertingos jo darbų, eskizų, fotografijų, dokumentų, numizmatikos kolekcijos saugomos Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje, Lietuvos dailės muziejuje, Lietuvos literatūros ir meno archyve ir kt. Atkūrus Nepriklausomybę, marčios Aldonos Zikarienės valia dalis skulptoriaus darbų iškeliavo į Lietuvių dailės muziejų Lemonte (JAV).

Juozas Zikaras, reljefas „Mergaitė prie kryžiaus“ (gipsas, apie 1920). Iš PKM fondų. Fot. G. Kartanas

Viena reikšmingesnių Zikaro palikimo saugyklų – Panevėžio kraštotyros muziejaus fondai. Per įstaigos veikos metus (muziejus įkurtas 1925 m.) čia sukaupta per 65 vnt. eksponatų, pristatančių skulptoriaus asmenybę, kūrybinę veiklą. Fonduose saugoma 13 dailės kūrinių (skulptūros iš bronzos, gipso, medžio bei vienas tapybos darbas), jo sukurti medaliai ir monetos, gyvenimą ir kūrybą įamžinusios fotografijos, atvirukai ir skulptoriaus darbo stalas.

Dailės kūriniai. Muziejuje saugomas vienas ankstyviausiųjų Zikaro darbų – tėvo biustas (gipsas, 1904–1906, PKM 27705). Šį darbą sukūrė tuomet, kai, paskatintas ir remiamas Gabrielės Petkevičaitės-Bitės ir Felicijos Bortkevičienės bei šalpos draugijos „Žiburėlis“, dienomis mokėsi Vilniaus Ivano Trutnevo piešimo mokykloje, o vakarais skubėdavo į privačią piešimo ir braižybos mokyklą, įsteigtą pramoninko, bankininko ir filantropo Juozapo Montvilos. Vėliau žmonos Aldonos atsiminimuose buvo užrašyta, kad šias mokyklas Juozas lankė labai uoliai, „taip, kad beveik sargas su šluota varydavo jį naktį iš mokyklos, nes jis jam trukdė tvarkytis“[3].

Reljefas „Mergaitė prie kryžiaus“ (gipsas, apie 1920, PKM 27701) – retas eksponatas[4]. Jis pristatomas muziejaus nuolatinėje ekspozicijoje „Panevėžys Lietuvos Respublikos metais“. Čia eksponuojamas ir biustas „Lietuvaitė“ (gipsas, 1923, PKM 27704), sukurtas skulptoriui gyvenant Panevėžyje. Menininkui šiai skulptūrai pozavo Panevėžio valstybinės gimnazijos mokytoja, jo kolegė Elena Jasinskaitė. Prieš tris dešimtmečius šiuos kūrinius Panevėžio kraštotyros muziejui padovanojo skulptoriaus dukra Alytė Zikaraitė.

Socialine tematika sukurtas reljefas „Ant vieškelio“ (gipsas, 1920, PKM 4625) į muziejų pateko iš žinomo panevėžiečio, socialdemokratų partijos įkūrėjo, visuomenininko, gydytojo Andriaus Domaševičiaus namų. Šis kūrinys 1924 m. buvo padovanotas Domaševičiui, tačiau kas dovanojo – nežinoma (ir Zikaras, ir Domaševičius tuo metu gyveno Panevėžyje). Dar vienas iškalbingas eksponatas – Jono Basanavičiaus portretas (gipsinis reljefas, PKM 1993), kurio antroje pusėje užrašyta: „Originalas. D-ras J. Basanavičius. Panevėžio muzėjuj Juozas Zikaras. Panevėžys. 1923 m.“. Autoriaus ranka įrėžta data yra liudijimas, kad muziejaus steigimo procesas vyko nuo 1923 m. Tais metais mieste buvo įkurta Gimtajam kraštui tirti draugija – pirmoji Lietuvoje regioninė kraštotyros draugija[5]. Muziejus Panevėžyje įsteigtas 1925 m. sausio 18 d., tą pačią dieną atidaryta ir pirmoji ekspozicija. Tai yra vienas seniausių savivaldybių muziejų Lietuvoje.

Kitas unikalus Zikaro kūrinys – „Laisvės“ paminklo Panevėžio miestui maketas (gipsas, PKM 2000). 1924–1925 m. Panevėžyje vyko audringos diskusijos dėl paminklo statymo. Dar 1924 m. buvo įsteigtas Lietuvos Nepriklausomybės paminklui statyti komitetas. Panevėžyje dirbęs skulptorius Zikaras sukūrė „Laisvės“ paminklo projektą, kuriame pavaizdavo moters figūrą su nuo rankų nutrauktais pančiais. Jam apsvarstyti 1924 m. birželio 23 d. Panevėžio apskrities viršininko raštinėje buvo sušauktas Paminklui statyti komiteto posėdis. Atsižvelgus į visuomenės pastabas, autoriui pasiūlyta paminklo projektą šiek tiek pakeisti: mergaitės galva esą turėtų būti pakelta, o nelaisvės grandinės jau sutraukytos. 1925 m. Zikaras parengė gipsinį paminklo modelį, kuris buvo pastatytas visuomenei susipažinti Panevėžio muziejuje[6]. Tačiau likimas taip susiklostė, kad panevėžiečiai paminklo nepastatė: jau 1927 m. pradžioje gimė idėja vietoje jo statyti muziejaus rūmus. Buvo renkamos lėšos, nupirktas sklypas, paskelbtas pastato projekto konkursas, tačiau įgyvendinti planus sutrukdė okupacija, karas. Zikaro „Laisvės“ paminklo Panevėžiui maketas nuo 1925 m. taip ir liko muziejuje. Bėgant metams trapus kūrinys iš gipso šiek tiek nukentėjo: pažeista dešinioji moters figūros ranka. Projekto idėja gyva iki šiol. Nuo 1990 m. šis eksponatas stovi vienoje garbingiausių ekspozicijos „Panevėžys Lietuvos Respublikos metais“ vietų.

Juozas Zikaras, „Laisvės“ paminklo Panevėžio miestui maketas (gipsas, 1925) Panevėžio kraštotyros muziejaus ekspozicijoje. Fot. G. Kartanas

Tuometinėje Lietuvoje Zikaras buvo žinomas kaip vienas geriausių portreto meistrų, tad portretinė skulptūra sudaro didžiąją jo kūrybos dalį. Muziejuje saugomas vaikų rašytojo, pedagogo, kultūros veikėjo Mato Grigonio biustas (gipsas, patinuotas bronza, 1926, PKM 2983), sukurtas pagal privatų užsakymą. Kūrinys sovietmečiu į muziejų pateko iš Grigonio namų. Iš čia atkeliavo dar vienas Zikaro darbas – medalionas „Dievas Perkūnas“ (gipsas, PKM 3223).

Vienas įsimintiniausių knygnešystės laikmetį įprasminančių eksponatų – Zikaro skulptūra „Knygnešys“ (bronza, akmuo, 1928, Panevėžys, PKM 4159). Ji 1930 m. padovanota kunigui, pedagogui Julijonui Lindei-Dobilui. Ant postamento pritvirtinta sidabrinė lentelė su išgraviruotu tekstu: „25 m. Pedag. Darbo Jubiliejiniam Atminimui Gerajam Direkt. Kun. J. Lindei Panevėžio Valst. Gimn. Bendradarbiai 1930. V. D. m. birž. 10 d.“

Kitas Zikaro darbas – Kristaus Karaliaus skulptūra (medis, 1928–1929, PKM 27707). Tikėtina, kad ši medinė 51 cm aukščio skulptūrėlė yra prototipas gipsinės Kristaus Karaliaus skulptūros (H 230 cm), kuria 1929 m. įrengiant Panevėžio Kristaus Karaliaus katedrą buvo papuoštas didysis altorius. Muziejuje saugomas Zikaro sukurtas medicinos daktaro Vlado Kuzmos portretas-medalionas (gipsas, 1930, PKM 3326). Šį reljefą 1961 m. muziejui padovanojo Zikarų šeima – tai liudija ranka darytas įrašas kitoje medaliono pusėje. Skulptūrėlė „Senelio pasaka“ (gipsas, apie 1935, PKM 27706) tarsi alsuoja šiltais senelio ir anūko tarpusavio jausmais. Zikaro tapybos darbas „Saulėtekis“ (aliejus, drobė, 1921, PKM

Skulptoriaus Juozo Zikaro darbo stalas. Iš PKM fondų. Fot. G. Kartanas

4244) išsiskiria istorine verte: paveikslas nutapytas ir garbingo jubiliejaus proga padovanotas jaunystės dienų globėjai, vėliau kolegei, Panevėžio valstybinės gimnazijos mokytojai Gabrielei Petkevičaitei-Bitei. Antroje paveikslo pusėje užrašyta skulptoriaus dedikacija: „Didžiai gerbiamai P-lei Gabrielei Petkevičaitei, pirmajai aušrelei, apšvietusiai mano tamsų ir spygliuotą taką prie dailės, jos dienos varduvių ir 60 metų sukaktuvių atminimui. J. Zikaras. Kovo 17 d. 1921 m. Panevėžys“. Šis kūrinys į muziejų pateko iš rašytojos, pedagogės, visuomenės veikėjos Gabrielės Petkevičaitės-Bitės namų.

Saugome Zikaro kūrybinį palikimą ir ypač branginame jo asmeninį daiktą – įspūdingą darbo stalą (PKM 27702), kurį muziejui padovanojo menininko dukra Alytė Zikaraitė.

Numizmatika. Svarbūs ir Zikaro numizmatikos darbai. Lietuvoje 1922 m. spalio 1 d. įvedus litus iš pradžių į apyvartą išleisti tik litų ir centų banknotai. 1923 m. lapkričio pabaigoje Finansų, prekybos ir pramonės ministerija paskelbė monetų projektų kūrimo konkursą. Jame dalyvavo Balys Buračas, Zikaro paskatinti mokiniai Bernardas Bučas bei Juozas Kaminskas. Pats Zikaras monetų projektų konkurse vargu ar dalyvavo[7]. Konkurso baigtis organizatorių netenkino, tad ministerija 1923 m. gruodžio pradžioje kreipėsi į Zikarą ir paprašė parengti monetų modelius. 1924 m. jis pagal sutartį (sąmata siekė 11 000 Lt) sukūrė 11 monetų gipsinius modelius: 1, 2, 5, 10, 20, 50 centų ir 1, 2, 3, 5, 10 litų reversus ir aversą. Vėliau buvo atsisakyta kaldinti 3 ir 10 litų bei 2 centų monetas. Jo sukurtų monetų reversuose dominuoja augaliniai motyvai (rūtos, ąžuolo šakelė, lelija, linai ir pan.). Visų 1925 m. emisijos monetų aversai vienodi – aplink lauką užrašas „Lietuvos Respublika“, tarp dviejų stilizuotų rūtos lapelių įrašyti kaldinimo metai (1925), lauke – Vytis, po juo – Gedimino stulpai. 1936 m., rengiant antrąją monetų laidą, vėl kreiptasi į Zikarą. Kurdamas šios emisijos pinigų modelius, skulptorius kai kurių monetų reversuose pavaizdavo Jono Basanavičiaus (5 Lt), Vytauto Didžiojo (10 Lt), Lietuvos Respublikos Prezidento Antano Smetonos (10 Lt) portretus. Pastaroji moneta, į apyvartą išleista 1938 m., skirta Lietuvos Nepriklausomybės 20-mečiui pažymėti. Beje, numizmatikos specialistų teigimu, ši moneta buvusi dailiausia Lietuvoje ir viena gražiausių pasaulyje[8]. Muziejuje saugoma 1925, 1936 ir 1938 metais išleistų visų nominalų litų ir centų monetų kolekcija. Turime ir 5 litų monetos reverso gipsinį modelį (1936, PKM 21642).

1928 m., minint Lietuvos Nepriklausomybės dešimtmetį, Zikarui buvo pavesta sukurti Lietuvos Nepriklausomybės medalį. Jo averse skulptorius pavaizdavo „Laisvės“ statulos motyvą tekančios saulės fone, kitoje medalio pusėje – užrašas: PER AMŽIUS BUDĖJĘ LAISVĘ LAIMĖJOM PER AUKAS IR PASIŠVENTIMĄ 1918–1928. Šiuo medaliu 1928–1940 m. buvo apdovanota apie 44 tūkstančiai Lietuvos ir užsienio valstybių piliečių. Lietuvos Nepriklausomybės medaliu apdovanotas ir pats jo kūrėjas Zikaras[9]. Kariuomenės pirmūnų sąjunga 1939 m. inicijavo Kariuomenės pirmūnų medalio sukūrimą. Šio medalio autorius – skulptorius Zikaras (1940). Minėti medaliai yra saugomi ir eksponuojami Panevėžio kraštotyros muziejuje.

Fotografijos. Panevėžio kraštotyros muziejuje saugoma keliolika su Zikaro asmenybe susijusių fotografijų. Išsiskiria 1900–1904 m. fotografija iš Birželių dvaro, buvusio netoli jo gimtinės. Čia Zikaras jaunystėje nusifotografavęs su apylinkės jaunimu ir dvaro savininke ponia J. Antanavičiene. Šiame dvare jis daraktoriavo, slapta mokė kaimo vaikus. Dvarininkai Antanavičiai dalyvavo tautiniame lietuvių sąjūdyje ir, pastebėję Zikaro gabumus, skatino jį mokytis, pagal galimybes šelpė. Iškalbinga Panevėžyje gyvenusio fotografo Povilo Šinskio 1919 m. datuojama nuotrauka, kurioje įamžintas Zikaro reljefas „Už Nepriklausomybę“. Po kelių metų šio reljefo reprodukciją Jono Anso Kunkio knygynas Klaipėdoje išleido kaip atviruką.

Kelios saugomos fotografijos iliustruoja dailės mokytojo Zikaro darbą Panevėžio valstybinėje gimnazijoje, kur jis ne tik dėstė, bet ir vadovavo Meno kuopos dailės sekcijai. Zikaras įsiamžinęs vinjetėse, grupinėse XX a. 3 dešimtmečio mokytojų kolektyvo bei mokinių nuotraukose, kitose jis – dailės mokytojas su „plastikos“ būrelio nariais žiemą, apie 1923 m. Yra pluoštelis fotografijų iš Kauno laikotarpio: meniškas skulptoriaus Zikaro portretas (XX a. 4 deš., J. Tallat-Kelpšienės nuotrauka), pedagogas su mokiniais Kauno meno mokyklos dailės dirbtuvėse. Studentų atsiminimuose Zikaras išliko kaip „nepaprastai reiklus tiek sau, tiek savo mokiniams: „Talento jums duot negaliu, – sakydavo profesorius, – bet dirbti turiu išmokyti.“[10]

Panevėžio fotografas Jonas Žitkus ir kiti autoriai nuotraukose įamžino Zikaro paminklą „Kritusiems savanoriams“ (akmuo), jo šventinimo iškilmių akimirkas (paminklas pastatytas Panevėžio Kristaus Karaliaus kapinėse Ramygalos g. 1930 m., nugriautas sovietmečiu, atstatytas 1992 m.).

Reprodukcijos. 2017 m. pabaigoje Panevėžio kraštotyros muziejus įsigijo atvirukų (19 vnt.) su Zikaro kūrybos reprodukcijomis – tokių eksponatų pasitaiko ypač retai. Džiugu, kad jie į mūsų saugyklą pateko pasitinkant valstybės atkūrimo šimtmetį. Šiuo metu iš viso saugome per dvi dešimtis atviru-

Juozas Zikaras, „Saulėtekis“ (aliejus, drobė, 1921), dovanotas G. Petkevičaitei-Bitei. Iš PKM fondų. Fot. G. Kartanas

kų su Zikaro darbų reprodukcijomis: tai kelių serijų atvirukai, išleisti 1916–1940 m. Maskvoje, Sankt Peterburge, Klaipėdoje, Kaune, Vilniuje. Tarp jų – 6 nespalvoti atvirukai su skulptūrų ir grafikos darbų reprodukcijomis, išleisti S. Jackevičiaus ir M. Steigvilos bendrovės 1916–1917 m. Maskvoje, spausdinti Sankt Peterburge veikusioje „Lietuvių spaustuvėje“. Žinoma, kad minėta bendrovė per savo gyvavimo laikotarpį išleido pradedančių lietuvių dailininkų 22 darbų reprodukcijas (17 Zikaro darbų, po vieną kitą Pauliaus Galaunės, Vytauto Bičiūno ir Petro Rimšos kūrybos reprodukciją)[11]. Muziejaus kolekcijoje saugomi du Zikaro kūrybos reprodukcijų atvirukai, kuriuos 1916 m. išleido pedagogas, vadovėlių autorius ir leidėjas Klemensas Skabeika Sankt Peterburge. Juose grafikos darbų pavadinimai užrašyti lietuvių, rusų ir prancūzų kalbomis. Šie atvirukai atspindėjo karo sunkumus, socialinę neteisybę, vienatvę, svajones. Jie buvo reikalingi ir perkami kaip bendravimo priemonė: Pirmojo pasaulinio karo metais Rusijoje gyveno apie 300 tūkstančių karo pabėgėlių iš Lietuvos, jie rašė atvirlaiškius ir siuntė žinią artimiesiems į gimtinę. Pradedančiam menininkui Zikarui, 1916 m. rudenį baigusiam Sankt Peterburgo dailės akademiją, smulkūs grafikos darbai padėjo atsiskleisti, o jų reprodukcijos – užsidirbti pragyvenimui. Vėlesni, jau nepriklausomoje Lietuvoje išleisti atvirukai, išsiskiria geresniu popieriumi, puikia poligrafija. Kokybe, vaizdu patraukia Zikaro darbų reprodukcijų atvirukai, išleisti Kunkio knygyno Klaipėdoje, spausdinti Vokietijoje XX a. 3 dešimtmetyje. Juose kūrinių pavadinimai pažymėti net keturiomis kalbomis.

Pabaigai. Panevėžio krašte puoselėjamas skulptoriaus Zikaro atminimas. Vienas ryškiausių pavyzdžių – istoriko, ilgamečio Panevėžio apskrities archyvo direktoriaus Leono Kaziukonio parengta knyga *Neišsaugotas Juozo Zikaro namas Panevėžyje* (Panevėžys, 2016). Profesionaliai, kruopščiai, su didele atsakomybe parengtame leidinyje publikuojami surinkti dokumentai ir fotografijos, atspindintys Zikaro gyvenimą ir kūrybą Panevėžyje, supažindinama su sovietmečiu kilusiu protestu už skulptoriaus namo išsaugojimą, šių dienų panevėžiečių reikalavimais tinkamai įamžinti menininko atminimą. Ši knyga su autoriaus dedikacija – svarbus eksponatas Panevėžio kraštotyros muziejuje, nes leidžia geriau pažinti menininką Juozą Zikarą – vieną iš simbolinių mūsų kultūros istorijos figūrų.

Nuorodos:

1 Leonas Kaziukonis, *Neišsaugotas Juozo Zikaro namas Panevėžyje,* dokumentų rinkinys, Panevėžys: Godo, 2016, p. 7.

2 Stasė Mikeliūnienė, „Skulptorius Juozas Zikaras“, in: *Kur Įstras pievomis virvena: Paįstrio krašto praeitis ir dabartis*, sudarytojai Bronius Mažylis, Stasė Mikeliūnienė, Panevėžys: ARG ofsetas, 2010, p. 283–284.

3 *Juozas Zikaras*, albumas, sudarytojos Miglė Banytė, Vaiva Laukaitienė, Kaunas: Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, 2009, p. 16.

4 Šis dailininko kūrinys nepaminėtas albume *Juozas Zikaras* (2009).

5 Evaldas Bakonis, „Panevėžio „Gimtajam kraštui tirti draugija“ 1923–1940 metais“, in: *Panevėžio istorijos fragmentai*, straipsnių rinktinė, Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus, 1993, p. 60–61.

6 Leonas Kaziukonis, „Panevėžio kultūrinis gyvenimas 1918–1940 m.“, in: *Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m.*, sudarytojas Kęstutis Gudas, Panevėžys: Nevėžio spaustuvė, 2003, p. 374–375.

7 Eduardas Remecas, „1925 m. laidos Lietuvos Respublikos monetų kūrimo ir kaldinimo problematika“, in: *Pinigų studijos*, Vilnius, 2015, nr. 2, p. 48–49.

8 *Juozas Zikaras,* p. 59.

9 *Ten pat,* p. 60.

10 *Ten pat,* p. 38.

11 Arida Riaubienė, „Atvirukų lietuvių kalba leidyba Rusijoje 1905–1917 m.“, prieiga per internetą: http://www.voruta.lt/atviruku-lietuviu-kalba-leidyba-rusijoje-1905-1917-m/, žiūrėta 2018-09-12.

THE LEGACY OF THE SCULPTOR JUOZAS ZIKARAS IN PANEVĖŽYS LOCAL LORE MUSEUM

Jūratė Gaidelienė
Panevėžys Local Lore Museum

The sculptor Juozas Zikaras is one the first professional Lithuanian sculptors, who was especially productive artist-realist, who created a lot of symbols of Independent Lithuania. He was born and grew in Paliukai village near Panevėžys. After graduating Petersburg Art Academy, he together with his family in 1918 came back to Lithuania. Until the end of 1928, he lived and created in Panevėžys, he worked as the arts teacher in Panevėžys state gymnasium. This decade for Zikaras was especially prolific: he won prizes in the competitions, got commissions, created the works which became the signs of nationality.

Panevėžys Local Lore Museum during 93 years of its activity has accumulated over 65 exhibits that introduce the personality, creative activity of Zikaras. These are 13 artworks (the sculptures from bronze, plaster, wood as well as one painting work with the dedication to Gabrielė Petkevičaitė-Bitė), the authentic table made by the sculptor, the coins of litas of interwar period, manifesting the professionalism of the sculptor, the medal of Independence of Lithuania, a lot of photographs, and postcards with the reproductions of Zikaras' creation. These exhibits appeared in the museum in different periods of time and in different ways: several works were given by the sculptor himself, other works arrived from the homes of famous Panevėžys citizens Andrius Domaševičius, Matas Grigonis, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, some of the works were donated by his daughter Alytė Zikaraitė, etc. In 2017, Panevėžys Local Lore Museum purchased 19 postcards with the reproductions of the sculptor J. Zikaras' creation. These are the postcards of several series, which were published between 1916 and 1940 in Moscow, St. Petersburg, Klaipėda, Kaunas, Vilnius. The museum stores Zikaras' artworks, the items testifying his pedagogical work, the portrait of the sculptor, etc.

The expositions of Panevėžys Local Lore Museum introduce four works by the sculptor Zikaras. One of the most valuable works is the plaster model of the monument of independence of Lithuania devoted for Panevėžys, which was created in 1925. Until now the project has not been implemented, however, the idea is still relevant. During the last 25 years, this exhibit has been attracting the visitors.

NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS VALSTYBĖS ŽENKLŲ KELIAS Į MUZIEJŲ PIRMOSIOS OKUPACIJOS METU (1940–1941): NACIONALINIO M. K. ČIURLIONIO DAILĖS MUZIEJAUS NUMIZMATIKOS SKYRIAUS PAVYZDYS

Dr. Ignas Narbutas
Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus

1940 m. birželio 15 d. Nepriklausoma Lietuva buvo okupuota Sovietų Rusijos. Nelaukiant 1940 m. liepos rinkimų į „Liaudies Seimą“, prasidėjo sovietizacija. Marionetinė vyriausybė stengėsi sunaikinti bet kokio pasipriešinimo galimybes. Birželio 27 d. vidaus reikalų ministeris Mečislovas Gedvilas sustabdė visų Lietuvoje veikusių draugijų veiklą. Prasidėjo patriotinių organizacijų – Šaulių sąjungos ir „Jaunosios Lietuvos“ – vadų areštai. Liepos 1 d. buvo uždarytos visos Nepriklausomos Lietuvos politinės, visuomeninės, kultūrinės, švietimo, religinės (konfesinės) organizacijos. Naikinant organizacijas, muziejininkų rūpesčiu dalis turto kaip istorinė vertybė buvo perduota saugoti į muziejus. Šiuo sunkiu valstybei laikotarpiu į Kauno valstybiniu kultūros muziejumi pervardinto Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus Istorinio skyriaus rinkinius rugsėjo–lapkričio mėnesiais pateko Šaulių sąjungos, Skautų, Prekybos, pramonės ir amatų rūmų, Vytauto Didžiojo komiteto turto dalis, turinti muziejinę vertę: organizacijų vėliavos, jų sukauptos dovanos, medaliai ir ženklai, taip pat konfiskuoti pinigai užsienio valiutomis. Iki 1940 m. pabaigos į muziejų tokiu būdu pateko skautų vėliavos ir vėliavėlės, antspaudų štampai, ženkliukai ir dokumentinė medžiaga (fotografijos, albumai), neišplatinti Petro Rimšos Vytauto Didžiojo 500-ųjų mirties metinių medaliai, Šaulių sąjungos ženkliukai ir uniforminiai ženklai, „Darbo žvaigždės“ ordinai ir medaliai, Draugijos užsienio lietuviams remti daiktai.

Daiktai pradėjo plaukti į muziejų pasibaigus vasarai. 1940 m. rugsėjo 5 d. likviduojamų Prekybos, pramonės ir amatų rūmų reikalų vedėjui V. Morkui perdavus turtą, į muziejų pakliuvo neseniai įsteigti „Darbo žvaigždės“ apdovanojimai – žvaigždės ir medaliai. „Darbo žvaigždė“: 12 auksinių (paauksuotų), 17 sidabrinių, 46 bronzinės. „Darbo žvaigždės medaliai“: 29 auksiniai (paauksuoti), 52 sidabriniai, 298 bronziniai.

Rugsėjo 13 d. iš likviduojamos Šaulių sąjungos, Šaulių sąjungos likvidacijos viršininko įsakytas, „Šaulių sąjungos štabo civilinis tarnautojas“ Vincas Barkauskas Povilui Karazijai, Kauno valstybinio kultūros muziejaus Istorinio skyriaus vedėjui, perdavė 15 Šaulių Žvaigždės ordinų, 7 817 Šaulių Žvaigždės ordino medalių, 70 ženklų „Už šaudymą“, neišplatintus Petro Rimšos Klaipėdos sukilimo 5-ųjų metinių medalius: bronzinius 35,5 mm skersmens – 1 792 vnt. ir 60 mm skersmens – 308 vnt., sidabrinius – 7 vnt.; Didžiojo Vilniaus Seimo medalius: bronzinius 35 mm skersmens – 1 285 ir 60 mm skersmens – 974 vnt., sidabrinius 60 mm skersmens – 28 vnt. Kartu buvo perduoti 33 kg uniforminių ženklų, sagų ir „kitokio metalo laužo“.

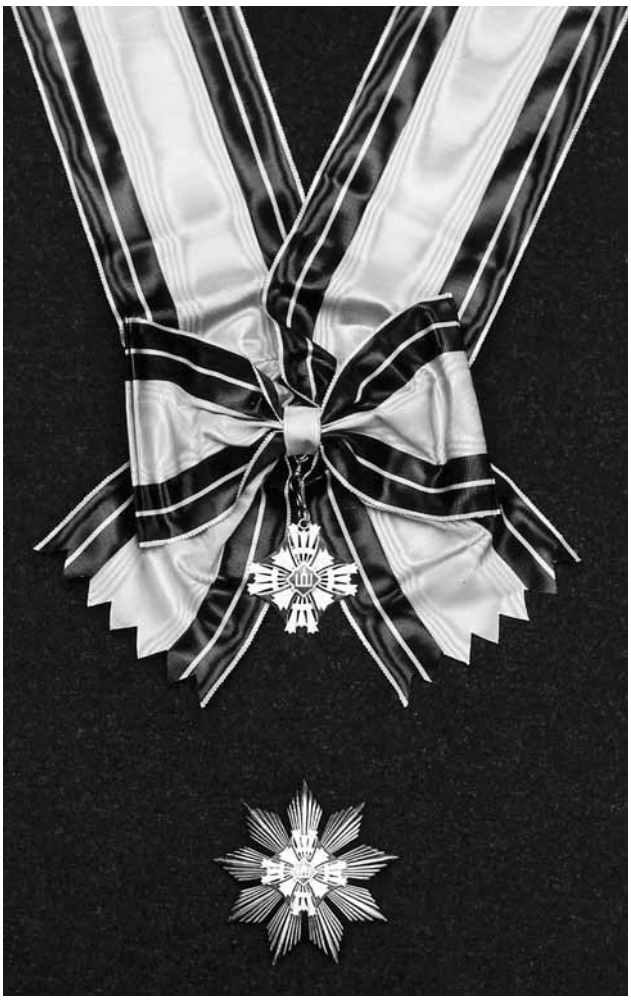

Andrius Lopuchinas. Pirmojo laipsnio Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio Gedimino ordinas. Šveicarija, 1930. Sidabras, emalis, šilkas, auksavimas, juodinimas. Kryžius: 49 x 51,2 mm, juostos plotis 100 mm, žvaigždės skersmuo 85 mm, masė 66,900 g. A9-35244

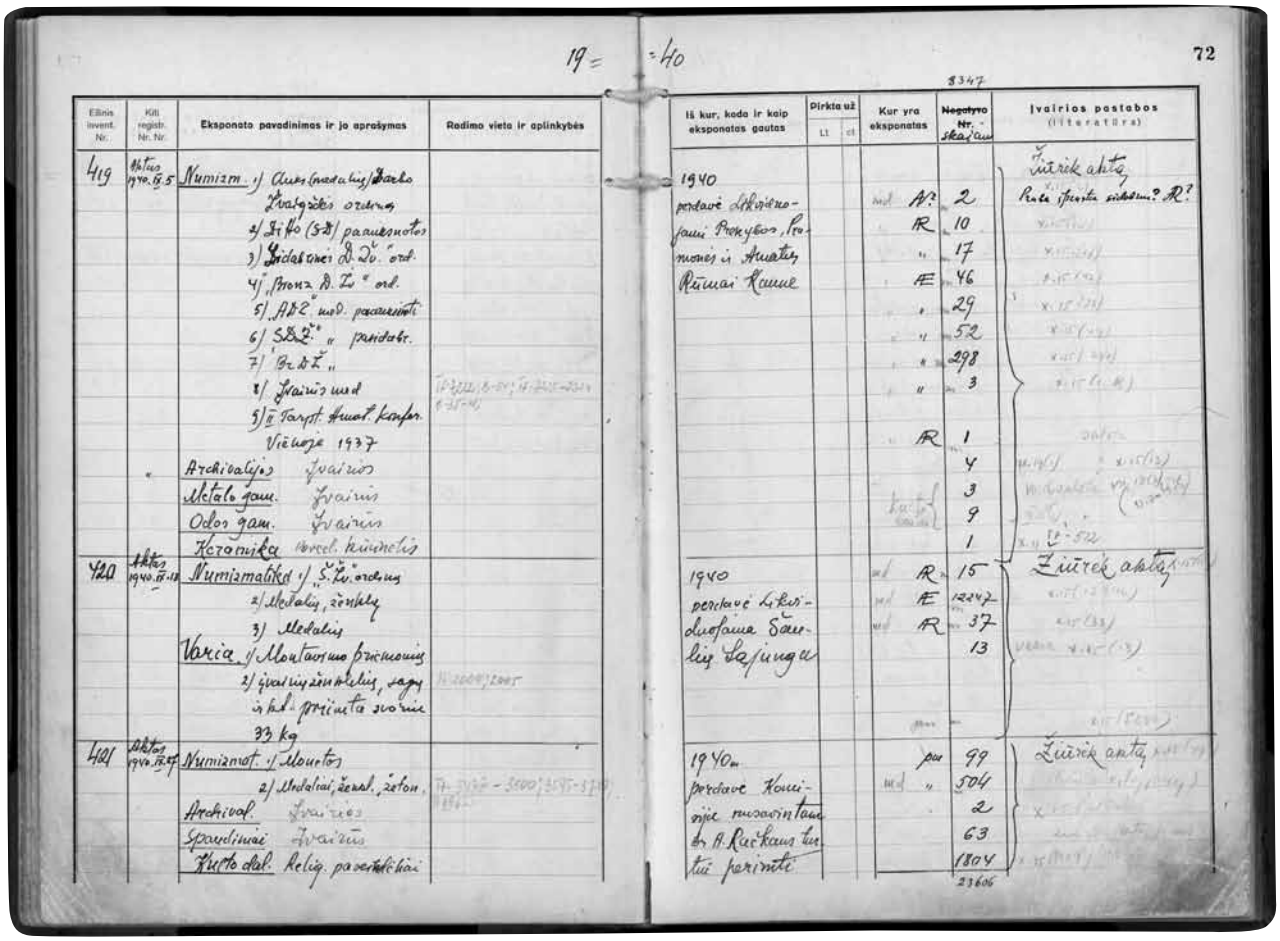

Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus Istorinio skyriaus dienyno įrašai apie eksponatus iš likviduojamų organizacijų

Rugpjūčio 26 d. prasidėjęs Skautų sąjungos turto perėmimas tęsėsi iki rugsėjo 20 d., o galutinis perduodamų į muziejų daiktų sąrašas pasirašytas lapkričio 5 d. Į Numizmatikos skyrių tuokart pateko Skautų sąjungos štabo ir skyrių antspaudų guminiai spaudai.

Lapkričio 5 d. Istoriniam skyriui perduoti ir muziejaus pastate saugoti Vytauto Didžiojo komiteto medaliai, monetos ir kiti daiktai, kuriuos perdavė Kauno valstybinio kultūros muziejaus buhalteris Albinas Stiklakis. Buvo perduoti neišplatintieji Petro Rimšos Vytauto Didžiojo mirties 500-ųjų metinių atminimo medaliai (bronziniai: 25 mm skersmens – 2 101 vnt., 35 mm skersmens – 1 875 vnt., 60 mm skersmens – 1 332 vnt., 100 mm skersmens – 33 vnt. (aversas ir reversas atskirai), 100 mm skersmens dėžutėse – 53 vnt., 348 mm skersmens – 3 aversai ir 1 reversas) ir apie 10 000 įvairių Vytauto Didžiojo muziejaus statybos rinkliavos ženkliukų.

Sutvarkyti netikėtai į muziejų pradėjusį plaukti gausų turtą buvo didelis darbas. Kaip 1940 m. ataskaitoje rašo Karazija: „Įvairių likviduojamų įstaigų ar organizacijų turto, turinčio muziejinės reikšmės, perėmimas, ir tai dideliais kiekiais, kurių aptvarkymas ir registravimas atėmė labai daug laiko“, nes skyriuje tuo metu dirbo tik du žmonės.

Naikinant lietuviškas organizacijas, pradėta rengtis ir nacionalinės valiutos likvidavimui. Visi brangieji metalai, kaip lydiniai ir dirbiniai buvę parduotuvėse, turėjo būti perduoti iki liepos 27 d. į banką „saugoti“. Pas gyventojus kratų metu surašomi rasti dirbiniai iš brangiųjų metalų, papuošalai, tikriausiai juos konfiskuojant. Nacionalizuojant bankus, seifų revizijos metu, išimta brangenybių už 1,5 mln. litų, kurios turėjo būti atiduotos „saugoti“ Lietuvos bankui. Liepos 25 d. įvestas valiutos monopolis: visos užsienio mokėjimo priemonės (aukso ir sidabro monetos, banknotai) turėjo būti atiduotos Lietuvos bankui. Gruodžio mėn. nutraukta užsienio prekyba. Buvusio Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus, pervadinto Kauno valstybiniu kultūros muziejumi, Istorinio skyriaus vedėjas Povilas Karazija, išgirdęs apie įvairių Lietuvos institucijų, priklausiusių Finansų ministerijai, likvidavimą, ėmėsi rašyti raštus „Draugui Finansų Liaudies Komisarui“ ir kitiems sovietiniams pareigūnams, prašydamas likviduojamų institucijų

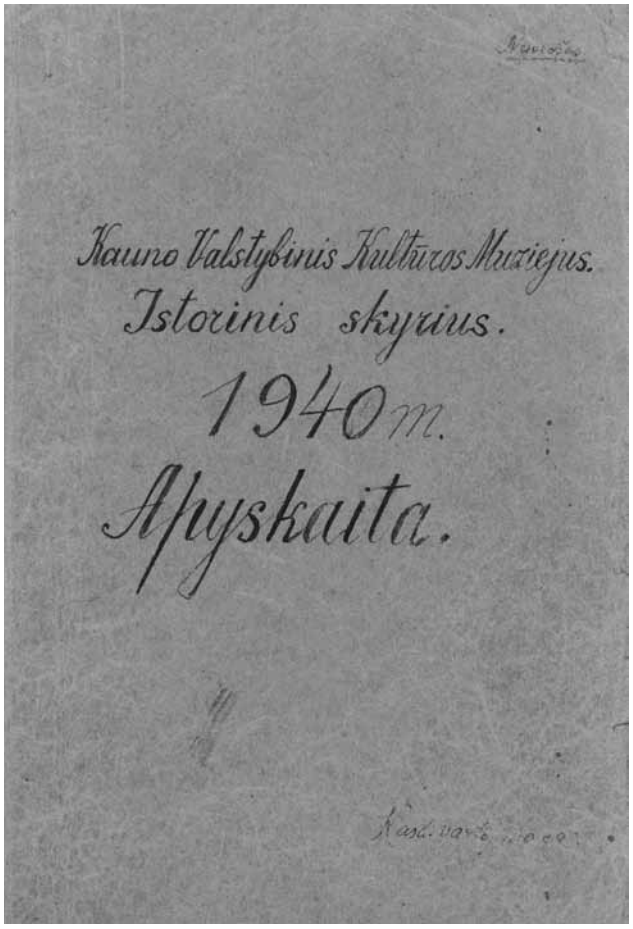

Kauno valstybinio kultūros muziejaus Istorinio skyriaus 1940-ųjų metų apyskaita

turtą, turintį istorinę reikšmę, perduoti į muziejaus rinkinius. Skyriuje išlikęs 1940 m. gruodžio mėn. rengto rašto juodraštis, kuriame rašoma:

> Iš Vertybinių ženklų priežiūros Vedėjo Drg. Dziedulionies sužinojome, jog ši institucija likviduojama. Ryšium su šiuo prašom įsakyti perduoti Kauno Valstybiniam Kultūros Muziejui:
>
> a) monetų, medalių ar kitokių metalinių ženklų kalimo priemones ir pasiruošimą, kaip antai: konkursinius ar ne konkursinius, priimtus ar atmestus piešinius, projektus, štampų matricas, patricas ir pačius štampus, sveikus, sugedusius ar tyčia sugadintus;
>
> b) pavyzdinius monetų, medalių ir pan. egzempliorius, išmuštus sau skirtame metale ar kitokiame (jeigu tatai buvo daroma tyrimo tikslais);
>
> c) visokių popierinių vert. Ženklų gaminimo priemones, kaip antai: piešinius, klišes, litografinius akmenis ir pan., o taip pat ir pavyzdinius egzempliorius.

Išvardyti daiktai šiandien jau turi istorinę reikšmę ir gerokai papildytų Muziejaus rinkinius.

1941 m. pagal Kauno valstybinio kultūros muziejaus prašymą finansų liaudies komisaro pavaduotojo T. Zaleskio sprendimu vasario mėn. muziejui perduoti 8 185 vnt. vertybinių ženklų (banderolių, žyminių ženklų, vertybinių popierių ir kt.) gamybos pavyzdžių. Balandžio mėn. perduota ir naikinamos Monetų kalyklos medžiaga – 335 štampai, 29 gipsiniai modeliai, monetų pavyzdžiai ir kt., iš viso 620 objektų.

1941 m. gegužės mėn. iš likviduojamos Lietuvos Respublikos Prezidentūros Pijus Bielskus pagal LSSR Aukščiausiosios Tarybos sekretoriaus Stasio Pupeikio įsakymą perdavė į Muziejų Prezidentūroje saugotas Vytauto Didžiojo ordino grandines, Vytauto Didžiojo ordinus ir medalius, D. L. K. Gedimino ordinus ir medalius, Vyčio kryžiaus ordinus (seno ir naujo pavyzdžio), Lietuvos Nepriklausomybės 10-mečio medalius, Kūrėjų savanorių medalius, Žūstančiųjų gelbėjimo kryžius, Vilniaus jubiliejaus (1323–1923) medalius, Vytauto Didžiojo ordino gaminimo pavyzdžius ir miniatiūras, užsienio ordinų pavyzdžius ir Lietuvos ordinų apdovanojimų blankus – iš viso 12 861 daiktą. Gautųjų Lietuvos valstybės Nepriklausomybę įprasminančių valstybės ženklų tvarkymas užtruko. Dar 1949 m., perduodant rinkinius iš Povilo Karazijos Rimutei Jablonskytei, dauguma eksponatų buvo nesuinventorinti ir perduoti pagal gavimo į Istorinį skyrių dokumentus.

Ne visi 1940–1941 m. į muziejų patekę daiktai buvo išsaugoti. 1940 m. muziejui perduoti Lietuvos pašto ženklai karo metais saugoti Lietuvos banko seife sušlapo ir buvo nepataisomai sugadinti per 1946 m. potvynį. 1942 m. balandžio mėn., vokiečių okupacinės valdžios spalvotųjų metalų rinkliavos metu, su kitais metalais perduoti muziejinės reikšmės neturintys 9 kg 400 g „įregistruotų tik svoriu“ įvairių ženklelių, tikriausiai gautų iš Šaulių sąjungos. 1942 m. lapkričio 24 d. Vokietijos okupacinės valdžios prašymu Vokietijoje leidžiamam faleristikos albumui muziejus paskolino po vieną vienetą visų įvairių laipsnių Lietuvos apdovanojimų: Vyčio kryžiaus ordiną, Vytauto Didžiojo ordiną, D. L. K. Gedimino ordiną, Savanorių medalį, Lietuvos Nepriklausomybės medalį, Šaulių žvaigždės ordiną, Šaulių žvaigždės ordino medalį, Šaulių sąjungos ženklą „Už šaudymą“, Žūstančiųjų gelbėjimo kryžių ir „Darbo žvaigždės“ ordinus su medaliais. Apie jų grąžinimą duomenų nėra. Gal ir dabar kažkur Vokietijoje saugomi karo metais paskolinti mūsų valstybės apdovanojimai?

Kai kurių 1940–1941 m. likviduotų organizacijų ir įstaigų daiktų patekimas muziejaus dokumentacijoje neatsispindi. Nors buvo rašoma, kad

Monetų gamybos štampai Nn 11424, Nn 11439, Nn 11433, gauti iš Monetų kalyklos

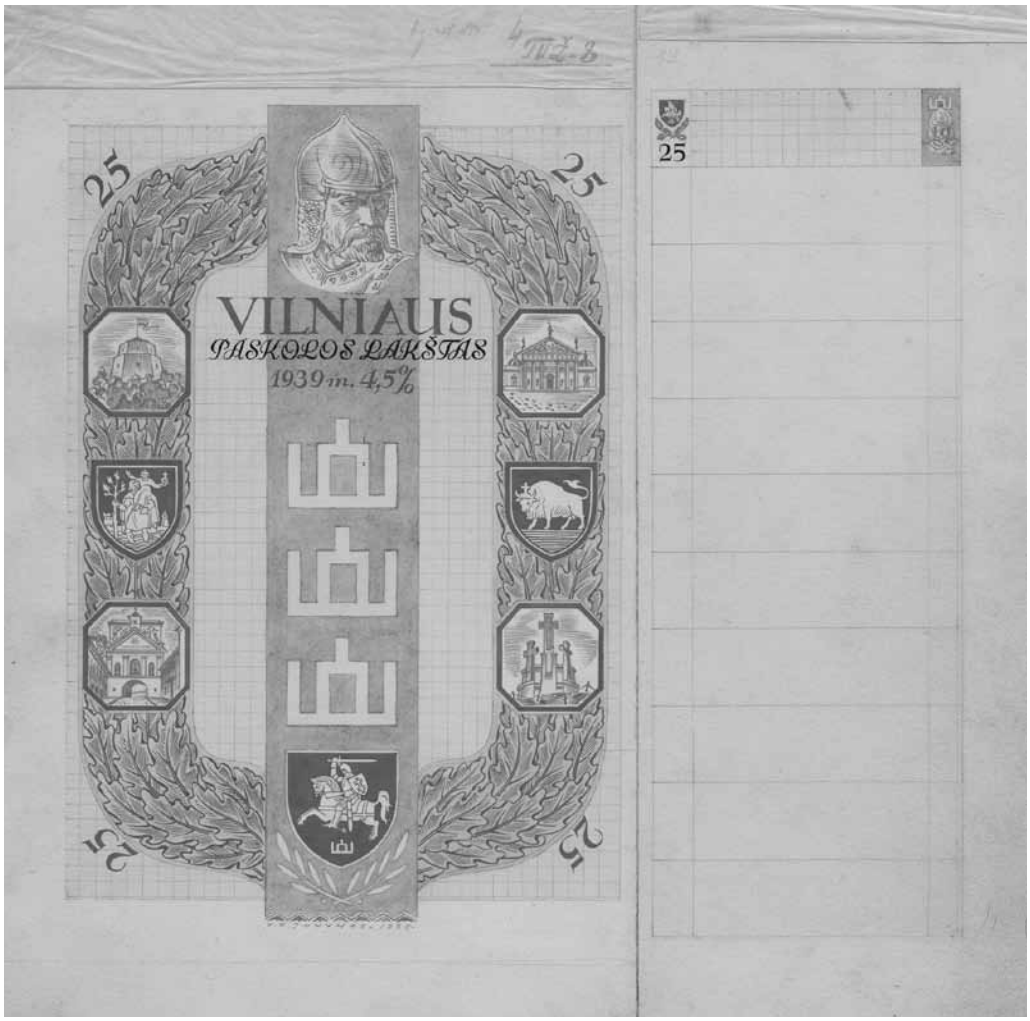

Vytautas Kazimieras Jonynas. Vilniaus paskolos lakšto projektas, Lietuva, 1939. Popierius, 375x353 mm. Nvž 8726/1

Lietuvos banko bandomieji banknotai į muziejų pateko 1941 m., tų metų dokumentacijoje tai neužfiksuota, jie neminimi Istorinio skyriaus dienyne. Jie nepaminėti ir 1949–1950 m. skyriaus eksponatų ir inventoriaus perdavimo iš Povilo Karazijos Rimutei Jablonskytei aktuose. 1949 m. gruodžio 19 d. perdavimo Rimutei Jablonskytei akte išvardyta tik: Adomo Varno 5 litų albumas, Adomo Galdiko ir Viliaus Jomanto banknotų projektai, 1922 m. lapkričio 16 d. banknotų emisijos albumas, kurie figūruoja tarp daiktų, gautų iš Kūno kultūros rūmų. Tarp kitų nedokumentuotų eksponatų perdavimo Jablonskytei

aktuose surašyti ir kiti eksponatai, „gauti iš Kūno kultūros rūmų“: 6 804 vnt. Tautinės olimpiados ženklų ir medalių, Kūno kultūros rūmų normų ženklų ir kt., tarp jų sovietiniai sportiniai ženkliukai. Kartu, bet atskiru sąrašu buvo gautas ir Lietuvos automobilių klubo sukauptų įvairių valstybių automobilių ženklų rinkinys. Atrodo, kad pirmosios okupacijos metu likviduotų įstaigų turtas karo metais buvo saugomas Kūno kultūros rūmuose ir muziejui perduotas jau po karo.

Taip į Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus rinkinius pateko patys reikšmingiausi Lietuvos valstybės Nepriklausomybę reprezentuojantys eksponatai: Nepriklausomos Lietuvos visuomeninių organizacijų atributika, valstybiniai apdovanojimai ir garbės ženklai, valiutos, vertybinių popierių ir mokestinių ženklų pavyzdžiai, kurie tapo labiausiai visuomenei reikalingais Numizmatikos skyriaus eksponatais 1990 m. atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę.

THE ROAD OF THE SIGNS OF INDEPENDENT LITHUANIA TO THE MUSEUM DURING THE YEARS OF THE FIRST OCCUPATION (1940–1941): THE CASE OF THE DIVISION OF NUMISMATICS OF M. K. ČIURLIONIS NATIONAL MUSEUM OF ART

Dr. Ignas Narbutas,
M. K. Čiurlionis National Museum of Art

After Soviet occupation of Lithuania, before the elections to “National Seimas” on July 1940, the sovietization of Lithuania was started. All political, public, cultural, educational, religious (confessional) organizations of independent Lithuania were closed. As the organizations were destroyed, under the initiative of museologists, the part of property as the historical value was given to museums. During this hard for the state time, in September-November the part of the museum property of Riflemen’s Union, Scouts, Chamber of Commerce, Industry and Crafts, Vytautas the Great Committee was transferred to the collections of History Department of Vytautas the Great Culture Museum which was renamed Kaunas State Cultural Museum.

Eventually the state institutions were liquidated as well. Therefore, in December after receiving the information about the liquidation of various Lithuanian institutions, which belonged to the Ministry of Finances, Kaunas State Cultural Museum asked to transfer the property with historical value of liquidated institutions to the collections of the museum. In 1941 February, the specimens of production of valuable papers (wrappers, bonds, securities, etc.) were given to the museum. In April the material of Coin Mint – stamps, plaster patterns, samples of coins, etc. – was given to the museum as well.

In 1941 May, the state awards stored in the Presidency were given from the Presidency of the Republic of Lithuania to the museum: orders and medals of Vytautas the Great, orders and medals of Gediminas of the Grand Duchy of Lithuania, medals of the 10th anniversary of the Independence of Lithuania, medals of Volunteer Founders of the Lithuanian Armed Forces, Life Saving Crosses, etc.

In this way the most significant exhibits representing the independence of Lithuania appeared in the collections of M. K. Čiurlionis National Museum of Art: attributes of public organizations of Independent Lithuania, state awards and honours, samples of currency, securities and tax marks which after the restoration of Independence of Lithuania in 1990 became very important exhibits of Numismatics Division.

SUGRĮŽĘS Į LIETUVĄ ŽEMĖS SAUJELE (APIE MINISTRĄ PIRMININKĄ ANTANĄ MERKĮ)

Aušra Jonušytė
Kupiškio etnografijos muziejus

Jauniausias iš trijų Merkių vaikų Antanas 1912 m. eksternu baigė Rygos Aleksandro III gimnaziją[1]. Paskutiniais metais mokydamasis gimnazijoje kartu dirbo ir geležinkelyje, taip užsidirbdamas pragyvenimui[2]. Baigęs gimnaziją įstojo savanoriu į 177 Izborsko pėstininkų pulką. Tarnaudamas savanoriu Rusijos kariuomenėje, išlaikė egzaminus atsargos praporščiko laipsniui gauti, tarnavo karininku 166 Malojaroslavo pėstininkų pulke[3]. Siekdamas aukštojo išsilavinimo, išėjo į atsargą ir pradėjo studijuoti Dorpato (Tartu) universitete teisę[4]. Pirmojo pasaulinio karo metais, nebaigęs studijų, buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę. 1914–1915 metais tarnavo Lietuvoje: Kauno, Kaišiadorių, Kėdainių geležinkelio komendantūrose. Rusijos kariuomenei pasitraukus iš Lietuvos, tarnavo Latvijoje, Kreicburgo (dabar Kraslava) geležinkelio komendantūroje. 1917 m. pradžioje Merkys buvo perkeltas tęsti tarnybos į vadinamąjį Rumunijos frontą. Tarnavo fronto štabo karinių pervežimų skyriuje ir Besarabijoje Reny–Benderų geležinkelio linijos komendantu. Tarnybą Rusijos kariuomenėje baigė turėdamas štabskapitono laipsnį. Po spalio perversmo Rusijoje Merkys pasiliko Vokietijos okupuotoje Ukrainoje, telkė išsisklaidžiusius lietuvių karius. 1918 m. rudenį Kijevo Šv. Vladimiro universitete išlaikė teisės specialybės baigiamuosius egzaminus, gavo antrojo laipsnio diplomą[5].

Grįžęs į Lietuvą, 1919 m. sausio mėnesį A. Merkys įstojo savanoriu į Lietuvos kariuomenę ir buvo paskirtas Krašto apsaugos ministerijos Juridinio skyriaus vedėju. Jis buvo vienas iš Karo cenzūros įstatymo projekto rengėjų, nors toks įstatymas ir nebuvo priimtas.

Lietuvai 1919 m. žiemą atsidūrus tarp dviejų bolševikų armijos grupių – Pskovo divizijos ir Latvių internacionalinės divizijos, kurių tikslas buvo užimti Alytų, Kauną, Jurbarką ir prisiartinti prie vokiečių sienos, sprendėsi jaunos nepriklausomos valstybės likimas. Tuo sunkiu, ir vėliau labai svarbiu esminio persilaužymo kare prieš bolševikus laikotarpiu, kovo mėnesį Prano Dovydaičio ministrų kabinete Antanui Merkiui pasiūlytos Krašto apsaugos ministro pareigos. Po mėnesio Mykolo Šleževičiaus Vyriausybėje – tokios pat pareigos.

Antanas Merkys apie 1920–1923 metus. Iš Birutės Elenos Merkienės albumo. Kupiškio etnografijos muziejus

Pastarojoje, Merkiui vadovaujant tik keturis mėnesius, sudarytos naujos struktūros, įsteigta vyriausiojo kariuomenės vado pareigybė. Tų pačių metų rugpjūčio mėnesį Merkys atleidžiamas iš ministro pareigų ir paskiriamas ypatingųjų reikalų karininku bei vyriausiojo kariuomenės vado generolo leitenanto Prano Liatuko padėjėju (pavaduotoju). 1920 m. Latvijoje atstovavo Lietuvai Baltijos valstybių vyriausiųjų kariuomenės vadų konferencijoje. Tais pačiais metais Prezidento įsakymu jam suteiktas majoro laipsnis[6]. 1920 m. rugpjūčio mėnesį paskiriamas Vietinės kariuomenės brigados vadu. Tuo metu jai buvo pavaldžios visos karo komendantūros, dar tik kuriamos atsargos dalys, o karininkai vykdė mobilizaciją ir komplektavo karinius dalinius. Vietinės kariuomenės brigados kariai kovėsi su lenkais,

Klaipėdos krašto gubernatorius Antanas Merkys Šilutės ligoninės atidaryme. Vytauto Didžiojo karo muziejus

tramdė plėšikaujančių asmenų gaujas, palaikė viešąją tvarką[7].

Dar būdamas krašto apsaugos ministru, Merkys pradėjo organizuoti Lietuvos pasienio apsaugą. 1921 m. Krašto apsaugos ministerija delegavo Merkį dalyvauti komisijoje sienai su Latvija nustatyti[8]. Po metų, jau būdamas pulkininkas leitenantas, paties prašymu atleistas iš vietinės kariuomenės brigados vado pareigų, išėjo į atsargą, užsiėmė advokato praktika, dirbo Finansų ministerijos teisiniu konsultantu[9]. Dar tarnaudamas kariuomenėje sudarė ir 1922 m. išleido knygą *Lietuvos įstatymai* – pirmą tokio pobūdžio leidinį nepriklausomoje Lietuvoje (tęsinys išleistas 1925 m.)[10]. 1923 m. sausį Antanas Merkys buvo paskirtas valstybės įgaliotinio Klaipėdos krašte Antano Smetonos sekretoriumi[11] ir dirbo iki 1929 m. kovo vidurio. Tuo metu Merkys ir Smetona ir susipažino artimiau[12].

Merkys priklausė Tautininkų sąjungai nuo 1925 iki 1940 metų[13], buvo vienas iš jos kūrėjų[14]. 1933 m. gruodžio mėnesį Kaune, Valstybės teatro rūmuose, vykusiame Tautininkų sąjungos suvažiavime iš kandidatų: Drevinsko, Andriaus Dubinsko, Vytauto Kavolio ir Antano Merkio – išrinkti du garbės teismo nariai: Vytautas Kavolis ir Antanas Merkys[15].

Merkys, nors ir nebuvo 1926 m. gruodžio 17-osios valstybinio perversmo dalyvis, apie ruošimąsi nuversti Mykolo Sleževičiaus Tryliktąją Vyriausybę žinojo. Dar prieš perversmą gruodžio pradžioje, užėjęs į Antano Smetonos kabinetą, kalbėjosi apie valstybės reikalus. Abu kritikavo neveiklią, blogai dirbusią Vyriausybę. Smetona užsiminė, kad ruošiamas karininkų grupės perversmas, o naująją Vyriausybę formuos Augustinas Voldemaras[16]. Po perversmo Lietuvos Respublikos Prezidento Antano Smetonos aktu, pasirašytu 1926 m. gruodžio 17 d., sudarytas naujas Ministrų kabinetas su Voldemaru priešakyje; Merkiui pavestas Krašto apsaugos ministro postas[17]. Kilus ginčams ir nesutarimams su Voldemaru, Krašto apsaugos ministras Merkys 1927 m. rugpjūčio 9 d. turėjo atsistatydinti ir jau tų pačių metų rugsėjį buvo paskirtas Klaipėdos krašto gubernatoriumi – šios pareigos prilygo ministro rangui[18]. (Merkys žinojo apie 1923 m. Klaipėdos krašte rengtą lietuvių sukilimą, kuriame aktyviai dalyvavo Lietuvos šaulių sąjungos nariai[19]). Paskirtasis gubernatorius nieko nelaukdamas kibo į darbą. Jam rūpėjo paspartinti mokyklų ir gyvenamųjų namų statybą, kaimo gyventojų kreditavimą, sudaryti sąlygas lietuviams įsitvirtinti Klaipėdos krašte[20]. Čia visuose valsčiuose veikė Šaulių sąjungos skyriai, lietuvių mokyklos, prie sienos – pasienio daliniai, kurie taip pat dalyvavo visuomeniniame gyvenime. Lietuvos politinių partijų nariai, pašto, geležinkelio tarnautojai buvo svarbus Lietuvos politikos ramstis Klaipėdos krašte[21]. Klaipėdos krašto lietuvių susivienijimo suvažiavime, kuris vyko 1929 m. balandžio 30 d. Šilutėje, gubernatorius Merkys, sveikindamas dalyvius, akcentavo tautos vienybę Lietuvos valstybiniame gyvenime, ypač esant problemiškai krašto padėčiai[22].

Vokietijai kurstant nesantaiką regione, Klaipėdoje jau 1930 m. vasarą prasidėjo nesutarimai tarp Direktorijos, kurią Lietuvos Vyriausybė stengėsi išlaikyti lietuvišką, ir Seimelio, kuriame daugumą turėjo vokiečių šalininkai. Seimelis pareiškė nepasitikėjimą Direktorijos pirmininku. Tada Klaipėdos krašto gubernatorius Merkys rugpjūčio 5 d. atleido iš Direktorijos pirmininkų Otą Kadgyną (Otto Kadgiehn) ir paskyrė Martyną Reizgį. Seimelio daugumai nepritariant tokiam gubernatoriaus paskyrimui, Merkys paleido ir patį Seimelį. Tai sukėlė didelį nepasitenkinimą tarp Vokietijos partijų, kurios stengėsi išprovokuoti valdžios krizę visame Klaipėdos karšte[23]. 1930 m. rugpjūčio 28 d. Klaipėdos krašto Seimelio vicepirmininkas R. Mejeris įteikė skundą Tautų Sąjungos Generaliniam Sekretoriui, kad Lietuvos Vyriausybė pažeidžia Klaipėdos krašto konvenciją. Pateikti du tokie skundai. Reaguodama Vokietija jau rugsėjo 20 d. nusiuntė Tautų Sąjungos Tarybai skundą

Antanas Merkys (trečias iš dešinės) – naujasis Kauno miesto burmistras. 1934 metų sausio 4 diena. Kauno apskrities archyvas

dėl Lietuvos Vyriausybės: kad Seimelio darbą trukdo gubernatoriaus veto teisė, pažeidžiamas autonominių teisių suverenumas, varžoma rinkimų laisvė, be teisinio pagrindo keičiamas Seimelio rinkimų įstatymas, neteisėtai laikoma saugumo policija ir pan.[24] 1932 m. gegužės 19 d.[25] gubernatorius Merkys, vokietininkams reikalaujant, buvo atšauktas iš pareigų. Jam vėl teko užsiimti advokato praktika, dirbo Valstybės tarnybos konsultantu[26]. Tačiau greitai, 1933 m. gruodžio 21 d., buvo išrinktas Kauno miesto burmistru vietoje gruodžio pradžioje atsistatydinusio inžinieriaus Antano Graurogko. Merkio kandidatūrą Lietuvių frakcijos vardu pasiūlė teisininkas Julius Indrišiūnas. Kitų kandidatų į burmistrus niekas nekėlė[27]. Iš 34 balsavusiųjų 31 balsavo už Merkio kandidatūrą, 1 – prieš, 2 susilaikė[28]. 1934 m. sausio 2 d. naujasis laikinosios sostinės burmistras iškilmingame miesto tarybos posėdyje prisiekė ir pasižadėjo sąžiningai eiti burmistro pareigas. Sakydamas kalbą naujasis miesto vadovas pažadėjo savivaldybės reikaluose su gyventojais vadovautis teisėtumu, teisingumu ir nešališkumu, o tvarkant miesto ūkį, stengtis kuo mažesnėmis išlaidomis pasiekti didžiausių rezultatų[29]. Viceburmistras Jonas Pikčilingis pareiškė „tikįs, kad burmistro A. Merkio prityrusios rankos vairuojama savivaldybė pergyvens laimingą kūrybos ir pažangos laikotarpį“[30]. Kauno miesto savivaldybei Merkys vadovavo beveik šešerius metus. Per tą laiką mieste nutiestos naujos vandentiekio ir kanalizacijos linijos[31], išgrįstos naujos gatvės[32], paskirtos premijos architektams už gražius namus, sutvarkytus sklypus[33]. Jam vadovaujant, įkurta autobusų susisiekimo įmonė[34].

Būdamas Lietuvos miestų sąjungos pirmininku ir Kauno miesto burmistru daug kartų lankėsi užsienyje. Lietuvos miestų sąjunga kaip Tarptautinės miestų sąjungos narė buvo kviečiama dalyvauti kasmetiniuose suvažiavimuose skirtingose Europos valstybėse. Vienas pagrindinių klausimų tokiuose susitikimuose buvo miestų gerovė ir ekonomikos plėtra. Į suvažiavimus iš Lietuvos visada vykdavo Merkys ir dar vienas kitas valdybos narys. Du tokie suvažiavimai 1934 ir 1937 m. vyko Prancūzijoje, vienas 1936 m. – Vokietijoje, po vieną 1938 m. – Vengrijoje ir Rumunijoje. Šių kelionių metu burmistras susitikdavo su savivaldybių darbuotojais, 1934 m. susipažino su Liono (Prancūzija) miesto meru Errio ir Deputatų rūmų atstovu, kuris buvo Prancūzijos miestų sąjungos pirmininkas ir suvažiavimo šeimininkas. Lione dalyvavo 32 valstybių miestų delegacijos[35]. Liono meras, kalbėdamasis su Merkiu, domėjosi Klaipėdos krašto padėtimi ir perspektyvomis[36].

Merkys 1934 m. kartu su bendraminčiais įsteigė Kauno „Rotary“ klubą[37], daug prisidėjo organizuojant Pasaulio lietuvių kongresą. Ilgai, iki pat 1940 m. vasario, buvo Lietuvos kariuomenės atsargos karininkų sąjungos pirmininku[38].

Kauno miesto burmistras vykdavo ne tik į Tarptautinės miestų sąjungos, bet ir į Pabaltijo miestų sąjungos suvažiavimus. 1935 m. liepos 6–7 dienomis toks suvažiavimas vyko Kaune[39], vėliau – Rygoje, Taline[40]. Kaune vykusioje konferencijoje Merkys dalyviams perskaitė referatą „Lietuvos miestų teisinė konstrukcija“ apie burmistro vaidmenį ir atsakomybę miesto gyvenime[41].

Antanas Merkys savo dvare Lapėse. XX a. 4 dešimtmečio nuotrauka. Iš Birutės Elenos Merkienės albumo. Kupiškio etnografijos muziejus

Skapiškio bažnyčios šventoriuje 1935 metų rugpjūčio 15 dieną per Šv. Lauryno atlaidus. Pirmoje eilėje iš kairės: Jonas ir Danutė Stukai, Uršulė Stukienė, centre Antanas Merkys, dešinėje – kunigas Ignas Šaučiūnas. Iš Birutės Elenos Merkienės albumo. Kupiškio etnografijos muziejus

1936 m. gegužės mėn. Merkys išrinktas Ketvirtojo Seimo nariu, paskirtas Peticijų komisijos pirmininku[42], aktyviai dalyvavo svarstant įstatymų projektus. Tų pačių metų birželio 25 d. Lietuvos miestų atstovų metiniame suvažiavime Merkio iniciatyva buvo tariamasi dėl taupomųjų ir skolinamųjų kasų[43].

Vasaros atostogas Merkys labiausiai mėgo leisti Lapėse, šalia Kauno, savo dvarelyje, kurį Merkių šeima įsigijo apie 1928–1929 metus[44]. Ilgiau pabūti savo ūkyje atvykdavo daugiausiai vasaromis, ištaikęs laisvesnę minutę. Ne kartą savo sūnui sakęs: „Esame žemdirbių vaikai ir turime ilsėtis prie žemės!“

Merkio dvarelyje ir bute Laisvės alėjoje dažnai lankydavosi garbūs svečiai – Lietuvos valstybės vadovai, užsienio diplomatai[45]. Tuomet būdavo pakviečiama šeimininkė iš „Metropolio“ restorano, o Užsienio reikalų ministerijos protokolo vadovas Stasys Girdvainis atsiųsdavo savo pagalbininką, kad ant Merkių svetainės didžiojo stalo tinkamai išdėliotų korteles su svečių pavardėmis. Diplomatus reikėdavo susodinti atsižvelgiant į Lietuvos padėtį to meto tarptautiniuose reikaluose, į diplomatų rangą ir akreditacijos stažą[46].

Merkys kartais aplankydavo ir savo gimtąją parapiją – Skapiškį. Apsilankydavo Šv. Lauryno atlaiduose, rūpinosi gimtojo Bajorų kaimo kapinaičių priežiūra, ragino sodiečius jas prižiūrėti ir aptverti sakydamas: „Kad ir kur aš numirčiau, tačiau palaidotas norėčiau būti čia.“[47]

1939 m. vasarą pas Merkius sekmadieniais dažnai atvykdavo britų diplomatijos vadovas Lietuvoje T. Hildebrantas Prestonas, mėgęs jodinėti ir medžioti Neries lankose. Abu vyrai susitikimų metu turėdavo ką vienas kitam pasakyti. Merkys laikėsi nuomonės, kad Lietuvai būtina susirasti nors vieną stiprų ir tikrą

Antanas Merkys Vilniuje.
Iš Birutės Emilijos Merkienės albumo

draugą valstybiniu lygmeniu – tokiu jis matė minėtą diplomatą ir jo šalį. Pasak Merkio:

> [A]merikiečiai – izoliacionistai ir pabrėžtinai demonstruoja, kad beveik nesirūpina kas dedasi Senajame pasaulyje, prancūzai pripažįsta tik nuoširdžius ryšius su Lenkija, siekiančius dar Napaleono laikus, SSRS į akis šypsosi, o ką vakarais savo ataskaitose rašo Kremliun, tai vienas Dievas težino, Vokietijai dabar rūpi tik teritorinių reikalų sprendimas, tai kas beliko…[48]

Atgavus Vilnių ir Vilniaus kraštą, kuris devyniolika metų buvo okupuotas Lenkijos, reikėjo patikimo ir patyrusio valdininko, tad vadovauti naujam atskiram Lietuvos administraciniam vienetui paskirtas Antanas Merkys[49]. Jo administracinius gabumus buvo pastebėjęs ir Prezidentas Smetona, jį viešai pagyręs: „Tamsta esi pats geriausias administratorius Lietuvoje!“ Tokio pobūdžio darbą Merkys mėgo. Buvo įsitikinęs, kad Lietuvai pirmiausiai reikia paruošti gerų valdininkų. „Kai jų turėsime pakankamai, tai mums neskaudės, ko ten politikai pešasi“[50], – yra sakęs.

Atvykęs į Vilnių lapkričio 3 d. Lietuvos Vyriausybės įgaliotinis Vilniaus kraštui Merkys nieko nelaukdamas išplatino kreipimąsi į Vilniaus gyventojus, kuriame pabrėžė, kad Vilnius priklauso Lietuvai, reikalavo paklusti Lietuvos įstatymams ir kvietė pamiršti buvusius nesusipratimus, žadėdamas atsižvelgti į vietos gyventojų kultūros savitumą, jų materialinius poreikius ir interesus[51]. Merkys pasistengė iškart užmegzti ryšius su Vilniaus lenkų visuomenės vadovais. Nors dirbo neilgai, tik iki lapkričio 21 d., jam pavyko bent kuriam laikui sušvelninti Vilniuje ir Vilniaus krašte tvyrojusią įtampą. Lapkričio 23 d. jo pareigas perėmė Kazys Bizauskas[52].

Dvidešimt pirmosios Lietuvos Vyriausybės vadovas Antanas Merkys gruodžio 6 d. kalbėdamas Seime naujosios Vyriausybės politiką apibūdino kaip tautos stiprinimo darbą, Lietuvos sudarytų sutarčių su kitomis valstybėmis laikymąsi, tolesnį žemės reformos vykdymą, ypač Vilniaus krašte, kuriame ji net nebuvo pradėta. Ministras Pirmininkas buvo įsitikinęs, kad:

> Reikalingo, numatyto priimti įstatymo pagrindiniai tikslai yra kelti žemės ūkio gėrybių gamybą, pačių ūkininkų ir jų darbininkų gerovę ir apskritai krašto kultūringumą. Čia paminėtinas ir ūkininkams prieinamas kreditas, pašalpos įvairiems naudingiems ūkio padargams įsigyti, augalų sėkloms ir gyvulių veislėms pagerinti. Pagaliau svarbūs melioracijos darbai turi būti toliau tęsiami. Valstybė turi suteikti ūkininkams galimybių vesti ūkius pažangos ir gamybos didinimo keliais […][53]

Kitur teigė:

> Šiandien yra itin svarbu tinkamai suderinti privatinius reikalus su bendrais valstybės reikalais. Tenka galvoti apie pramonės, prekybos ir amatų atitinkamą pertvarkymą, juoba kad Europos karo įvykių plotmėje ir neutraliųjų kraštų ūkio gyvenimas tam tikra prasme yra išmestas iš normalių vėžių. Prekybinių organizacijų lankstumas, jų mokėjimas greitai prisitaikyti prie aplinkybių turi padėti nugalėti visus pasitaikiusius sunkumus. Jos savo uždavinius geriausiai atliks, jei laiku iš centro bus vieningai valdomos, tinkamu laiku paakinamos veikti.[54]

Vyriausybės politika Vilniaus krašte buvo subalansuota, nuosaiki, nepaisant kai kurių lenkų veikėjų išpuolių, ir negalėjo pakenkti Lietuvos valstybingumui[55]. Lietuvos Nepriklausomybei grėsmė kilo iš didžiosios kaimynės Sovietų Sąjungos. Įvesti Raudonosios armijos junginiai smarkiai paveikė valstybės gyvenimą. Lietuvos vadovai dėjo daug pastangų, kad įtiktų abiem kaimynėms – hitlerinei

Ministras pirmininkas Antanas Merkys.
Vytauto Didžiojo karo muziejus

Vokietijai ir stalininei Sovietų Sąjungai, stengdamiesi išvengti jų nepasitenkinimo. Merkys, kalbėdamas su spaudos atstovais, 1940 m. sausio 29 d. paminėjo būtinybę laikytis dvigubo atsargumo, ypač karo ir užsienio politikos klausimais, bet tai negalėjo susilpninti išorinės grėsmės Lietuvai[56].

Valstybės vadovai, diplomatai suprato, kokia nepaprasta ir pavojinga padėtis susidarė. Neatsitiktinai jau vasario mėnesį pas Prezidentą Smetoną susirinkę Ministras Pirmininkas Merkys, finansų ministras Ernestas Galvanauskas, užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys ir pasiuntinys Italijoje Stasys Lozoraitis svarstė galimas išeitis. Pasak pasiuntinio, Pasiuntinių konferencijoje Paryžiuje jis, Petras Klimas ir B. K. Balutis laikėsi nuomonės, kad Lietuvai gresia pavojus iš Sovietų Sąjungos pusės ir būtina iš anksto tam ruoštis. Pasitarimo dalyviai pas Prezidentą nutarė pasiūlyti Urbšiui skirti Klimą vyriausiuoju pasiuntiniu ir suteikti jam užsienio reikalų ministro įgaliojimus, o finansų ministrui Galvanauskui padidinti avansus pasiuntinybėms. Kitame tą patį mėnesį vykusiame pasitarime pas Smetoną dalyvavo Merkys, Galvanauskas ir Urbšys; buvo svarstoma, kas okupacijos metu atsitiktų su Lietuvos aukso atsargomis, esančiomis JAV, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Švedijoje.

1940-ųjų gegužės 25 d. SSRS Vyriausybės vadovas ir užsienio reikalų liaudies komisaras Viačeslavas Molotovas Lietuvos pasiuntiniui Ladui Natkevičiui pareiškė kaltinimus dėl tariamų provokacijų prieš Raudonosios armijos karius[57] ir siūlė nutraukti provokuojančius veiksmus. Iš pradžių sovietinės valdžios pareigūnai dar vaizdavo esą susirūpinę savo karių dingimais, bet incidentų nelaiką didele tragedija, tik norintys juos išspręsti taikiai ir draugiškai.

Birželio mėn. Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministerijos Centrinio departamento direktorius lordas Strangas, kalbėdamas su Lietuvos pasiuntinybės Londone patarėju H. Rabinovičiumi apie incidentus su Raudonosios armijos kariais, pasakė, kad rusai, matydami vokiečių laimėjimus, pradeda kibti prie Pabaltijo valstybių pradėdami nuo Lietuvos savo jau žinomais metodais, kad pateisintų tų kraštų okupaciją[58].

Per kelias dienas dėl tariamai dingusių kareivių santykiai tarp Sovietų Sąjungos ir Lietuvos labai pablogėjo. Kremlius reikalavo, kad į Maskvą atvyktų Lietuvos Ministras Pirmininkas Antanas Merkys. Pasiėmęs „dingusių kareivių“ bylos medžiagą, lydimas generolo Miko Rėklaičio ir Petro Mačiulio, Merkys birželio 7 d. išvyko į Maskvą. Prieš kelionę Urbšys patarė neimti jokios raudonarmiečių bylos, kuria Molotovas vis vien nesidomės: kai didesnė valstybė ieško priekabių, mažesnė ir silpnesnė visuomet lieka kalta[59]. Merkys Maskvoje išbuvo iki birželio 12 d., keletą kartų susitiko su Molotovu, kuris pridėjo dar vieną kaltinimą: esą Estija, Latvija ir Lietuva susivienijusios prieš Sovietų Sąjungą. Estija ir Latvija tikrai buvo sudariusios tokią sąjungą, bet Lietuvos į ją nepriėmė dėl ginčo su lenkais Vilniaus klausimu[60]. Kaip ankstesnis, taip ir šis kaltinimas Lietuvai buvo sufalsifikuotas. Merkys Kremliuje turėjo atlaikyti kaltinimų laviną ir užgauliojimus, jo pasiaiškinimų niekas neklausė. Molotovas, kalbėdamas su mūsų šalies Premjeru, panaudojo panašius bauginimo ir spaudimo metodus, kaip ir Adolfas Hitleris 1939 m. kovo mėnesį naktiniuose „pokalbiuose“ Reicho kanceliarijoje su Čekoslovakijos Prezidentu Emiliu Hacha[61]. Lietuva, suprasdama padėties rimtumą, Merkiui į pagalbą siuntė Urbšį. Jam atvykus į Maskvą, Merkys grįžo į Kauną[62] pranešti apie susidariusią situaciją.

Lietuvos pasiuntinys Maskvoje Natkevičius ne kartą nusistebėjo, kad Molotovas per priėmimus demonstruodavo familiarų elgesį jo atžvilgiu, sakydamas: „O! Naš drug iz Litvy!!!“ Tokio kalbėjimo tonas nebuvo pagarbus. Vėliau prasidėjo dar rimtesni da-

lykai. Londone ir Paryžiuje sovietų diplomatai lankė Lietuvos pasiuntinybes reikalaudami parodyti, kokias žinias Lietuvos diplomatai siunčia į Kauną[63].

1940 m. birželio 14 d. Molotovas Maskvoje įteikia atvykusiam Urbšiui ultimatumą ir, be kitko, priduria, jog nesvarbu, ar atsakymas būsiąs teigiamas ar neigiamas, sovietų kariuomenė rytoj įžengsianti į Lietuvos teritoriją[64]. Terminas atsakyti į ultimatumą – iki birželio 15 dienos 10 val. ryto, o jų „pasikalbėjimas" vyko birželio 15 dieną apie 1 val. nakties. Gavus Urbšio telegramą iš Maskvos, buvo sušauktas Vyriausybės ir karo vadovybės posėdis Lietuvoje – tuoj pat, naktį[65]. Antanas Merkys siūlė ultimatumą priimti ir nepritarė Prezidento Antano Smetonos siūlymui priešintis jėga, nors ir simboliškai. Daryti nuolaidų siūlė vicepremjeras Kazys Bizauskas, generolai Vincas Vitkauskas, Stasys Raštikis ir žemės ūkio ministras Juozas Audėnas, manydami taip išvengti beviltiško pasipriešinimo aukų, okupantų keršto ir Nepriklausomybės netekties[66]. Posėdžio dalyvius paveikė ir užsienio reikalų ministras Urbšys bei pasiuntinys Natkevičius, skambinę iš Maskvos ir raginę priimti SSRS reikalavimus. Galiausiai minties priešintis atsisakė ir pats Prezidentas Smetona... Vyriausybė, nė neįvardijusi agresijos ir nepareiškusi protesto, nutarė sutikti su visais SSRS reikalavimais[67]. Tame paskutiniame posėdyje Antanas Merkys pasisakė atsistatydinąs. Visi nusprendė, kad Maskvai turėtų būti priimtina Raštikio kandidatūra, tačiau klydo[68]. Smetonai pasitraukus iš Lietuvos ir nesutariant su SSRS dėl naujos Vyriausybės vadovo kandidatūros, Merkiui teko dar keletą dienų vadovauti Ministrų kabinetui, o birželio 15–17 dienomis eiti ir Respublikos Prezidento pareigas[69]. Tikrąją valdžią Lietuvoje tuomet jau turėjo iš Maskvos birželio 15 d. atvykęs Sovietų Rusijos represinės žinybos NKVD veikėjas Vladimiras Dekanozovas. Birželio 17 d. Merkys Ministru Pirmininku paskyrė Justą Paleckį[70], patvirtino Dekanozovo nurodytus Vyriausybės narius, o pats atsistatydino, taip tikėdamasis bent formaliai išsaugoti Lietuvos valstybingumą[71].

Beje, Merkys, kaip ir Smetona keliomis dienomis anksčiau, bandė pasitraukti į Vokietiją. Trumpam, gal 10–15 minučių, buvo perėjęs Lietuvos–Vokietijos sieną tarp Palangos ir Nemirsetos[72], bet sužinojęs, kad Vokietijoje tuojau būtų internuotas[73], pargrįžo į Lietuvą. 1940 m. liepos pradžioje Merkys antrą kartą bandė išvykti iš Lietuvos per Rygą. Jam tokią išeitį pasiūlė Švedijos diplomatai Kaune[74]. Rygos oro uoste Antaną Merkį atpažino tuo pačiu reisu į Švediją turėjęs skristi SSRS telegramų agentūros (TASS) Kauno korespondentas ir tuojau pat pranešė Rygos sovietiniam saugumui[75]. Lėktuvas buvo sulaikytas, o Merkys suimtas[76]. Tuo metu žmonos Marijos ir šešiolikmečio sūnaus Gedimino[77] nesuėmė, nes lėktuve buvo tik viena laisva vieta. Šeimos nariai turėjo atskristi vėliau.

1940 m. liepos viduryje Marijai Merkienei buvo telefonu pranešta, kad jos vyras norįs atsisveikinti. Žmona nuėjo į nurodytą vietą ir tuojau pat buvo suimta. Saugumiečiai suėmė ir sūnų. Atvežė abu į Merkių butą Laisvės al. 16-tame name, prie įgulos bažnyčios. Tarp dviejų pareigūnų jie atpažino ir saviškį – Valstybės vidaus reikalų komiteto pareigūnas civiliais drabužiais vadovavo visai Merkių šeimos ištrėmimo operacijai. Šeima buvo nugabenta į Kauno geležinkelio stotį, kur laukė paruoštas keleivinis vagonas. Jame jau buvo užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys su žmona. Maskvoje Urbšius ir Merkius išskyrė. Merkius išvežė į Saratovą prie Volgos, Urbšius – į Tambovą[78].

Saratove Gediminui, Marijai ir Antanui Merkiams „laisvai" leido gyventi tik iki sovietų-vokiečių karo pradžios. Mieste jie buvo visapusiškai izoliuoti: negavo nė vieno laiško ar kitokios informacijos iš Lietuvos, jų siunčiami laiškai dingdavo, telefonu negalėdavo prisiskambinti. Išėjusius į miestą, juos sekdavo, o jeigu su kuo nors gatvėje kalbėdavosi, tas žmogus būdavo apklausiamas, tardomas, ką su Merkiais kalbėjęs. Buvo leidžiama tik skaityti rusiškus laikraščius ir klausytis radijo. Marija ir Gediminas neturėjo dokumentų, o Antanas Merkys – dokumentą, kad yra žmogus be pilietybės. Kaip prisimena sūnus, tremtyje tėvas vaikštinėdamas po kambarį vis atsidūsėdavo: „Kas būtų žinojęs, kad šitaip atsitiks! Juk prie vieno derybų stalo sėdėjome, tostus už draugystę kėlėme… O dabar šitaip mus įmurkdyti! Juk Dekanozovas paties Stalino vardu garantavo: „Jums, o tuo labiau šeimai, niekas negresia!"[79]

Antanas Merkys visas dienas praleisdavo Saratovo miesto teismuose. Už jo nugaros kaskart atsisėsdavo du sekliai. Merkys domėjosi „kokia teisės logika yra šioje laimėjusio socializmo šalyje, kur neteisėtai mus čia atgrūdo". Tikėjosi, kad jo teisininko žinių gal dar kam nors prireiks.

Prasidėjus karui, Merkiams buvo uždrausta išeiti iš namų. 1941 m. birželio 26 d. visi trys buvo suimti. Prasidėjo ilgas kelias po įvairius kalėjimus: Saratovo, Kirovo, Ivanovo, Maskvos Butyrkų, Vladimiro[80]. Iki 1952 m. juos kalino be jokio teismo sprendimo, o 1952 m. visus nuteisė 25 metams kalėjimo[81].

Prokuratūros, Vidaus reikalų ministerijos ir Valstybės saugumo komiteto 1954 m. rugpjūčio 16 d. nutarimu[82] iš Vladimiro kalėjimo Antanas Merkys paleistas 1954 m. rugpjūčio 27 d. be teisės grįžti į Lietuvą[83]. Sunkiai sergantį, jį kurį laiką gydė Vladimiro ligoninėje. Visą laiką ilgėjosi šeimos narių, jau paleistų iš kalėjimo[84], rašė pilnus rūpesčio ir meilės laiškus. Štai vienas iš laiškų, rašytas 1955 m. sausio 1 dieną:

Prie Antano Merkio kenotafo Kauno rajone, Lapėse. Centre marti Birutė Emilija Merkienė, sūnus Gediminas Merkys. 1991 metų gegužės 25 diena. Iš Birutės Elenos Merkienės albumo. Kupiškio etnografijos muziejus

Gimtajame Kupiškio rajono Bajorų kaime 1991 metais pastatytas stogastulpis Antanui Merkiui. 2014 m. Aušros Jonušytės nuotr.

Brangus aniolai, motina!

Šiandien Naujieji Metai. Sveikinu Jus abu ir linkiu visokio pasisekimo Jūsų naujame gyvenime. Man širdį taip skauda dėl Jūsų. Man taip gaila Jūsų, kad aš negaliu sulaikyti ašarų. Kabinkitės kaip tik išgalite už gyvenimo. Gal ir užsikabinsite.[…].

Mano sveikata pradeda taisytis: aš kartais jau gerai matau, ypač jei kiek palenkiu galvą žiūrėdamas. Mane gydo vien vaistais… Jaučiu, kad man geriau. Prieš Naujus Metus 31/XII vėl mane aplankė ta pati ponia Malkova. Pakalbėjus man krūvą linkėjimų įteikė 10 obuolių ir 2 citrinas ir saldainių… Visa tai buvo sutikta mano su ašaromis, kurios jau visai nebesilaiko, nepaisant mano pastangų…

Rytoj vėl rašysiu Vidaus Reikalų Ministrui SSRS, prašydamas leisti grįžti Lietuvon. Bogomolovas man patarė kreiptis ir prie Lietuvos Vidaus Reikalų Ministro tuo reikalu. […].

Gulime viename kambaryje 14 žmonių. Kambary vėdinimas labai blogas. Oras nekoks. […] Prieš Naujus Metus ligonius lankė vedėja gydytoja. Ji į mane prabilo labai žmoniškai. Aš pradėjau verkti. Ji nuramino. Bėda man su ašaromis. Kai pradedu galvoti apie Jus, tai ilgai negaliu nusiraminti… Toji ponia Malkova labai geras žmogus. Ji pažadėjo man atnešti „kliukvos“. Aš jai labai padėkojau ir išlydėjau sutikti Naujųjų Metų kokioje tai kompanijoje. […]

Linkiu Gediminui baigti savo mokslus šiemet ir stipriau užsikabinti už gyvenimo. […] Motin, gelbėk savo sveikatą kaip išgalėdama, nes tai brangiausia. […] Parašyk.

Bučiuoju brangų Gedutį, motin!

Labų dienų visiems mane atsimenantiems.

Bučiuoju rankutes.

Antanas[85]

Perkeltas į Vladimiro srities Melenkų (Milenkų) invalidų namus, 1955 m. kovo 5 d. mirė ir buvo palaidotas to miestelio kapinėse[86].

Nepriklausomybės metais dvi ekspedicijos iš Lietuvos ieškojo, bet nesurado paskutiniojo Nepri-

klausomos Lietuvos Ministro Pirmininko palaikų. Į Lietuvą kaip simbolis buvo parvežta iš Melenkų kapinių žemės saujelė. 1991 m. gegužės 25-ąją ji buvo pašventinta Lapėse, pastatytas kenotafas, o tolėliau ant kalvelės, buvusioje Merkių dvaro teritorijoje[87], atidengtas klaipėdiečio Ginto Jonkaus iškaltas Antano Merkio biustas[88]. Jo atminimui pastatytas paminklinis akmuo Petrašiūnų kapinėse Kaune[89]. Gimtajame Kupiškio rajono Bajorų kaime Henriko Orakausko ir Leono Perekšlio 1991 m. pastatytas stogastulpis[90] primena vietą, kurioje gimė tragiškos lemties ženklu pažymėtas Lietuvos valstybės veikėjas, pasitikėjęs didžiosios kaimynės iš Rytų vadovų žodžiu, garbe ir skaudžiai nusivylęs, kaip ir daugelis to meto Lietuvos žmonių.

Nuorodos:

1 Antano Merkio autobiografija iš jo rankraščio, perrašyta spausdinimo mašinėle 1954 m. spalio 18 d, Birutės Emilijos Merkienės archyvas (toliau – B. E. Merkienės archyvas), Kaunas, 2009.
2 *Ten pat*.
3 „Naujas Kauno miesto burmistras“, in: *Savivaldybė*, 1934 sausio mėn., nr. 1, p. 25.
4 *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XIV,Vilnius, 2008, p. 713; Algis Kasperavičius, „Antanas Merkys – paskutinis ministras pirmininkas“, in: *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, sudarytojas Ričardas Čepas, Vilnius: Alma littera, 1997, p. 432.
5 *Ten pat*.
6 Vietinės brigados vado pulkininko leitenanto Antano Merkio tarnybos lapas, tarnybos eiga, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 930, ap. 2M, b. 116, l. 38.
7 A. Kasperavičius, p. 436.
8 A. Kasperavičius, p. 436.
9 „Antanas Merkys“, prieiga per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Merkys, žiūrėta 2018-11-05.
10 A. Kasperavičius, p. 437.
11 Nijolė Pauliukevičienė, „Merkių kraujas“, in: *Kauno tiesa*, 1990 kovo 1, nr. 48, p. 4.
12 1952 m. kovo 5 d. Antano Merkio asmeninių parodymų protokolo išrašas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K–1, ap. 8, b. 116, l. 260.
13 1952 m. kovo 8 d. Antano Merkio apklausos protokolo išrašas, LYA, f. K–1, ap. 8, b. 116, l. 252.
14 *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, p. 713.
15 1952 m. kovo 8 d. Antano Merkio apklausos protokolo išrašas, l. 253; „Tautininkų suvažiavimas“, in: *Lietuvos aidas*, 1933 gruodžio 16, nr. 88, p. 4.
16 1952 m. kovo 10 d. Antano Merkio apklausos protokolo išrašas, LYA, f. K–1, ap. 8, b. 116, l. 246, 247.
17 Pulkininko leitenanto Antano Merkio telefonograma nr. 21652, perduota 1926 m. gruodžio 18 d. Krašto apsaugos ministerijai, LCVA, f. 384, ap. 3, b. 139, l. 19.
18 Vida Macežinskienė, „Kauno miesto burmistrai“, in: *Diena*, 1995 gegužės 13, nr. 103, p. 11.
19 1952 m. kovo 5 d. Antano Merkio asmeninių parodymų protokolo išrašas.
20 *Ten pat*, l. 261.
21 *Ten pat*, l. 269.
22 „Lietuvių suvažiavimas Šilutėje“, in: *Diena*, 1929 gegužės 4, nr. 23, p. 3.
23 Aldona Gaigalaitė, „Dr. Dovas Zaunius ir jo diplomatija ekonominių sunkumų Europoje laikotarpiu (1929 11 08–1934 06 12)“, in: Aldona Gaigalaitė, Juozas Skirius, Algimantas Kasparavičius, Audronė Veilentienė, in: *Lietuvos užsienio reikalų ministrai, 1918–1940*, Kaunas: Šviesa, 1999, p. 268.
24 *Ten pat*.
25 Jonas Putrius, „Antanas Merkys – Klaipėdos krašto gubernatorius“, in: *Klaipėda*, 1991 gegužės 18, p. 2.
26 „Antanas Merkys“, in: *Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas*.
27 V. Macežinskienė, p. 11.
28 „Naujas Kauno miesto burmistras“, p. 24.
29 V. Macežinskienė, p. 11.
30 Naujas Kauno miesto burmistras, p. 24.
31 V. Macežinskienė, p. 11.
32 Kauno apskrities archyvas (toliau – KAA), f. 219, ap. 1, b. 958, l. 105.
33 „Antanas Merkys“, in: *Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas*.
34 1935 m.gruodžio 31 d. Kauno miesto burmistro įsakymas nr. 615, KAA, f. 219, ap. 1, b. 928, l. 74.
35 V. Macežinskienė, p. 11.
36 1940 m. gruodžio 30 d. Antano Merkio asmeninių parodymų protokolo išrašas, LYA, f. K–1, ap. 8, b. 116, l. 228.
37 „Antanas Merkys“, in: *Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas*; A. Kasperavičius, p. 450.
38 J. Leonavičius, „Atsargos karininkų Sąjungos skyrių atstovų suvažiavimas“, *Kardas*, 1940 II 15, nr. 4, p. 91, 92.
39 „III Pabaltijo miestų sąjungų atstovų konferencija Kaune“, in: *Savivaldybė*, 1935 liepos mėn., nr. 6, p. 8.
40 1940 m. spalio 30 d. A. Merkio asmeninių parodymų protokolo išrašas. LYA, f. K–1, ap. 8, b. 116, l. 229.

41 Antanas Merkys, „Lietuvos miestų teisinė konstrukcija“, (Referatas, skaitytas III Baltijos miestų s-gų atstovų konferencijoje Kaune), in: *Savivaldybė*, 1935 liepos mėn., nr. 6, p. 1, 3.
42 *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, p. 713; „Antanas Merkys“, in: *Žymūs Kauno žmonės: atminimo įamžinimas*.
43 V. Macežinskienė, p. 11.
44 LYA, f. K–6, ap. 1, b. 3257, l. 46.
45 Gedimino Merkio atsiminimai apie tėvą, B. E. Merkienės archyvas; Alvydas Dargis, „Paskutinis Lietuvos rugpjūtis“, in: *Nemunas*, 1989 10 mėnuo, p. 40.
46 A. Dargis, p. 40.
47 Gedimino Merkio atsiminimai apie tėvą; Alena Balytė-Grigaliūnienė, *Bajorų kaimo praeitis*, sudarytoja Alena-Balytė Grigaliūnienė, Rokiškis, 2010, p. 2.
48 A. Dargis, p. 41.
49 Regina Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d.–1940 m. birželio 15 d*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 45.
50 A. Dargis, p. 41.
51 A. Kasperavičius, p. 451.
52 R. Žepkaitė, p. 45.
53 „Ministras pirmininkas A. Merkys aktualiais žemės ūkio, prekybos ir pramonės reikalais“, Ministro pirmininko kalba Ž. Ū. Rūmų suvažiavime 1940-05-03, in: *Tautos ūkis*, 1940-05-11, nr. 18, p. 359.
54 Ministro pirmininko kalba Prekybos, Pramonės ir Amatų Rūmų susirinkime, š. m. gegužės 7 d., *ten pat*, p. 360.
55 Ministrų tarybos 1940 m. gegužės 9 d. posėdis, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1390, l. 77.
56 A. Kasperavičius, p. 462.
57 Juozas Audėnas, *Paskutinis posėdis*: atsiminimai, Vilnius: Mintis, 1990, p. 186.
58 A. Kasperavičius, p. 465.
59 J. Audėnas, p. 190.
60 Jonas Petras Kedys, *Terorizuojama ir naikinama Lietuva, 1938–1991*, Klaipėda: Rytas, 1994, p. 57.
61 A. Kasperavičius, p. 465.
62 *Ten pat*.
63 Gedimino Merkio atsiminimai apie tėvą.
64 J. P. Kedys, p. 58.
65 1940 m. gruodžio 30 d. Antano Merkio asmeninių parodymų protokolo išrašas, LYA, f. K–1 , ap. 8, b. 116, l. 219.
66 A. Kasperavičius, p. 465.
67 J. Skyrius. Pirmoji bolševikinė okupacija 1940 metais. http://209.85.129.132/search?q=cache:dCeocRZMikEJ:mkp.emokykla.lt/gimtoji/docs/…
68 J. P. Kedys, p. 62.
69 http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r.=4166&p_d=3476&p_k=1
70 *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, p. 713.
71 A. Kasperavičius, p. 467.
72 Gedimino Merkio atsiminimai apie tėvą.
73 Vokiečiai vis dar neužmiršo Antano Merkio darbo Lietuvos labui Klaipėdos krašte, kai jis buvo gubernatoriumi.
74 Gedimino Merkio atsiminimai apie tėvą.
75 *Ten pat*.
76 LYA, f. K–1, ap. 8, b. 116, l. 219.
77 LYA, f. K–6, ap. 1, b. 3257, l. 9, 15, 16.
78 Irena Runaitė, „Likimo ironija, arba kas yra kas?“, *XXl amžius*, 2008, nr. 45 (1638), prieiga per internetą: http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2008/06/13/istving_01.html, žiūrėta 2018-11-05.
79 Gedimino Merkio atsiminimai apie tėvą.
80 *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, p. 713.
81 „Antanas Merkys“, prieiga per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Merkys, žiūrėta 2018-11-05.
82 Juozas Urbšys, *Atsiminimai*, 2-asis patais. ir papild. leid., Kaunas: Spindulys, 1990, p. 129.
83 http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r.=4166&p_d=3476&p_k=1
84 Po Stalino mirties, prasidėjus vadinamajam atšilimui, Merkiai buvo paleisti iš kalėjimo. 1954 m. kovo 19 d. išlaisvintas sūnus Gediminas, rugpjūčio 27 d. – žmona Marija.
85 Alvydas Dargis, „Po 50 metų“, in: *Nemunas*, 1990, nr. 3, p. 57.
86 *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, p. 713; http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r.=4166&p_d=3476&p_k=1
87 Lapių miestelio istorija, http://www.bendruomenes.lt/comunity/sites/static.php?pid=31932&id=31933
88 Jūratė Kuzmickaitė, „Sugrįžo žemės saujele“, in: *Kauno tiesa*, 1991 gegužės 28, nr. 103, p. 1.
89 „Antanas Merkys“, prieiga per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Merkys, žiūrėta 2018-11-05.
90 E. Urbonienė. *Sugrįžęs qžuolo rūpintojėliu*, p. 2.

THE LAST PRIME MINISTER OF INTERWAR LITHUANIA – ANTANAS MERKYS

Aušra Jonušytė
Kupiškis Ethnographic Museum

After Antanas Smetona moved to Germany, just before the occupation of Lithuania, the last prime minister of interwar Lithuania Antanas Merkys governed the country during this complicated period, which was influenced by the secret agreements between Germany and the Soviet Union.

Antanas Merkys was born on February 1, 1887 in Bajorai village of Skapiškis county of Rokiškis district (now Kupiškis district) in the family of Ona Plūkaitė from Kereliai village and Karolis Merkys from Bajorai village.

In January 1919, Antanas Merkys as a volunteer joined the Lithuanian Armed Forces and was appointed the head of the Legal Department of the Ministry of National Defence. He was one of the preparers of the draft of the Law on War Censorship, although this law was never adopted.

The post of Minister of National Defence was offered to Antanas Merkys at Pranas Dovydaitis Cabinet of Ministers. A month later, the same post was offered in Mykolas Sleževičius Government.

After the upheaval on December 17, 1926, a new Cabinet of Ministers was formed with A. Voldemaras at the forefront, where Antanas Merkys occupied the post of the Minister of National Defence. After the controversies and disagreements with A. Voldemaras, the Minister of National Defence A. Merkys had to resign on August 9, 1927, and in the autumn of the same year he was appointed as a Governor of Klaipėda region (this post was equal to that of the minister).

Between 1925 and 1940, A. Merkys was a member of the Union of Nationalists, as well as was one of its creators. On May 19, 1932, under the requirement of supporters of Germanisation, the Governor A. Merkys was withdrawn from his post in Klaipėda. For some time, he worked as a lawyer, later – as a civil servant consultant. On December 21, 1933, he was elected Kaunas city burgomaster. In 1934, together with likeminded persons, he established "Rotary" club in Kaunas. For a long time, till February 1940, he was the head of the union of reserve officers of Lithuanian Armed Forces. In May 1936, he was elected a member of the Fourth Seimas and became the head of Petitions Committee.

After the regain of Vilnius and Vilnius region, from November 21, 1939 to June 17, 1940, Antanas Merkys was appointed to work in a separate administrative unit of Lithuania. He was the last prime minister of interwar Lithuania. After the President Antanas Smetona withdrew from Lithuania, he was the acting President.

In July 1940, A. Merkys was arrested. Soon his wife Marija and son Gediminas were arrested too. For some time, the Soviet government kept the Merkiai in Saratov near Volga. After the war started, the Merkiai were forbidden to leave the house. On June 26, 1941, they were arrested and imprisoned. Later they were imprisoned in a range of prisons: in Saratov, Kirov, Butyrka (in Moscow), Vladimir. Until 1952, the Merkiai were imprisoned without a court decision, and in 1952 they were sentenced to 25 years in prison.

Antanas Merkys was released from Vladimir prison only on August 27,1954, without the right to return to Lithuania. He was severely ill and for some time he was treated in Vladimir hospital. Then he was transferred to Melenkai (Milenkai) home for the disabled in Vladimir county. He died on March 5, 1955 and was buried in the cemetery of that town.

The roofed pole, created by Henrikas Orakauskas and Leonas Perekšlis and which was built in 1991 in Bajorai village of Kupiškis district, marks the homestead where the future figure of Lithuanian state Antanas Merkys was born.

XXI mokslinė konferencija
NEPRIKLAUSOMYBĖS METŲ ŽENKLAI LIETUVOS MUZIEJUOSE

Sudarytojas
Dalius Avižinis
Redaktorė
Akvilė Rėklaitytė
Vertėja į anglų k. ir redaktorė
Solveiga Sušinskienė

Tiražas 400 egz.
Išleido: S. Martecko individuali įmonė
Spausdino: BĮ UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, LT-09109 Vilnius